

ANNALES

Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranee
Annals for Istrian and Mediterranean Studies
Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 1

ANNALES

**Anali za istrske in mediteranske študije
Annali di Studi istriani e mediterranei
Annals for Istrian and Mediterranean Studies**

Series Historia et Sociologia, 36, 2026, 1

**UREDNIŠKI ODBOR/
COMITATO DI REDAZIONE/
BOARD OF EDITORS:**

Roderick Bailey (UK), Gorazd Bajc, Simona Bergoč, Furio Bianco (IT), Aleksandr Cherkasov (RUS), Lucija Čok, Lovorka Čoralić (HR), Darko Darovec, Devan Jagodic (IT), Aleksej Kalc, Urška Lampe, Avgust Lešnik, John Jeffries Martin (USA), Robert Matijašič (HR), Darja Mihelič, Vesna Mikolič, Luciano Monzali (IT), Edward Muir (USA), Vojislav Pavlović (SRB), Peter Pirker (AUT), Claudio Povolo (IT), Marijan Premovič (MNE), Andrej Rahten, Žiga Oman, Vida Rožac Darovec, Mateja Sedmak, Lenart Škof, Polona Tratnik, Boštjan Udovič, Marta Verginella, Špela Verovšek, Tomislav Vignjevič, Paolo Wulzer (IT), Salvator Žitko

**Glavni urednik/Redattore capo/
Editor in chief:**

Darko Darovec

**Odgovorni urednik/Redattore
responsabile/Responsible Editor:**

Salvator Žitko

Uredniki/Redattori/Editors:

Urška Lampe, Boštjan Udovič, Žiga Oman, Veronika Kos

Prevajalka/Traduttrice/Translator:

Cecilia Furioso Cenci (it.)

**Oblikovalec/Progetto grafico/
Graphic design:**

Dušan Podgornik, Darko Darovec

Tisk/Stampa/Print:

Založništvo PADRE d.o.o.

Založnika/Editori/Published by:

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko - Koper / *Società storica del Litorale - Capodistria*® / Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja / *Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and Environment / Istituto IRRIS di ricerca, sviluppo e strategie della società, cultura e ambiente*®

**Sedež uredništva/Sede della redazione/
Address of Editorial Board:**

SI-6000 Koper/Capodistria, Garibaldijeva/Via Garibaldi 18
e-mail: annaleszdjp@gmail.com, **internet:** https://zdjp.si

Redakcija te številke je bila zaključena 30. 03. 2026.

**Sofinancirajo/Supporto finanziario/
Financially supported by:**

Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS)

Annales - Series Historia et Sociologia izhaja štirikrat letno.

Maloprodajna cena tega zvezka je 11 EUR.

Naklada/Tiratura/Circulation: 300 izvodov/copie/copies

Revija *Annales, Series Historia et Sociologia* je vključena v naslednje podatkovne baze / *La rivista Annales, Series Historia et Sociologia è inserita nei seguenti data base / Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:* Clarivate Analytics (USA): Arts and Humanities Citation Index (A&HCI) in/and Current Contents / Arts & Humanities; IBZ, Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur (GER); Sociological Abstracts (USA); Referativnyi Zhurnal Viniti (RUS); European Reference Index for the Humanities and Social Sciences (ERIH PLUS); Elsevier B. V.: SCOPUS (NL); Directory of Open Access Journals (DOAJ).

To delo je objavljeno pod licenco / *Quest'opera è distribuita con Licenza / This work is licensed under a Creative Commons BY 4.0.*

Navodila avtorjem in vsi članki v barvni verziji so prosto dostopni na spletni strani: <https://zdjp.si>.
Le norme redazionali e tutti gli articoli nella versione a colori sono disponibili gratuitamente sul sito: https://zdjp.si/it.
The submission guidelines and all articles are freely available in color via website https://zdjp.si/en/.

VSEBINA / INDICE GENERALE / CONTENTS

Denis Mancevič: Strateška dilema Kremlja in vpliv naftnih sankcij na vzdržnost ruskega financiranja vojne v Ukrajini 1 <i>Il dilemma strategico del Cremlino e l'impatto delle sanzioni petrolifere sulla sostenibilità del finanziamento russo della guerra in Ucraina</i> <i>The Kremlin's Strategic Dilemma and the Impact of Oil Sanctions on the Sustainability of Russia's Financing of the War in Ukraine</i>	Borut Juvanec: Flat Drystone Architecture in the Adriatic Basin 41 <i>Architettura piana in pietra a secco nel bacino adriatico</i> <i>Ploska arhitektura suhozida v jadranskem bazenu</i>
Tea Golob & Matej Makarovič: The Significance of Reflexivity in the Framework of Wider Societal Trends and Cycles: The Case of Slovenia in a Global Context 13 <i>Il significato della riflessività nel quadro di più ampie tendenze e cicli sociali: il caso della Slovenia in un contesto globale</i> <i>Pomen refleksivnosti v okviru širših družbenih trendov in ciklov: Primer Slovenije v globalnem kontekstu</i>	Marin Duić & Marko Rukavina: Plemički gradovi u zaštićenim prirodnim područjima nacionalnih parkova i parkova prirode Republike Hrvatske: planiranje i integralna zaštita 59 <i>Castelli medievali nelle aree naturali protette dei parchi nazionali e dei parchi naturali della Repubblica di Croazia: pianificazione e tutela integrata</i> <i>Srednjeveški gradovi v zavarovanih naravnih območjih narodnih parkov in parkov narave Republike Hrvaške: načrtovanje in celovito varovanje</i>
Sergej Flere: The Nationalisation of History in Yugoslav and post-Yugoslav Medieval History Textbooks 29 <i>La nazionalizzazione della storia nei manuali di storia medievale jugoslavi e post-jugoslavi</i> <i>Nacionalizacija zgodovine v jugoslovanskih in pojugoslovanskih učbenikih srednjeveške zgodovine</i>	Luka Pulević & Simon Petrovčić: Eksperiment srednjeveškega modernizma: Vpliv na sodobno arhitekturo in gradbeno prakso 83 <i>L'esperimento del modernismo medievale: influenza sull'architettura contemporanea e sulla pratica edilizia</i> <i>The Experiment of Medieval Modernism: Influence on Contemporary Architecture and Building Practice</i>

Nikola Vojnović: Garnizon jugoslavenske narodne armije i razvoj masovnog turizma u Gradu Puli od 1965. do 1990. 109	Marko Vukčević: Dante Alighieri nel contesto storico-culturale del Montenegro a cavallo tra XIX e XX secolo 145
<i>La guarnigione dell'esercito popolare Jugoslavo e lo sviluppo del turismo di massa nella città di Pola dal 1965 al 1990</i>	<i>Dante Alighieri in the Historical and Cultural Context of Montenegro Between the Late 19th and Early 20th Centuries</i>
<i>Garnizija Jugoslovanske ljudske armade in razvoj množičnega turizma v mestu Pulj med leti 1965 in 1990</i>	<i>Dante Alighieri v zgodovinskem in kulturnem kontekstu Črne gore med poznim 19. in zgodnjim 20. stoletjem</i>
Jasna Potočnik Topler, Aneja Rože Kravanja & Mateja Kregar Gliha: Literarne poti kot orodje ohranjanja dediščine in razvoja turizma: Primer poti Dragotina Ketteja 125	<i>Kazalo k slikam na ovitku 161</i>
<i>Itinerari letterari come strumenti di tutela del patrimonio e sviluppo del turismo: il caso del percorso di Dragotin Kette</i>	<i>Indice delle foto di copertina 161</i>
<i>Literary Routes as Tools of Preserving Heritage and Tourism Development: The Case of Dragotin Kette Route</i>	<i>Index to images on the cover 161</i>

STRATEŠKA DILEMA KREMLJA IN VPLIV NAFTNIH SANKCIJ NA VZDRŽNOST RUSKEGA FINANCIRANJA VOJNE V UKRAJINI

Denis MANCEVIČ

NC3 d.o.o., Slovenska cesta 55, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: denis.mancevic@nc3.si

IZVLEČEK

Članek analizira vpliv zahodnih energetske sankcije na fiskalno zmožnost Ruske federacije za financiranje vojne v Ukrajini (2023–2025). Na podlagi analize proračunskih podatkov, preusmeritve naftnih tokov in logističnih prilagoditev avtor ugotavlja, da sankcije niso ustavile ruskega naftnega izvoza, so pa bistveno zmanjšale proračunske prihodke. Soočen s strukturnim razhajanjem med rastočimi vojaškimi izdatki in omejeno naftno rento, je Kremlj sprejel strateško odločitev za prioritiziranje vojaških ciljev ne glede na politične in gospodarske posledice. Rezultati kažejo, da prehod v vojno ekonomijo, podprt z davčnimi reformami in krčenjem civilnih investicij, omogoča kratkoročno financiranje vojaških operacij, dolgoročno pa vodi v gospodarsko nazadovanje.

Ključne besede: ekonomske sankcije, Ruska federacija, vojna v Ukrajini, energetska varnost, cenovna kapica, naftni trg

IL DILEMMA STRATEGICO DEL CREMLINO E L'IMPATTO DELLE SANZIONI PETROLIFERE SULLA SOSTENIBILITÀ DEL FINANZIAMENTO RUSSO DELLA GUERRA IN UCRAINA

SINTESI

L'articolo analizza l'impatto delle sanzioni energetiche occidentali sulla capacità fiscale della Federazione Russa di finanziare la guerra in Ucraina (2023–2025). Sulla base dell'analisi dei dati di bilancio, del reindirizzamento dei flussi petroliferi e degli adeguamenti logistici, l'autore rileva che le sanzioni non hanno fermato le esportazioni di petrolio russo, ma hanno ridotto in modo significativo le entrate di bilancio. Di fronte a una divergenza strutturale tra le crescenti spese militari e la limitata rendita petrolifera, il Cremlino ha preso la decisione strategica di dare priorità agli obiettivi militari, indipendentemente dalle conseguenze politiche ed economiche. I risultati mostrano che la transizione verso un'economia di guerra, sostenuta da riforme fiscali e dalla riduzione degli investimenti civili, consente il finanziamento a breve termine delle operazioni militari, ma a lungo termine conduce al declino economico.

Parole chiave: sanzioni economiche, Federazione Russa, guerra in Ucraina, sicurezza energetica, tetto ai prezzi, mercato petrolifero

UVOD

Ob četrti obletnici začetka ruske agresije na Ukrajino (22. februar 2026) in pomanjkanju politične volje pri vodstvu Ruske federacije (RF) za kompromis v pogajanjih se poraja vprašanje učinkovitosti obsežnih zahodnih ekonomskih sankcij. Od februarja 2022 do oktobra 2025 je Evropska unija (EU) sprejela 19 paketov sankcij, ki so v kombinaciji z ukrepi držav G7 postopoma omejevale ruski dostop do zahodnih trgov, tehnologije in financ. V središču teh ukrepov je energetska sektor, zlasti naftna industrija, ki je že desetletja hrbtenica ruskega gospodarstva.

Namen članka je ugotoviti, kako so strukturne spremembe na mednarodnem naftnem trgu in sankcijski mehanizmi vplivali na dolgoročno vzdržnost ruskih javnih financ v kontekstu prehoda v vojno ekonomijo. Pri tem se osredotočamo na ključni raziskovalni vprašanji: a) ali so zahodni sankcijski mehanizmi, predvsem embargo na uvoz surove nafte po morju in uvedba cenovne kapice, vodili v zmanjšanje ruskih proračunskih prihodkov iz naslova naftnih rent ter b) kakšne strateške in fiskalne prilagoditve je bilo politično vodstvo RF primorano sprejeti ob stopnjevanju sankcijskega pritiska ter kaj nam tovrstne prilagoditve povedo o dolgoročni (ne)vzdržnosti trenutnega modela financiranja vojne.

Za iskanje odgovora na ti vprašanji bomo uporabili kombinirano, kvantitativno in kvalitativno metodologijo. Analiza temelji na preučevanju primarnih virov, predvsem uradnih fiskalnih podatkov Ministrstva za finance RF in poročil Centralne banke RF (CBRF), ki razkrivajo dinamiko proračunskih prihodkov in izdatkov. Te podatke bomo dopolnili s sekundarnimi viri in analizami mednarodnih energetskih in finančnih institucij (International Energy Agency – IEA, Centre for Research on Energy and Clean Air – CREA, KSE Institute, Stockholm International Peace Research Institute – SIPRI), ki omogočajo vpogled v realne tržne tokove, ki jih uradna ruska statistika pogosto prikriva.

Članek ima šest delov. Po uvodni opredelitvi problema v drugem delu postavimo teoretski okvir energetske diplomacije in ekonomskih sankcij. V tretjem delu analiziramo sistemski pomen Rusije na mednarodnem energetskem naftnem trgu in pomen naftnega sektorja za makroekonomsko stabilnost RF. Četrto poglavje je namenjeno empirični analizi prilagajanja na sankcije (fiskalni in geografski vidik). Sledi razprava, kjer dopolnjujemo empirične ugotovitve z lastno analizo in ovrednotimo strateško dilemo Kremlja (t. i. maslo ali topovi). V zaključku (šesto poglavje) povzemamo sintezo ugotovitev na postavljena raziskovalna vprašanja.

TEORETSKA IZHODIŠČA: ENERGETSKA DIPLOMACIJA IN EKONOMSKO KAZNOVANJE

Za razumevanje dinamike med RF in zahodnimi državami je treba preseči zgolj ekonomsko analizo trga in upoštevati posamezne teoretske koncepte mednarodnih odnosov. Pri tem izhajamo iz koncepta energetske diplomacije, ki ga Mancevič (2013) opredeljuje kot instrumentalizacijo energetskih virov za doseganje zunanjepolitičnih ciljev. V tem okviru energenti (surova nafta, zemeljski plin) niso zgolj tržno blago, temveč sredstvo moči (angl. *power resource*), s katerim država izvoznica vpliva na vedenje držav uvoznic. RF je to strategijo desetletja gradila na konceptu »energetske velesile«, kjer je dolgoročna odvisnost evropskega trga služila kot vzvod političnega vpliva.

Vendar pa teorija soodvisnosti (Keohane & Nye, 1989) opozarja, da je takšen odnos največkrat dvosmeren. Asimetrična soodvisnost, ki je sprva koristila RF, se je z uvedbo sankcij obrnila, saj so zahodne države ravnó vzvod odvisnosti RF od izvoza energentov (v prvi vrsti surove nafte) uporabile za t. i. ekonomsko kaznovanje (angl. *economic statecraft*).

Ekonomske sankcije, črne liste, bojkote in embargo uvrščamo med t. i. negativne instrumente ekonomske zunanje politike (Baldwin, 1985, 41–42), namenjene kaznovanju – državnih in nedržavnih – akterjev v mednarodni skupnosti, običajno s ciljem doseganja neekonomskih ciljev zunanje politike. V primeru državnih akterjev gre največkrat za negativne ukrepe z namenom doseči spremembe v političnem delovanju ali zamenjavo režima. Njihova uspešnost je odvisna od tega, ali sankcije povzročijo dejansko gospodarsko škodo, zlasti med političnimi in gospodarskimi elitami, ter ob tem zamajajo politični sistem odločanja do točke, v kateri je ta primoran spremeniti določene politične smernice in privoliti v kompromise, vsiljene od drugih akterjev v mednarodni skupnosti (Fisman et al., 2025, 1). Smer morebitnih sprememb ob tem ni linearna, saj smo v zgodovini že videli številne primere, ko so uvedene gospodarske sankcije in embargi ne nazadnje povzročili nasproten učinek – konsolidacijo družbe okrog oblasti (prim. naftni embargo proti Iraku v 90. letih 20. stoletja) (Udovič, 2009, 116).

Kot poudarja Gustafson, je zaradi zelo različnih struktur političnega odločanja in oblikovanja politik znotraj zahodnih držav (ZDA, EU, Kanada, Združeno kraljestvo) praktično nemogoče govoriti o poenotenem pristopu k sankcijam proti RF v luči vojne v Ukrajini. A ne glede na to jim je skupno, »da so bile po večini sprejete v naglici, pod vplivom čustev in v veliki meri improvizirano. Rezultat je zmedeno prepletanje nedoslednosti, izjem in umikov. Od takrat naprej so si kljub prizadevanjem za uvedbo večje skladnosti te temeljne težave ostale podobne« (Gustafson, 2025, 100).

Od februarja 2022 do (vključno) oktobra 2025 je EU sprejela skupaj 19 paketov sankcij proti RF, pri čemer je vsak naslednji paket praviloma razširil tako seznam individualnih in t. i. entitetnih seznamov (zamrznitev premoženja, prepoved potovanj ipd.) kot tudi sektorski del režima (finančni sektor, trgovina, izdelki za dvojno rabo, promet, energija itd.) (European Council, 2025a). Na področju dobave fosilnih energentov, ključne komponente gospodarsko-političnega sodelovanja med EU in RF v zadnjih desetletjih, je Unija postopno zaostrovala embargo, prepovedala uvoz ruske surove nafte in naftnih derivatov po morju (dobave po naftovodih so ostale v obliki izjem) ter postopno zmanjšala odvisnost od dobav ruskega zemeljskega plina.¹

V okviru G7 je slika nekoliko drugačna, saj G7 sprejema politične usmeritve in odločitve (tudi na področju ekonomskih sankcij), implementacija katerih pa je nato prepuščena posameznim članicam skupine oz. *ad hoc* mednarodnim koalicijam (Gustafson, 2025, 119). Ključen skupni ukrep držav EU/G7 na področju energetskega sektorja je uveljavitev t. i. cenovne kapice (angl. *Price Cap*), ki je začela veljati 5. decembra 2022 za dobave ruske surove nafte ter nato 5. februarja 2023 tudi za naftne derivate. Uvedeni mehanizem predvideva, da lahko podjetja, registrirana v jurisdikcijah zahodnih držav, ki ponujajo uveljavljene storitve na naftnem trgu (predvsem pomorski prevoz, zavarovanje, financiranje itd.), le-te ponujajo ponudnikom ruske nafte zgolj pod pogojem, da so nafta oz. naftni derivati prodani pri točno določeni mejni ceni ali pod njo. Prvotno postavljena cenovna kapica je bila 60 ameriških dolarjev (USD) za sod, vendar je nato EU v okviru svojega 18. paketa (sprejet 18. julija 2025) cenovno kapico znižala na 47,6 USD na sod ter uvedla avtomatski/dinamični mehanizem prilagajanja (European Council, 2025c; Johnson et al., 2023, 1244).

Ključno vprašanje teorije sankcij v primeru tako velikega gospodarstva, kot je rusko, je prilagajanja tarče (angl. *target adaptation*). Ekonomske sankcije se namreč ne izvajajo v vakuumu ali pod nespremenljivimi pogoji *ceteris paribus*, temveč ravno obratno: zlasti mednarodno-gospodarski kontekst in vloga države znotraj dobavnih verig ali vloga uravnoteženja globalne ponudbe in povpraševanja sta lahko zelo pomembna pri tem, ali bodo politično sprejete sankcije delovale ali ne.

NAFTNI SEKTOR, MAKROEKONOMSKA STABILNOST IN MEDNARODNI TRGI

Ruski naftno-plinski sektor je ključen strukturni steber stabilnosti celotnega politično-gospodarskega modela države: prek ustvarjanja rent (nadpovprečnih prihodkov iz naravnih virov) omogoča financiranje ključnih državnih programov in tekoče porabe,

deluje kot makroekonomski in javnofinančni stabilizator ter glavni vir financiranja proračunskih izdatkov (Mančevič, 2013). Doseženi presežki tekočega računa in devizne rezerve ustvarjajo pogoje za oblikovanje t. i. javnofinančnih blažilnikov v obliki stabilizacijskega sklada. Kot poudarja Godzmirski (2021), se makroekonomski pomen sektorja kaže predvsem skozi a) zunanjetrgovinski (energenti kot glavna izvozna postavka) in b) javnofinančni (davčna ekstrakcija rent) vidik.

Če pogledamo ključne makroekonomske kazalnike RF pred vojno, je dolgoročni dejavnik omenjenega sektorja jasno viden in tudi dobro dokumentiran: ne glede na manjša kratkoročna nihanja, povzročena predvsem s spremembo vrednosti nacionalne valute (rublja) oz. svetovnim gibanjem cen surove nafte, naftno-plinski sektor posredno pomeni glavnino (več kot 50 % vrednosti) izvoza RF, med 30 in 40 % ustvarjenega BDP ter slabo polovico prihodkov zveznega proračuna (Gustafson, 2012; 2025; Mančevič, 2013).

Na proračunski ravni se »naftna renta« materializira skozi kombinacijo različnih davčnih instrumentov, kot so davek na pridobivanje mineralnih surovin in izvozne dajatve, pri čemer v RF – podobno kot v še nekaterih drugih državah izvoznicah surove nafte – deluje t. i. fiskalno pravilo. Po tem pravilu se vsako leto na podlagi predvidenih cen surove nafte oblikuje cena, nad katero se prihodki iz naslova izvoza nafte in naftnih derivatov prelivajo v Nacionalni sklad blaginje (NWS). To naj bi dolgoročno blažilo cenovne šoke iz naslova visokih cen surove nafte in pregrevanje gospodarstva, če bi se naftni prilivi neposredno prelivali v gospodarstvo (Ablaev & Magzhanov, 2024).

Ta struktura je neposredno povezana z zmožnostjo RF za financiranje vojne v Ukrajini, saj slednja v zadnjih letih zahteva vedno večje javnofinančne izdatke na ravni tretjine odhodkov zveznega proračuna oz. dobrih 8 % celotnega BDP. Ob tako občutnem povečanju vojaških izdatkov je osrednji cilj ruskih političnih oblasti ohranjanje socialne stabilnosti, kar je najlažje (in tudi edino realno) dosegljivo skozi ohranjanje prilivov iz naslova naftno-plinske rente, saj je tudi največji fiskalni vir prav v energetskega sistemu. Zato je povsem logično, da zahodne ekonomske sankcije merijo prav na te vire s ciljem drastično zmanjšati neto prilive RF iz naslova izvoza energentov (predvsem surove nafte in naftnih derivatov).

Slednje se da doseči bodisi z a) vplivom na zmanjšanje izvoznih količin, b) večjimi izdatki ruskih izvoznikov in večjimi popusti, kar posledično pomeni zmanjšane finančne prilive ob ohranjanju istih količin, oz. c) kombinacijo obeh učinkov. Prav slednji učinek v prvi vrsti zasledujejo zahodne sankcije v obliki cenovne kapice, oblikovane v letu 2023 (Johnson et al., 2023, 1245).

¹ V odločitvi, ki jo je sprejel Svet EU, je dokončen umik od ruskih dobav, tako zemeljskega plina po plinovodih kot tudi utekočinjenega zemeljskega plina po morju – LNG, postavljen v začetek leta 2027 (European Council, 2025b).

Vlogo RF na mednarodnem naftnem trgu najlažje ponazorimo z obsegom dnevnega izvoza surove nafte (in naftnega kondenzata): v letu pred začetkom agresije (2021) je ruski izvoz surove nafte (brez upoštevanja naftnih derivatov) v povprečju znašal nekoliko več kot 5,0 milijona sodov na dan (EIA, 2025a). V kontekstu globalnega povpraševanja to pomeni okrog 5 % dnevnega svetovnega povpraševanja ter posledično specifično »sistemsko težo« RF na globalnem naftnem trgu, ki ob rasti svetovnega povpraševanja (izjema so leta pandemije Covida-19) ostaja zelo občutljiv za morebitne izpade na ponudbeni strani. Takšna razsežnost sama po sebi pojasnjuje, zakaj sankcije proti ruskemu naftnemu sektorju praviloma ne morejo biti zasnovane kot popolna fizična izločitev oz. mednarodni embargo brez tveganja ogromnega ponudbenega šoka s spremljevalnimi politično-gospodarskimi posledicami v zahodnih državah, posebej tistih, odvisnih od svetovnega uvoza (cf. Johnson et al., 2023).

V mednarodnem prostoru sicer občasno še vedno prihaja do pozivov političnih akterjev na zahodu, voditeljev in oblikovalcev javnega mnenja, da bi moral biti cilj ekonomskih sankcij proti RF prav popolna prekinitev ruskega izvoza surove nafte.² Ne glede na politične izjave pa vidimo, da so ekonomske sankcije na področju surove nafte in naftnih derivatov oblikovane tako, da bolj kot na zmanjšan obseg dobav ruske nafte (zgoraj omenjeni cilj A) ciljajo na postopno zmanjševanje realiziranih prihodkov iz naslova izvoza ob relativnem ohranjanju ključnih dobavnih verig oz. izvoznih tokov, ki ohranjajo globalno ravnotežje med ponudbo in povpraševanjem. Tudi ukrep cenovne kapice je bil namenoma tako oblikovan, kar je recimo za EU, ki je poleg tega uvedla tudi delni embargo na uvoz ruske surove nafte, pomenilo stabilnost cen tega energenta, ki bi v nasprotnem primeru eksponentno poskočile (Johnson et al., 2023).

PRILAGAJANJE NA SANKCIJE

Fiskalno in logistično prilagajanje: »flota v senci«

Ključni element ruskega odgovora na uvedbo cenovne kapice in evropskega embarga na uvoz po morju je bila hitra vzpostavitev obsežne paralelne logistične infrastrukture, ki deluje zunaj dosega zahodnih finančnih in zavarovalniških storitev.³ Zahodne države so ob uvedbi sankcij predvidevale,

da bo Rusija prisiljena uporabljati zahodne tankerje in zavarovanja (ter s tem sprejeti cenovno kapico), a se je Kremelj odzval z obsežnim nakupom rabljenih tankerjev in najemom t. i. flote v senci (angl. *shadow fleet*). Po ocenah analitikov je Rusija samo v letu 2023 za nakup tankerjev, ki so bili pred tem namenjeni za razrez ali pa so bili v lasti neznanih entitet, registriranih v davčnih oazah (ZAE, Hongkong, Gabon), namenila več milijard dolarjev. Ta flota, ki po ocenah KSE Institute (2025a; 2025b) leta 2025 šteje že več kot 800 plovil, je omogočila Rusiji, da znaten del svoje surove nafte prevaža brez potreb po storitvah držav G7/EU, s čimer se efektivno izogne mehanizmu cenovne kapice.

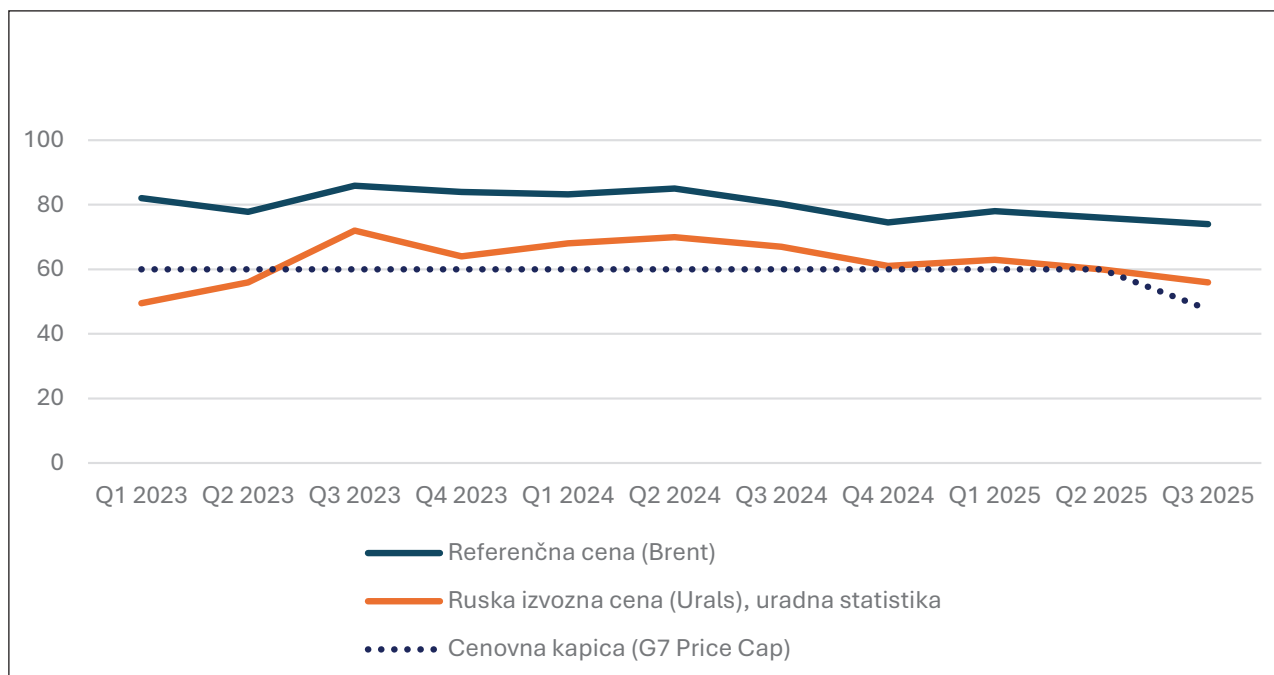
Finančni učinek sankcij (embargo EU, cenovna kapica) je bil tudi zato časovno neenakomeren in ga lahko razdelimo v dve fazi. Prva faza (januar–junij 2023) je bila obdobje šoka. Uvedba embarga in cenovne kapice je sprva povzročila drastičen upad prihodkov ruskih izvoznikov in posredno zveznega proračuna. Ruski izvozniki so bili zaradi pomanjkanja lastnih prevoznih kapacitet in strahu kupcev v Aziji prisiljeni ponuditi rekordne popuste na svojo referenčno mešanico nafte Urals⁴ v primerjavi s severnomorsko nafto Brent, ki predstavlja referenčno ceno za ostale vrste surove nafte po svetu (Graf 1). Razlika v ceni (angl. *spread*) je v prvih mesecih leta 2023 znašala celo 35 do 40 USD na sod, prihodki zveznega proračuna RF iz naslova izvoza energentov pa so se zmanjšali za kar 45 % v primerjavi z letom prej. Posledica: zgodovinsko rekorden proračunski primanjkljaj v višini 2,4 bilijona rubljev (cca. 25–30 milijard USD) v prvih šestih mesecih omenjenega leta.

A v roku šestih mesecev se je Rusija prilagodila – sledila je druga faza (julij 2023–naprej), ki jo označujeta stabilizacija in adaptacija. Z rastjo zmogljivosti flote v senci in vzpostavitvijo novih zavarovalniških shem (prek ruske državne pozavarovalnice RNRC) se je pogajalska moč ruskih izvoznikov (po)vrnila. Popust na nafto Urals se je postopoma znižal na raven 10–15 USD na sod, kar je ob sočasni rasti globalnih cen nafte pomenilo, da je Rusija predvsem v letu 2024 surovo nafto prodajala znatno nad določeno cenovno kapico (60 USD na sod). Že v drugi polovici leta 2023 so se mesečni prihodki vrnili na predvojne ravni, proračunski primanjkljaj pa se je do konca leta zmanjšal na obvladljivih 1,9 % BDP, kar je ruskim oblastem omogočilo nadaljnje nemoteno financiranje vojaških operacij. Ta dinamika je potrdila

2 Tako recimo Evropski parlament (2023) v svojih resolucijah (npr. tistih o učinkovitosti sankcij) dokaj redno poziva k »takojšnjemu in popolnemu embargu na uvoz ruske nafte, premoga, jedrskega goriva in plina«.

3 Evropski ponudniki tovrstnih storitev na mednarodnem naftnem trgu močno prevladujejo, saj dosegajo okrog 80–90 % celotnega obsega zavarovanj naftnih poslov, realiziranih prek pomorskih poti (Johnson et al., 2023).

4 Rusija proizvaja več različnih vrst surove nafte, vendar je njena glavna izvozna mešanica Urals, ki spada med srednje težke naftne sorte (IEA, 2022).

Graf 1: Cenovni razmik (spread) med znamkama Brent in Urals ter višina sankcijske cenovne kapice (Vir: Lasten izračun in zbir podatkov na podlagi poročil EIA, 2025b; KSE Institute, 2025c, in CREA, 2025b).

tezo, da so sankcije brez strogega nadzora nad sekundarnim trgom tankerjev (t. i. *enforcement*) učinkovite le kratkoročno, dokler se ciljana država (RF) logistično ne prilagodi.

Geografska preusmeritev: Indija in Kitajska

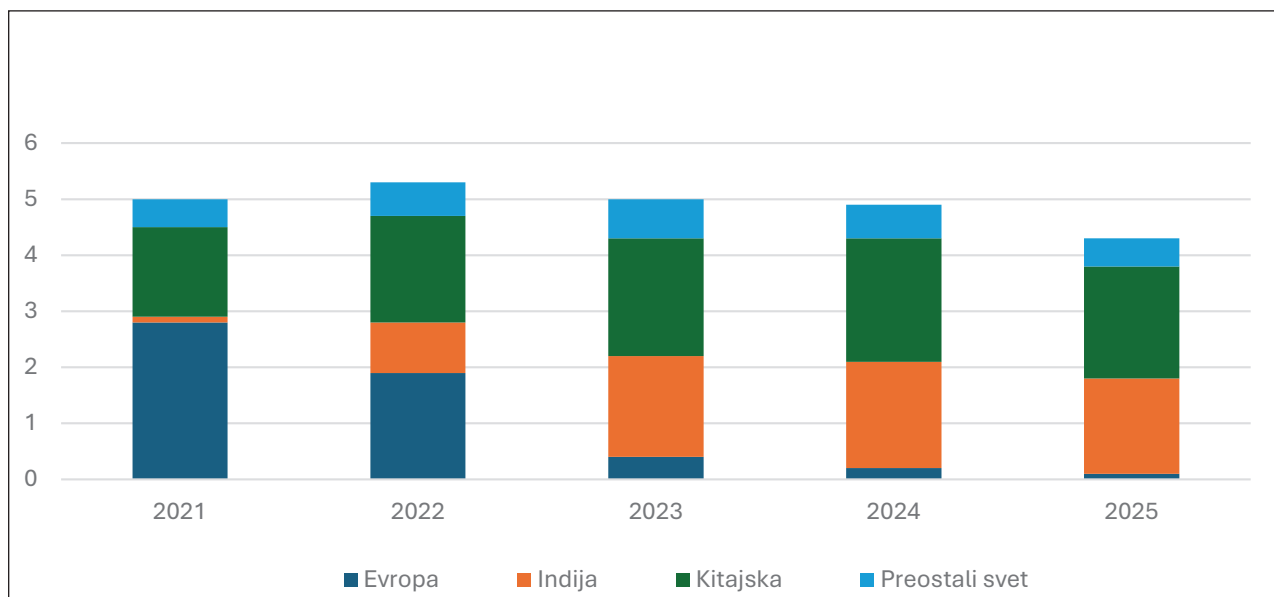
Ko analiziramo dogajanje po letu 2022, opazimo predvsem prestrukturiranje (ne pa kolapsa) izvoznih tokov RF ob hkratnem zmernem upadu količin: v letu 2024 je izvoz surove nafte in kondenzata znašal približno 4,8 milijona na dan, v prvi polovici leta 2025 pa približno 4,3 mb na dan, kar pomeni med 10- in 14-odstoten upad količin (EIA, 2025b). Glavni razlog za takšno dinamiko je v geografski preusmeritvi, ki je skorajda determinirana s samim načinom oblikovanja sankcij proti ruskemu naftnemu sektorju in cenovne kapice: namesto evropskega trga, ki je desetletja ostajal ključen izvozni trg za ruske energente (pogojeno tako z geografsko bližino kot tudi obstoječo infrastrukturo in cenovno ugodnostjo tranzita), se je osrednjih količin ruske nafte preusmerila v Azijo, predvsem na Kitajsko in v Indijo. Delež Evrope je z 51 % (2020) upadel na zgolj 12 (2024) oz. 11 % v prvi polovici leta 2025, medtem ko je delež Azije narasel z 41 % (2020) na kar 81 % (2024).

Kot vidimo (cf. Graf 2), sta pri tem Kitajska in Indija postali osrednja absorpcijska trga – Kitajska z okvirno 2,2 milijona uvoženih sodov dnevno v

letu 2024 in Indija z 1,7 milijona sodov dnevno v letu 2024, kar kaže, da se je specifična teža RF na svetovnem naftnem trgu tudi po uvedbi cenovne kapice ohranila, predvsem skozi preusmeritev ključnih izvoznih in trgovinskih tokov, ne glede na zahodne omejitve in tveganja ameriških sekundarnih sankcij.

Indija se je iz obrobne kupca ruske nafte v desetletjih pred vojno v zgolj dveh letih prelevila v enega najpomembnejših sistemskih partnerjev ruske naftne industrije. Zaradi geografske oddaljenosti in visokih logističnih stroškov Indija zgodovinsko nikoli ni bila ključen energetski partner RF, temveč je veliko večino (80–90 %) svojega uvoznega povpraševanja pokrivala z uvozom iz bližnjega bližnjevzhodnega bazena (Irak, Savdska Arabija, ZAE). Tako je delež ruske nafte v indijskem uvozu še leta 2021 znašal manj kot 2 % (EIA, 2025b). Po uvedbi embarga EU na rusko nafto (december 2022) pa je prišlo do globalne zamenjave tokov (t. i. *Oil Swap*), v kateri je EU morala nadomestiti izpad ruske nafte in je agresivno vstopila na trge Bližnjega vzhoda, medtem ko je Indija, soočena z manjšo razpoložljivostjo in višjimi cenami bližnjevzhodne nafte, poiskala alternativne vire v Rusiji.

Ključni mehanizem, ki je to spremembo sploh omogočil, je indijski naftnopredelovalni sektor (t. i. *midstream segment*), saj je Indija v zadnjem desetletju s ciljem povečanja energetske varnosti razvila ogromne predelovalne (rafinerijske) zmogljivosti. Po oceni raziskovalnega centra CREA (2024) se je v

Graf 2: Geografska preusmeritev naftnih tokov ruskega izvoza po letu 2022 (Vir: Lasten izračun in zbir podatkov na podlagi poročil IEA, 2024; 2025; CREA, 2024; 2025a; in KSE Institute, 2025a; 2025b).

letih 2024–2025 vzpostavil mehanizem, ki deluje kot »legalna pralnica« sankcionirane ruske nafte: Indija uvaža okrog 40 % celotnega ruskega izvoza surove nafte, ki jo nato predela v dizel, bencin, letalsko gorivo in druge naftne derivate ter jo kasneje (povsem zakonito) izvozi tudi v zahodne države, saj se vmes spremenita carinska oznaka in poreklo blaga.⁵

Tako so zahodne države, ki so v prvi vrsti vzpostavile sankcijski režim (EU in G7), leta 2024 uvozile za več milijard USD vrednosti naftnih derivatov, narejenih iz ruske surove nafte. Indija s tem ustvarja dvojno korist: zagotavlja si nemoteno oskrbo s surovo nafto in s tem energetsko varnost, obenem pa ustvarja novo (visoko) dodano vrednost s predelavo in izvozom naftnih derivatov na zahodne trge. Zanimivo je, da je bilo navkljub vedno večji mednarodni kritiki na račun tovrstnega ravnanja Indije ter celo neposrednim političnim in ekonomskim pritiskom ZDA⁶ možno tovrstno ravnanje posameznih držav (neto uvoznic surove nafte) ob vzpostavitvi mehanizma cenovne kapice

predvideti, saj je po oceni Johnsona et al. (2023, 1247–1248) v sam mehanizem vgrajena finančna spodbuda (*incentive*), ki v obliki cenejšega uvoza surove nafte in naknadne predelave ustvarja zelo privlačne pogoje za doseganje ekstra marž, merjenih v milijardah USD.

Kitajska je bila, za razliko od Indije, tradicionalni strateški partner RF že pred vojno, a se je njena vloga po letu 2022 še okrepila. Kitajska je postala največji posamični kupec ruskih energentov (stabilno okoli 2,0 do 2,2 milijona sodov dnevno), pri čemer izkorišča svojo pogajalsko moč za doseganje ugodnih cen in plačilnih pogojev. Poleg povečanega uvoza po morju (z uporabo flote v senci) je ključna prednost Kitajske obstoječa in (postopno) naraščajoča energetska infrastruktura (npr. naftovod ESPO),⁷ ki je povsem izvezta iz vpliva zahodnih sankcij. Kljub deklariranemu »prijateljstvu brez meja«⁸ pa kitajske banke pogosto ravnajo previdno, da ne bi kršile zahodnih sekundarnih sankcij, kar Rusijo sili v kompleksne plačilne sheme v juanih in rubljah, s čimer se zvišujejo transakcijski stroški za Moskvo.

5 Čepprav mednarodna javnost pogosto meni, da je Indija v tem času kupovala rusko nafto z obsežnim popustom (diskontom), podatki kažejo, da se je popust zmanjšal na 10 USD na sod (The Times of India, 2024; Reuters, 2024), kar dokazuje, da Indija nima neomejene enostranske pogajalske moči.

6 Prim. predsedniški izvršni ukaz Donalda Trumpa z začetka avgusta 2025, s katerim je na celoten ameriški uvoz iz Indije naložil dodatne, 25-odstotne uvozne carine. Podlaga in obrazložitev za tak ukrep je bila prav v domnevi o indijski politiki povečanega uvoza ruske surove nafte in s tem spodkopavanja ameriških prizadevanj za večji mednarodni politični in ekonomski pritisk na RF (Covington, 2025).

7 Gre za 4.188 kilometrov dolg naftovod Vzhodna Sibirija–Tih ocean, ki služi za izvoz ruske surove nafte na azijskopacifiške trge Japonske, Kitajske in Koreje. Naftovod je v dveh fazah zgradila ruska družba Transneft; prva faza naftovoda je bila zaključena leta 2009, druga faza pa decembra 2012. Družba Transneft je tudi upravljavec naftovoda (Offshore Technology, 2025).

8 Izraz (angl. *no-limits friendship*) izhaja iz skupne izjave, ki sta jo predsednika Vladimir Putin in Ši Džinping podpisala 4. februarja 2022 v Pekingju, manj kot tri tedne pred invazijo RF na Ukrajino. V dokumentu je poudarjeno, da »prijateljstvo med državama nima meja« in da »ni prepovedanih področij sodelovanja«, s čimer sta formalizirala poglobljeno strateško partnerstvo, katerega osrednji cilj je nasprotovanje širitvi zveze NATO in izpodbijanje obstoječega mednarodnega reda pod vodstvom ZDA (Kremlin, 2022).

RAZPRAVA: DVA KLJUČNA IZZIVA VOJNE
EKONOMIJE

Fiskalna cena vojne

Po začetku vojaške agresije na Ukrajino se je v letih 2023 in 2024 začel ruski gospodarski razvojni model postopno preoblikovati v smeri t. i. vojne ekonomije oz. vojaškega keynesianizma, v katerem so ključne fiskalne spodbude usmerjene v vojaške potrebe, tudi na račun razvojnih, infrastrukturnih, socialnih in drugih programov. Tovrstni model umetno vzdržuje gospodarsko aktivnost in s tem tudi rast (merjeno kot BDP), medtem ko se realni sektor (z izjemo vojaške industrije) krči, saj iz njega odtekajo ključna proizvodna sredstva (od kapitala do človeških virov). Pri tem ostaja bistveno vprašanje, ali lahko naftna renta, ki je podvržena nenehnemu prilagajanju sankcijam, dolgoročno pokriva eksponentno rastoče stroške vojne.

RF je v obdobju 2023–2025 izvedla najobsežnejšo militarizacijo proračuna v svoji postsovjetski zgodovini. Analiza proračunskih postavk razkriva, da so se izdatki za obrambo postopno odcepili od realnih zmožnosti gospodarstva (SIPRI, 2025; Reuters, 2023; Bloomberg, 2024a):

Leta 2023 je opaziti prvo večje povečanje vojaških izdatkov, saj je RF za proračunsko postavko »nacionalna obramba« namenila 6,4 bilijona rubljev (oz. 75 milijard USD), kar je že takrat presegalo skupne socialne izdatke. Po podatkih SIPRI (2025) se je skupno vojaško breme (vključno s skritimi proračunskimi postavkami) v tem letu povzpelo na 5,9 % BDP.⁹

Že leto kasneje (2024) so proračunski izdatki za obrambo poskočili na 10,8 bilijona rubljev, kar je povečanje za kar 70 % v primerjavi z letom 2023. Skupaj z izdatki za nacionalno varnost je to že znašalo približno 8 % BDP.

Zvezni proračun RF, sprejet za leto 2025, predvideva rekordnih 13,5 bilijona rubljev (145 milijard USD) zgolj za obrambo. Če k temu prištejemo še sredstva, rezervirana v postavki »notranja varnost«, skupni znesek, namenjen širšemu področju varnosti in obrambe, znaša več kot tretjino celotnega zveznega proračuna.

Takšna dinamika potrjuje ocene nekaterih analitikov (Prokopenko, 2024; Mancevič, 2025), da vojna v Ukrajini močno presega »zgolj« zunanje ali geopolitične cilje političnega vodstva RF, temveč po novem pomeni nov strukturni element ruskega gospodarstva, ki brez obsežnih fiskalnih injekcij tvega globljo recesijo.

Medtem ko so stroški, potrebni za financiranje vojne, v obdobju 2023–2025 rasli skorajda eksponentno, se na prihodkovni strani kažejo prvi znaki stagnacije

Tabela 1: Vpliv naftnih sankcij na proračunsko dinamiko (2023–2025) (Vir: Ministry of Finance of the Russian Federation, 2025).

Kazalnik	2023 (Dejansko)	2024 (Dejansko)	2025 (Projekcija)
Izdatki za obrambo (mrd USD)	75,3	118	139,2
Naftno-plinski prihodki zveznega proračuna (mrd USD)	103,5	123,5	98
Proračunski deficit (nominalno, v mrd USD)	-3,2	-17,5	-36,1
Proračunski deficit (v % BDP)	-1,9	-1,1	-2,0 do -3,0 (ocena)
Nacionalni sklad blaginje (NWS, likvidnostni del, mrd USD)	70,6	54,6	30,9

in dolgoročne nevzdržnosti trenutnega modela (Tabela 1). Spodnja tabela posredno prikazuje razhajanje med načrtovanimi in dejanskimi prihodki ter posledično postopno krčenje proračunskih postavk RF za financiranje vojne v trenutnih (leto 2025) obsejih.

Prikazani podatki nazorno kažejo, da naftni prihodki ne pokrivajo več rastočih vojnih izdatkov, medtem ko se proračunski primanjkljaj povečuje in se razlika pokriva z a) črpanjem rezervnih sredstev Nacionalnega sklada blaginje (NWS), ki je bil prvotno namenjen stabilnosti pokojninskega sistema, in b) zadolževanjem na domačem trgu pri obrestnih merah, ki so konec leta 2024 presegle 21 odstotkov. Čeprav se na prvi pogled zdi, da primanjkljaj v višini 1–2 (ali celo do 3–4) % BDP ni kritičen (v primerjavi z zahodnimi državami, ki imajo pogosto še višje deficite), je strukturna razlika bistvena. RF namreč v tem trenutku nima dostopa do mednarodnih kapitalskih trgov za financiranje novega javnega dolga, čeprav ji (nominalno gledano) manevrski prostor – javnofinančni

⁹ Tudi to dejstvo še enkrat več potrjuje, da je rusko politično vodstvo agresijo na Ukrajino februarja 2022 izvedlo v pričakovanju hitrega vojaškega posredovanja, primerljivo s posredovanjem v Gruziji 2008. V ta namen namreč ni predhodno mobiliziralo večjih fiskalnih sredstev in vnaprej povečalo vojaškega proračuna, temveč se je to zgodilo šele leto kasneje, ko se je taktika RF spremenila in odkar lahko govorimo o ruski taktiki vodenja vojne v Ukrajini na izčrpanje.

dolg kot delež BDP – to dopušča. Vsak rubelj primanjkljaja mora tako pokriti iz domačih prihrankov ali z zadolževanjem doma pri visokih obrestnih merah. To potrjuje tezo o tem, da je trenutni model vzdrževanja visokih vojaških izdatkov ob sankcijah zahodnih držav dolgoročno težko vzdržen brez večjih posegov bodisi v strukturo proračunskih prihodkov (dvigovanje davkov) ali zmanjšanja izdatkov, ki niso povezani z vojaškimi izdatki.

Strateška dilema Kremlja: maslo ali topovi?

Rusko politično vodstvo se v letu 2025 sooča s klasičnim makroekonomskim trikotnikom nemogoče izbire (trilema), ki ga diktira dolgotrajna vojna na izčrpavanje: kako vzdrževati geopolitične ambicije (vključno z zmago v vojni na izčrpavanje v Ukrajini) in za to potrebno visoko raven vojaške mobilizacije (zagotavljati ne samo investicije, temveč tudi izdatke za novačenje t. i. pogodbenih vojakov, ki v letih 2024–2025 zapolnjujejo vrzel ubitih in za bojevanje nezmožnih vojakov redne vojske), ne da bi pri tem sprožili hiperinflacijo ali močnejše zamajali življenjski standard civilnega prebivalstva. Vedno bolj se zdi, da so vseobsežne zahodne sankcije, ki so bile vpeljane od začetka agresije, vključno z energetske, manevrski prostor Kremlja zožile do točke, kjer »mehkih« ali nebolečih rešitev ni več preostalo. Kremelj je zato primoran v radikalno redefiniranje fiskalne in monetarne politike, ki temelji na treh stebrih: agresivni davčni ekstrakciji, kanibalizaciji civilnih investicij in tveganem monetarnem eksperimentu.

Fiskalni obrat: iskanje novih virov in davčna reforma 2025

Ker naftna renta (kot prikazano v prejšnjih poglavjih) ne zadošča več za pokrivanje vseh proračunskih izdatkov, manevrskega prostora za novo zadolževanje pa je vse manj, je ruska vlada leta 2025 sprejela najobsežnejšo davčno reformo v zadnjih dveh desetletjih. Ključni ukrepi, ki so začeli veljati v letih 2025/2026, so namreč (Bloomberg, 2024b; The Bell, 2024):

dvig davka na dobiček podjetij: zvezna stopnja davka na dobiček se je dvignila z 20 na 25 %. To je neposreden udarec za realni sektor in kapitalske dobičke, cilj katerega je zbrati dodatnih 1,6 bilijona rubljev oz. dobrih 15 milijard USD letno;

progresivna obdavčitev dohodnine: Rusija je opustila leta 2001 uvedeno poenostavljeno linearno davčno stopnjo v višini 13 % (angl. *flat tax rate*), sprejeto s ciljem zmanjševanja sive ekonomije in davčnih optimizacij. Po novem uvedena progresivna davčna stopnja (od 15 % naprej) je sicer po višini obdavčitve še vedno neprimerljiva (ugodnejša) z večino držav v Evropi, a predstavlja

politično tvegan ukrep, saj posega v reforme z začetka 21. stoletja, ki so pomagale (so)oblikovati ruski srednji razred;

druge dajatve in obdavčitve: nadaljuje se politika *ad hoc* obdavčevanja v posameznih sektorjih, ki so globalno konkurenčni in ustvarjajo presežne dobičke (npr. proizvajalci gnojil).

Monetarne škarje: brzdanje inflacije proti upočasnitvi gospodarske aktivnosti

Na področju monetarne politike prihaja do očitnega razkola med političnimi cilji Kremlja in tradicionalnim mandatom CBRF, tj. ohranjanje cenovne stabilnosti oz. brzdanje inflacije. Politično vodstvo pod vplivom vojaškega industrijskega lobija (slednji se, ob povečanih proračunskih izdatkih, pričakovano širi) pritiska za vzpostavitev stimulativne monetarne politike nižjih obrestnih mer, ki bi omogočile cenejše kreditiranje vojaških projektov. Guvernerka CBRF Elvira Nabiullina pa je, nasprotno, vsaj v prvi polovici leta 2025 še vztrajala pri restriktivni politiki z obrestnimi merami nad 20 %, prvenstveno s ciljem brzdanja inflacije; ta je posledica pregrevanja gospodarstva, saj obsežni državni vojaški izdatki ob omejenih sredstvih proizvodnje (predvsem delovne sile) dvigujejo cene vseh dobrin. Posledično se CBRF poskuša z monetarno politiko bojevati proti obsežni fiskalni politiki, ki jo zaradi geopolitičnih ciljev ustvarja samo rusko politično vodstvo.

Kanibalizacija zveznega proračuna: krčenje nevojaških izdatkov

Povečanje deleža izdatkov za obrambo (na 7–8 % BDP) v danih okoliščinah narekuje krčenje drugih, nevojaških izdatkov. Podatki o proračunu za obdobje 2025–2027 kažejo na realno zmanjševanje izdatkov (ob upoštevanju inflacije) na ključnih področjih dolgoročnega razvoja RF, kot so komunalna infrastruktura, zdravstvo, znanost ter t. i. prioritetni nacionalni projekti. Kremelj s tem zavestno žrtvuje dolgoročni razvojni potencial države za doseg (kratkoročnih) vojaških ciljev oz. vzdrževanje trenutne intenzivnosti vojne na izčrpavanje v Ukrajini. S tem se po eni strani ohranja oz. celo povečuje odvisnost celotnega gospodarskega modela od surovinske rente in po novem fiskalnega stimulusa vojne ekonomije, ki pa po drugi strani že močno vpliva na konkurenčnost in gospodarsko aktivnost ostalih (nevojaških) sektorjev. Slednje se tudi že odraža v kumulativnih makroekonomskih podatkih, ki kažejo na znižanje rasti BDP v letu 2025 (ocena okrog 1 %) in s tem na izčrpanost oz. omejitve tovrstnega modela. Tudi zato je Kremelj moral poseči po nepriljubljenih ukrepih iskanja

novih davčnih virov ob sočasnem krčenju nekaterih razvojnih in socialnih zveznih programov. Kako bo to vplivalo na stabilnost političnega sistema, je še neznanka, saj bo treba počakati določeno obdobje, ko bodo vsi zgoraj omenjeni ukrepi tudi stopili v veljavo (Prokopenko, 2024).

ZAKLJUČEK

Analiza učinkovitosti zahodnih energetskih (predvsem naftnih) sankcij proti RF v obdobju 2023–2025 razkriva kompleksno sliko, ki ne dopušča enoznačnega odgovora o njihovi (ne)učinkovitosti. Sploh če upoštevamo deklarirani politični cilj sankcij, tj. občutno zmanjšanje zmožnosti RF za financiranje vojne na izčrpavanje v Ukrajini. Če je bil prvoten politično preveč optimističen in zaletav cilj zahodnih držav s sankcijami v kratkem času zlomiti rusko gospodarstvo in s tem zelo hitro po začetku vojne prisiliti RF v umik (Gustafson, 2025, 101), vidimo, da se je ta izkazal za neuresničljivega. RF je svojo sistemsko vlogo na globalnem naftnem trgu izkoristila za uspešno geografsko preusmeritev izvoznih tokov v Azijo (predvsem Indijo in Kitajsko) ter z vzpostavitev »flote v senci« obšla mehanizme cenovne kapice. S tem je ohranila še vedno obsežen fizični obseg izvoza surove nafte in naftnih derivatov (kot smo pokazali, se je ta v letu 2025 v primerjavi s predvojnimi obdobjem zmanjšal za med 10 in 15 %) ter tako preprečila makroekonomski in javnofinančni kolaps.

Vendar pa podrobnejši pregled fiskalnih in proračunskih podatkov (posebej za leto 2025) kaže, da so sankcije v kombinaciji z zunanjimi objektivnimi tržnimi dejavniki (nižje globalne cene surove nafte, ki niso posledica sankcij) bistveno spremenile strukturo in tudi dolgoročno vzdržnost ruskih javnih financ. Čeprav ruska nafta še (vedno) priteka na svetovne trge, je njen finančni izplen za Kremelj postal bistveno manjši, ob hkratnih povečanih izdatkih. Sankcije tako nedvomno delujejo kot nekakšen neviden davek na ruski naftni izvoz – prek višjih stroškov logistike, zavarovanja in dodatnih popustov se ruski prihodki iz tega naslova zmanjšujejo, novi strateški kupci ruske nafte (predvsem v Indiji in na Kitajskem) imajo pri tem tudi večjo pogajalsko moč (a ne enostranske). Posledica tega je rastoče razhajanje med rekordnimi

vojaškimi izdatki, ki so nujni za vzdrževanje vojne na izčrpavanje, in stagnirajočimi naftnimi prihodki, ki te porabe ne pokrivajo več v celoti.

Najboljši dokaz, da sankcijski pritisk deluje in oži manevrski prostor Kremlja, tako niso izjave zahodnih voditeljev, temveč reakcije ruskega političnega vodstva samega. Ne na ravni retorike, ampak sprejemanja političnih odločitev. Kot smo pokazali, so občutni posegi v davčno politiko v letu 2025 in napoved prerazporejanja proračunskih izdatkov v letih 2026 in 2027 jasen indikator, da se Kremelj še kako zaveda strateške zagate, ki je rezultat vojne na izčrpavanje: ohranjanje vojaških izdatkov na rekordnih ravneh, tudi s posegom v davčno politiko in posledično postopno tudi v neformalni družbeni sporazum, ki je veljal praktično vseh 25 let vladanja Putina.

Še več, omenjene politične odločitve tudi jasno nakazujejo, da je politično vodstvo pri tej strateški zagati za zdaj izbralo jasno smer: prioriteta je nadaljevanje financiranja vojne na izčrpavanje ne glede na stroške in tveganja, ki pri tem nastajajo. A prehod v stanje vojne ekonomije in fiskalnega stimulusa, ki ga ta prinaša, je sicer kratkoročno zagotavljal rast BDP (predvsem v letih 2022–2024), dolgoročno pa vodi v kanibalizacijo konkurenčnosti gospodarstva, še posebej realnega sektorja, nepovezanega z vojaškimi izdatki. RF že vse od leta 2024 naprej ne financira vojne zgolj iz preteklih ustvarjenih presežkov in rezerv, temveč na račun prihodnjega razvoja, tehnološke degradacije in realnega nižanja življenjskega standarda prebivalstva.

Sklenemo lahko, da energetske zahodne sankcije niso bile zadosten pogoj za takojšnjo ali hitro zaustavitev agresije, ostajajo pa ključni dejavniki, ki določa časovni okvir in oceno dolgoročne vzdržnosti vojaškega konflikta z zornega kota RF. Medtem ko lahko RF s trenutno intenzivnostjo vojaških izdatkov in ob trenutnih cenah surove nafte zagotavlja financiranje vojne najbrž še nekaj let, postaja cena tega financiranja za rusko družbo in gospodarstvo bistveno višja. Kremelj je tako ujet v tekmo s časom, kjer mora geopolitične cilje doseči, preden strukturalna neskladja med omejenimi prihodki in vojnimi potrebami privedejo do neobvladljive notranje socialne nestabilnosti, ki bi lahko ogrozila tudi vzpostavljeno vertikalo oblasti in politični režim Vladimirja Putina.

THE KREMLIN'S STRATEGIC DILEMMA AND THE IMPACT OF OIL SANCTIONS ON THE SUSTAINABILITY OF RUSSIA'S FINANCING OF THE WAR IN UKRAINE

*Denis MANČEVIČ*NC3 d.o.o., Slovenska cesta 55, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: denis.mancevic@nc3.si

SUMMARY

The aim of this article is to analyze the effectiveness of Western energy sanctions against the Russian Federation, with a specific focus on their impact on the fiscal sustainability of financing the war in Ukraine during the 2023–2025 period. The analysis addresses two research questions: 1) whether specific sanction mechanisms (the European Union embargo, the G7 price cap) have successfully reduced Russian budgetary revenues from crude oil exports, and 2) what strategic and fiscal adjustments the Russian Federation has been forced to implement as a result, and what these reveal about the long-term (un)sustainability of its war economy model and war financing. The methodological approach is based on the analysis of primary budgetary data from the Russian Ministry of Finance and secondary data from international energy institutions regarding the dynamics of oil export flows and the budgetary expenditures of the Russian Federation. The results indicate that the sanctions did not trigger a collapse in Russian export volumes, as the country effectively bypassed the restrictions within six months of their implementation by establishing a shadow fleet and redirecting sales flows to Asia. Nevertheless, the analysis demonstrates that the sanctions are functioning as an effective fiscal pressure: due to forced discounts and higher transaction costs, the Russian Federation's net revenues from oil rents have declined at the exact time when Russian military expenditures are reaching record levels in 2025. The interpretation of the data reveals that the Kremlin is facing a strategic dilemma, to which it responds by maintaining military spending while simultaneously seeking new (tax) sources to finance the war and cutting other non-essential, non-military expenditures. Although this model allows for the continuation of the war at its current intensity (autumn 2025) in the short term, the Kremlin's long-term room for maneuver is narrowing, driving the country toward structural economic decline.

Keywords: economic sanctions, Russian Federation, war in Ukraine, energy security, price cap, oil market

VIRI IN LITERATURA

Ablaev, E. Yu. & T. R. Magzhanov (2024): Fiscal Rules and Countercyclical Fiscal Policy in Russia. *Studies on Russian Economic Development*, 35, 3, 337–346.

Baldwin, David A. (1985): *Economic Statecraft*. Princeton, Princeton University Press.

Bloomberg (2024a): Russia Plans Huge Defense Spending Hike in 2025 as War Drags On. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-09-22/russia-plans-huge-defense-spending-hike-in-2024-as-war-drags-on> (zadnji dostop: 2025-10-22).

Bloomberg (2024b): Russia Eyes Higher Taxes on Business, High Earners to Fund War. <https://www.bloomberg.com/news/articles/2024-05-28/russia-plans-tax-hikes-on-businesses-wealthy-as-war-costs-mount> (zadnji dostop: 2025-10-22).

Covington (2025): Trump Administration Imposes Secondary Tariffs on India. <https://www.cov.com/en/news-and-insights/insights/2025/08/trump-administration-imposes-secondary-tariffs-on-india> (zadnji dostop: 2025-11-05).

CREA (2024): The Laundromat: How the Price Cap Coalition Whitewashes Russian Oil in Third Countries. <https://energyandcleanair.org/publication/the-laundromat-how-the-price-cap-coalition-whitewashes-russian-oil-in-third-countries/> (zadnji dostop: 2025-11-05).

CREA (2025a): Monthly Analysis of Russian Fossil Fuel Exports and Sanctions (November 2025). <https://energyandcleanair.org/november-2025-monthly-analysis-of-russian-fossil-fuel-exports-and-sanctions/> (zadnji dostop: 2025-12-20).

CREA (2025b): Financing Putin's War: Fossil Fuel Imports From Russia During the Invasion of Ukraine. <https://energyandcleanair.org/financing-putins-war/> (zadnji dostop: 2025-12-20).

EIA (2025a): In-Brief Analysis. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=65885> (zadnji dostop: 2025-12-01).

EIA (2025b): Historical Data, Spot Prices. https://www.eia.gov/dnav/pet/pet_pri_spt_s1_m.htm (zadnji dostop: 2025-11-05).

European Council (2025a): Timeline – Packages of Sanctions Against Russia Since February 2022. <https://www.consilium.europa.eu/en/policies/sanctions-against-russia/timeline-packages-sanctions-since-february-2022/> (zadnji dostop: 2025-11-25).

European Council (2025b): Council and Parliament Strike a Deal on Rules to Phase out Russian Gas Imports For an Energy Secure and Independent Europe. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2025/12/03/council-and-parliament-strike-a-deal-on-rules-to-phase-out-russian-gas-imports-for-an-energy-secure-and-independent-europe/> (zadnji dostop: 2025-11-25).

European Council (2025c): Oil Price Cap. https://finance.ec.europa.eu/system/files/2024-01/guidance-russian-oil-price-cap_en.pdf (zadnji dostop: 2025-10-11).

Evropski parlament (2023): European Parliament Resolution on the Effectiveness of the EU Sanctions on Russia. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/B-9-2023-0454_EN.html (zadnji dostop: 2025-12-12).

Fisman, Raymond, Marcolongo, Giovanna & Meng Wu (2025): The Undoing of Economic Sanctions: Evidence From the Russia-Ukraine Conflict. *Journal of Public Economics*, 249.

Godmirski, Jakub Maciej (2021): Energy, Climate Change and Security: The Russian Strategic Conundrum. *Journal of Eurasian Studies*, 13, 1, 16–31.

Gustafson, Thane (2012): *Wheel of Fortune: The Battle for Oil and Power in Russia*. Harvard, Harvard University Press.

Gustafson, Thane (2025): *Perfect Storm. Russia's Failed Economic Opening, the Hurricane of War and Sanctions, and the Uncertain Future*. Oxford, Oxford University Press.

IEA (2022): Energy Fact Sheet: Why does Russian Oil and Gas Matter?. <https://www.iea.org/articles/energy-fact-sheet-why-does-russian-oil-and-gas-matter> (zadnji dostop: 2025-12-20).

IEA (2024): Oil Market Report – December 2024. <https://www.iea.org/reports/oil-market-report-december-2024> (zadnji dostop: 2025-11-05).

IEA (2025): Average Russian Oil Exports by Country and Region, 2021-2024. <https://www.iea.org/data-and-statistics/charts/average-russian-oil-exports-by-country-and-region-2021-2024> (zadnji dostop: 2025-11-05).

Johnson, Simon, Rachel, Lukasz & Catherine Wolf-ram (2023): Design and Implementation of the Price Cap on Russian Oil Export. *Journal of Comparative Economics*, 51, 4, 1244–1252.

Keohane, Robert O. & Joseph S. Nye (1989): *Power and Interdependence*. New York, Harper Collins.

Kremlin (2022): Joint Statement of the Russian Federation and the People's Republic of China on the International Relations Entering a New Era and the Global Sustainable Development. <http://en.kremlin.ru/supplement/5770> (zadnji dostop: 2025-12-20).

KSE Institute (2025a): Russian Oil Tracker – October 2025: Attacks on Refineries Reduced Processing. <https://kse.ua/about-the-school/news/russian-oil-tracker-october-2025-attacks-on-refineries-reduced-processing-and-product-exports-driving-an-increase-in-crude-shippments/> (zadnji dostop: 2025-11-05).

KSE Institute (2025b): Russian Oil Tracker – September 2025: Export Revenues Declined, but the Shadow Fleet Offsets the Losses. <https://kse.ua/about-the-school/news/russian-oil-tracker-september-2025-export-revenues-declined-but-the-shadow-fleet-offsets-the-losses/> (zadnji dostop: 2025-11-05).

KSE Institute (2025c): Russia Chartbook by KSE Institute – Oil and Gas Budget Revenues Collapse; Internal Borrowing Soars to Finance Deficit. <https://kse.ua/about-the-school/news/russia-chartbook-by-kse-institute-oil-and-gas-budget-revenues-collapse-internal-borrowing-soars-to-finance-deficit/> (zadnji dostop: 2025-11-05).

Mancevič, Denis (2013): Energetska diplomacija kot sredstvo zunanje politike Ruske federacije do držav bližnjega sosodstva in Evropske unije. Doktorska disertacija. Ljubljana, [D. Mancevič].

Mancevič, Denis (2025): Cena vojne (kolumna). <https://denismancevic.com/2025/01/18/kolumna-za-vecer-cena-vojne/> (zadnji dostop: 2025-11-15).

Ministry of Finance of the Russian Federation (2025): Brief Annual Information on Federal Budget Execution. https://minfin.gov.ru/en/document?id_4=119255-brief-annual-information-on-federal-budget-execution_bln._rub (zadnji dostop: 2025-10-22).

Offshore Technology (2025): The ESPO (Eastern Siberia Pacific Ocean) Oil Pipeline, Siberia, Russia. <https://www.offshore-technology.com/projects/espopipeline/?cf-view> (zadnji dostop: 2025-11-02).

Prokopenko, Alexandra (2024): Russia's Economic Gamble: The Hidden Costs of War-Driven Growth. <https://carnegieendowment.org/russia-eurasia/politika/2024/12/russia-economy-difficulties?lang=en> (zadnji dostop: 2025-10-25).

Reuters (2023): Russia to Hike Defence Spending by Almost 70% in 2024. <https://www.reuters.com/world/europe/putin-approves-big-military-spending-hikes-russias-budget-2023-11-27/> (zadnji dostop: 2025-10-05).

Reuters (2024): India Surpasses China to Become Russia's Top Oil Buyer in July. <https://www.reuters.com/markets/commodities/india-surpasses-china-become-russias-top-oil-buyer-july-2024-08-22/> (zadnji dostop: 2025-10-05).

SIPRI (2025): Trends in World Military Expenditure, 2024. https://www.sipri.org/sites/default/files/2025-04/2504_fs_milex_2024.pdf (zadnji dostop: 2025-10-05).

The Bell (2024): Russian Military Spending to Rise & Rise. <https://en.thebell.io/russian-military-spending-to-rise-rise/> (zadnji dostop: 2025-12-22).

The Times of India (2024): Discounts on Russian Oil for India Shrink to Lowest Levels. <https://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/russian-oil-discount-shrinks-87-to-4/barrel-as-sellers-game-shipping-insurance-to-skirt-g7-price-cap/articleshow/101619068.cms> (zadnji dostop: 2025-10-05).

Udovič, Boštjan (2009): Ekonomska varnost in ekonomska diplomacija: Primer tujih neposrednih investicij Nove Ljubljanske banke na trgih Zahodnega Balkana. Doktorska disertacija. Ljubljana, [B. Udovič].

THE SIGNIFICANCE OF REFLEXIVITY IN THE FRAMEWORK OF WIDER SOCIETAL TRENDS AND CYCLES: THE CASE OF SLOVENIA IN A GLOBAL CONTEXT

Tea GOLOB

Faculty of Information Studies, Ljubljanska cesta 31a, Novo mesto, Slovenia
e-mail: tea.golob@fis.unm.si

Matej MAKAROVIC^x

Faculty of Information Studies, Ljubljanska cesta 31a, Novo mesto, Slovenia
e-mail: matej.makarovic@fis.unm.si

ABSTRACT

The article analyses the decline of reflexivity in Slovenia based on four waves of a national survey conducted between 2018 and 2024. The findings reveal a consistent reduction in reflexivity levels, contradicting the linear expectations of modernisation trends of individualisation, universalisation, structural differentiation, and rationalisation. Instead, the results suggest growing instability within prevailing cultural frameworks and value systems, indicating a shift away from individualistic and materialistic orientations. These trends imply that social change may be better understood through cyclical rather than linear models, reflecting generational replacement or broader transformations in the cultural foundations of late modern societies.

Keywords: reflexivity, modernisation trends, individualisation, societal cycles, Slovenia

IL SIGNIFICATO DELLA RIFLESSIVITÀ NEL QUADRO DI PIÙ AMPIE TENDENZE E CICLI SOCIALI: IL CASO DELLA SLOVENIA IN UN CONTESTO GLOBALE

SINTESI

L'articolo analizza il declino della riflessività in Slovenia sulla base di quattro ondate di un'indagine nazionale condotta tra il 2018 e il 2024. I risultati evidenziano una riduzione costante dei livelli di riflessività, contraddicendo le aspettative lineari legate alle tendenze della modernizzazione, quali individualizzazione, universalizzazione, differenziazione strutturale e razionalizzazione. I risultati suggeriscono invece una crescente instabilità all'interno dei quadri culturali e dei sistemi di valori prevalenti, indicando un allontanamento dagli orientamenti individualistici e materialistici. Tali tendenze implicano che il cambiamento sociale possa essere compreso più adeguatamente attraverso modelli ciclici piuttosto che lineari, riflettendo il ricambio generazionale o trasformazioni più ampie nelle basi culturali delle società tardo-moderne.

Parole chiave: riflessività, tendenze della modernizzazione, individualizzazione, cicli sociali, Slovenia

INTRODUCTION

The article explores the decline of reflexivity in Slovenia within the context of wider global trends and trajectories. It shows how reflexivity relates both to the socio-cultural trends derived from established – typically linear – modernisation theories and to the cyclical perspectives on culture and society. Following the morphogenetic perspectives on society (Archer, 2017), it addresses reflexivity as a key concept for understanding how individuals act and orient themselves within the turbulent, uncertain, and unstable structural and cultural contexts of modern society, as well as when and how they contribute to systemic transformation.

This concept of reflexivity is far from novel; its philosophical roots reach back to Plato (Archer, 2013). In addressing contemporary social challenges, reflexivity has been examined by Giddens (1991) and Beck et al. (1994), who argue that the systemic processes of modernisation and individualisation exert social pressure on individuals to become increasingly reflexive. Margaret Archer, however, rejects Giddens's theory of structuration (Giddens, 1986), which posits a duality and dialectical interplay between agency and structure, whereby structural properties serve simultaneously as both the medium and the outcome of action.

On the grounds of critical realism, Archer (1995) challenges this conflation of levels and highlights the limitations of perspectives that conceptualise reflexivity merely as a generic form of self-observation (Porpora & Shumar, 2010) or as the monitoring of ongoing social activity. She also identifies similar issues in the notion of “extended reflexivity” or reflexive modernity (e.g. Beck et al., 1994). Although Beck primarily discusses systemic rather than social reflexivity, he likewise attributes reflexive capacities to individuals as a by-product of individualisation and the risks inherent in late modernity.

While Archer (2012) acknowledges that the rapid transformations of contemporary society have diminished contextual continuity and encouraged reflexivity, her morphogenetic approach cautions that “accelerated reflexivity is not an automatic consequence of reduced routinisation” (Archer, 2013, 6). This text follows the idea of morphogenetic change (cf. Archer, 2003), which takes place both at the level of society and within the individual. At the societal level, we thus speak of double morphogenesis, which dictates changes in social structures by agents, while these agents themselves simultaneously change within the same morphogenetic process. Just as we can speak of the transition from traditional society to the modern or late-modern period, each individual also passes through distinct life stages that reflect specific

changes in personality and behaviour. Viewing society and its members through the lens of morphogenetic processes enables an understanding of the dynamics of change that reflect specific contemporary socio-cultural constellations and the ways these are elaborated by actors, while also capturing their internal subjective development.

In the case of Slovenia, we explore trends in reflexivity as a signal of major changes in the trajectories of modernisation, asking whether the changes we witness represent a fundamental cultural shift – one functioning as a turning point to a new era – or merely a fluctuation within the broader modernisation process. It is not our intention to extrapolate the results from Slovenia to the European or global scale. We view our research as a national case study which could – especially when placed in a broader context provided by existing secondary data – illustrate the complex relationship between modernisation trends and cycles.

For this purpose, we combine socio-cultural trends derived from established – typically linear – modernisation theories with cyclical perspectives on culture and society offered by thinkers such as Sorokin (1992), Toynbee (1987), and Spengler et al. (1991). They emphasised that no culture, society, or civilisation is permanent or immune to a reversal of its prevailing trends, thus leading to a new cycle or era. Therefore, we approach modernisation as a specific structural and cultural order that exhibits elements of linear societal progress yet also implies significant structural changes, putting at stake the continuity of some major trends – summarised as individualisation, rationalisation, universalisation, and institutional specialisation.

In the article, we consider – and operationalise – modernisation in terms of specific structural and cultural settings upon which individuals deliberate. These can also be seen as “empirical tendencies” influencing an individual's elaboration of circumstances and the shaping of life trajectories. As Archer (2003) states, structural conditions objectively shape the situations in which individuals find themselves; however, only a person can activate the emergent powers of the social structure, which operate upon them through reflexive deliberation.

By drawing on the morphogenetic approach, we analytically distinguish between structure/culture and individual agency, despite the mutual intertwinement of all levels. Analytical dualism does not emphasise an ontological distinction between the emergent properties of each level, but rather the necessity of a methodological differentiation (Archer, 1995), which challenges the notion of direct social determinism. Each level has its own causal powers: structural forces operate automatically, while the powers of agents operate reflexively. The existence

of the individual is an objective fact, but the manner of existence is subjective (Archer, 2003, 38). Identities and life courses thus reflect belonging and self-recognition within the social context; however, the influence of the latter results from the complex interplay between individual judgements and social forces.

It is important to understand that analytical dualism is grounded in temporality. Archer emphasises in her works that social structures are historical in nature. They are largely based on past human actions rather than current intentions and goals. There are initial structural conditions (institutional framework, individual position within the social structure, and social relations) and cultural conditions (values, norms, beliefs, ideologies, and other cultural artefacts) in which individuals are situated. This process of discerning and elaborating these initial conditions occurs through reflexive thinking, which lays the groundwork for intentional action. When the elaboration of structural and cultural conditions leads to action, those actions contribute to social morphogenesis – that is, intended, reflexive social change.

The purpose of the article is therefore to shed light on emerging social and cultural patterns that are restructuring major aspects of the modernisation processes framing our society since the era of Enlightenment and the so-called Age of Reason. We consider current societal changes as potential leverage towards a new socio-cultural setting and examine reflexivity as an indicator of possible future trajectories of contemporary society. In that regard, reflexivity is considered not only as an internal dialogue of individuals but as a morphogenetic force of society, enabling individuals to become active agents (cf. Archer, 2003).

Reflexivity is thus considered an inner dialogue and intrinsic feature of the human psyche. Through the ongoing process of discernment, deliberation, and dedication occurring within their reflexive inner dialogues, individuals analyse their emotions, ideas, concerns, and motives for action. Reflexive dialogues enable humans to consciously and strategically orient their actions, activating their personal emergent properties and thereby changing the existing social structures, thus contributing to social morphogenesis (Archer, 2003).

Although everyone is reflexive, there are different modes of inner dialogue corresponding to different individual and social contexts. In traditional societies, the dominant mode of reflexivity is communicative, implying that one needs confirmation from significant others before acting. Modern society – involving dense industrialisation, urbanisation, capitalist markets, and individualisation – influences various transitions in everyday

life. Consequently, it encourages autonomous reflexivity, implying relatively self-sufficient individuals striving for personal development, successful careers, and higher social status at any cost. Contemporary social frameworks, shaped by globalisation, technology, and mobility, highlight the role of actors in understanding themselves and the world, which is reflected in the growing importance of reflexivity. As Archer (2012) notes, reflexivity has become an imperative, since contemporary social conditions no longer provide sufficient orientation for individuals' choices and practices. The dynamics and uncertainties of late modern society encourage a specific mode of critical reflexivity – termed meta-reflexivity (Archer, 2012).

One could hardly dispute that our world is marked by profound societal turbulence, including geopolitical instability, polarisation, armed conflicts, and escalating environmental crises deeply intertwined with social inequalities and the marginalisation of vulnerable groups (Donati, 2017; Green et al., 2020). In addition, increasing automation and the use of artificial intelligence create uncertainty and contribute significantly to the challenges individuals face in their daily lives as they navigate personal relationships, expectations, and life projects (Khogali & Mekid, 2023).

As everything has become increasingly unsteady and unstable in the flow of late-modern morphogenetic processes (Archer, 2017), the role of reflexivity in individuals' identities, intentions, and actions has grown (Archer, 2012; Golob & Makarovič, 2019). In this context, reflexivity can be seen as a feature of the linear progress of modernisation, closely related to individualisation, personal empowerment, and the increased uncertainties and risks of modern society (Beck & Ritter, 1992).

However, looking at some trends in reflexivity, we may ask whether we are witnessing significant shifts in socio-cultural settings. For the last ten years, we have been exploring the concept of reflexivity as articulated by Archer, emphasising that through inner dialogue individuals are able to situate themselves in relation to their social contexts, adopt certain stances towards society, and establish the micro–macro link (Archer, 2003; Golob & Makarovič, 2019; 2022).

Regardless of the different research perspectives, our study was guided by the idea that reflexivity is not only a crucial component of modernity but has become the imperative of late-modern society (Archer, 2012). Since socio-cultural settings can no longer provide constant and routine orientation in individuals' choices and practices, individuals appear obliged to become more reflexive – specifically meta-reflexive – which is particularly characteristic of youth.

However, while our research consistently confirmed the relevance of reflexivity for coping with the challenges of international mobility, social and environmental responsibility, and resisting misinformation (Golob & Makarovič, 2018; 2021; 2022; Golob et al., 2021; 2023), we could not confirm its increase over time as assumed by theory. On the contrary, after four consecutive surveys on representative national samples in Slovenia – the latest conducted in 2024 – the results revealed a trend of declining reflexivity. This trend has been too consistent to be dismissed as mere stagnation or a short-term fluctuation due to the COVID-19 pandemic.

This may appear insignificant, but considering the role of reflexivity as a cornerstone of modernisation trajectories, it may signal substantial turning shifts, which we explore in this paper. In doing so, we aim to identify key social and cultural changes and place them within the broader context of social, historical, economic, political, and cultural transformations that may act as catalysts for a new socio-cultural era.

In the article, we intend to:

1. Relate reflexivity to the main aspects of modernisation, identified by analysing key sociological authors, their seminal works, and perspectives.
2. Confront these trends with potential reversals indicating cyclical aspects of social change, supported by various indicators at macro-systemic and micro-societal levels within wider European and global contexts.
3. Present a study on reflexivity in Slovenia – conducted on national samples and showing trends of declining reflexivity levels and modes in four sequential studies from 2018 to 2024 – and interpret it within the context of the aforementioned trends and cycles.
4. Discuss the significance of reflexivity and its implications for the future, specifying distinct scenarios while acknowledging that long-term linear trends and cyclical changes are not necessarily mutually exclusive.

PLACING REFLEXIVITY IN THE CONTEXTS OF MODERNISATION TRENDS

Sociological theories of modernisation have typically considered social change through the lens of relatively consistent long-term trends. While the scope of this paper does not allow us to go into all their details¹ it should be sufficient to briefly summarise them through the identification of four major changes directed to (1) individualisation, (2) universalism, (3) functional/structural differentiation and (4) rationalisation. At the level of individuals, all these trends are strongly related to reflexivity – both demanding and encouraging it.

Individualisation can be defined as an increasing emphasis on individuals' uniqueness and autonomy. It was implied in Durkheim's concept of organic solidarity, resulting from the increased division of labour, and was later elaborated through Talcott Parsons's (1977) pattern variables of individual achievement and self-orientation. Its further progression has been one of the most explicit features of late modernity, according to Ulrich Beck (1994). It is, however, a complex concept, as several authors distinguish between individualisation and individualism (Bréchon, 2021) or identify even more dimensions of the phenomenon (Fatehi et al., 2020).

All forms of individualisation are closely related to reflexivity. They inevitably imply the search for each person's unique orientations and life paths, moving beyond blind reliance on traditional practices established at the community level. Its individualistic aspect involves inner dialogues aimed at strategically choosing between established goals and means. Drawing on Archer, this implies autonomous reflexivity – such as self-orientation in the process of building one's career. Other aspects of individualisation, however, involve critical and self-critical questioning of oneself and the existing social order from an autonomous perspective in the pursuit of chosen ideals, implying meta-reflexivity, for example in various forms of social or civic activism.

¹ The most comprehensive classical synthesis of the theory of modernisation has been provided by Talcott Parsons: first in his classification of pattern variables (representing modernity through achievement, universalism, affective neutrality, specificity and self-orientation) (Parsons, 1951) and then through his concept of modern evolutionary universals, namely bureaucracy, universal norms, democratic association and market economy (Parsons, 1977). A contemporary adaptation of Parsons' work can be found in the work of Nikolai Genov (1997) whose four global trends include Upgrading the Rationality of Organizations, Individualisation, Spreading of Instrumental Activism and Universalization of Value-Normative Systems. The work of Parsons has also inspired the social systems theory of Niklas Luhmann (2012) according to which the key feature of modern societies is high autonomy (self-reference, autopoiesis) of differentiated functional subsystems of the society. The classical understanding of modernisation as rationalisation adapted by Parsons from Max Weber (2013) has also been integrated in the critical theory of the Frankfurt School and more recently in the works of Jürgen Habermas (1985) distinguishing between rational action and rational communication and in George Ritzer's (1996) critical view on McDonaldisation. The authors distinguishing between early (first) and late (second, reflexive) modernity have noted some discontinuities between the two but still emphasised the trends that are rooted in modernity in general, such as further individualisation and increased focus on managing human-induced risks (Beck et al., 1994) and globalisation (U. Beck, A. Giddens, G. Ritzer, Z. Mlinar...). A similar type of two-stage modernisation can also be noticed in the works of Ronald Inglehart who distinguishes between the shift from traditional to secular and from scarcity to expressive values.

While modernisation is supposed to make people more autonomous, it also exposes an increasing number of them to ever more similar principles. This trend can be termed **universalisation**. We define it as extending to others the same principles one claims for oneself. It was implied in Weber's ideal type of bureaucracy and its impersonal nature, which treats all individuals equally before the law and rejects privilege, discrimination, and arbitrariness. This idea became more explicit in Parsons's concepts of universalism (as opposed to particularism) and the evolutionary achievement of universal norms (Parsons, 1977). Its most notable empirical manifestations include the United Nations' Universal Declaration of Human Rights and, more recently, the recognition of animal rights. Planet-centric values that transcend not only human tribalisms but also anthropocentrism could be seen as its ultimate form (Golob & Makarovič, 2025).

Universalisation implies complex and profound inner dialogues that may lead individuals to expand the concept of "us" based on an increasingly inclusive framework. Communicative reflexivity plays an essential role in maintaining solidarity within an existing community by fostering concern and mutual care among its members. Meta-reflexivity, on the other hand, is essential for expanding the notion of community, belonging, and the application of common principles to an increasingly broad range of entities. It thus questions the traditional boundaries of communities based on tribalism, nationalism, patriotism, and ultimately anthropocentrism.

The autonomy of individuals finds its systemic counterpart in concepts such as functional or structural **differentiation**, or institutional specialisation. These can be defined as the increased autonomy of different institutions, spheres, or subsystems of society in defining and pursuing their own perspectives. This idea derives from Herbert Spencer's (1971) early conception of the differentiation of the societal super-organism, later developed through Parsons's concept of functional and structural differentiation of the social system (Parsons, 1977) and further elaborated by Niklas Luhmann (2012). It is also consistent with Weber's notion of diverse life-orders (Terpe, 2018). Empirical manifestations include phenomena such as secularisation (the separation of church and state), the division between household and workplace, the separation of powers, media autonomy and freedom, and distinctions between politics, the economy, and civil society.

Playing multiple social roles across various life-orders, subsystems, or institutional contexts requires high levels of reflexivity. Inner dialogue must be intensive and complex when, for example, individuals coordinate their family life, professional careers, consumer behaviour, citizenship rights,

and responsibilities. They may construct their own ways of achieving life goals by combining these spheres (applying autonomous reflexivity) or adopting priorities while pursuing their ultimate concerns (meta-reflexivity).

Finally, one of the most pronounced trends of modernisation is **rationalisation**, denoting the increasing systemic capacity to achieve maximum benefits with minimum costs. The concept draws upon the classical work of Max Weber on capitalism, bureaucracy, rational action, and rational-legal authority (Weber, 2019), Parsons's (1977) orientation of affective neutrality, the critical accounts of the Frankfurt School (Horkheimer & Adorno, 2007), and more contemporary works of Habermas (2004). While rationalisation breaks with habit, tradition, and impulsive or affective behaviour, it can encourage both innovation – as in ideal capitalist entrepreneurship – and standardisation, exemplified by Weberian bureaucracy or Ritzer's concept of McDonaldisation (Ritzer, 1996).

Rational action, based on the precise evaluation of goals and means together with the consideration of costs and benefits, requires inner dialogues that transcend inertial, habitual, or emotional and impulsive behaviour. What Weber calls value-rational action (*Wertrationalität*) typically entails meta-reflexivity, rooted in one's ultimate concerns. Goal- or instrumental rationality (*Zweckrationalität*), on the other hand, is more closely associated with autonomous reflexivity. Communicative reflexivity may also remain relevant when coordinating action with others and accounting for their potential responses.

CHALLENGES TO THE MODERNISATION TRENDS AND PLACING REFLEXIVITY IN THE CYCLICAL CONTEXT

Looking into the past of human societies since the beginning of recorded social and cultural organisation worldwide, one can observe that not a single one has remained stable. Civilisations have risen to their peaks and subsequently declined. Through cultural and technological diffusion, persistent historical narratives, and the remnants of declining social orders, new societies have emerged, expressing both a certain continuity with the past and the construction of novel socio-cultural settings. Societies thus exhibit an element of linearity in their progress and development while also undergoing changes that cause either minor structural shifts – enabling linearity to prevail (internal cycles within linear societal development) – or fundamental shocks that generate a new structural and cultural order (the beginning of an entirely new social cycle).

In Europe, the transition from the ancient to the medieval and subsequently to the modern period can be viewed as one of the major shifts establishing new

socio-cultural settings and fundamentally transforming the predominant forms of social organisation, as well as ways of living, thinking, and believing. There are, however, certain factors within the social, political, economic, and cultural domains that influence such shifts and can be traced back to preceding systems. These express a degree of continuity and path dependence on collapsed social systems, though they are rearranged to suit the needs of the emerging one.

While there is substantial evidence confirming long-term modernisation trends over the past two centuries or more, some more recent observations may challenge these trajectories, perhaps suggesting their deceleration or even reversal. This context is essential when interpreting our own empirical findings, which reveal not an increase but rather a slight yet steady decline in reflexivity in Slovenia.

The decline of individualism and the rise of what Foley (2017, 23) calls “new interconnectivity” can be observed in the proliferation of social networks, urban tribes, friendship groups, festivals, cosplay and gaming conventions, and other forms of group activity including dancing, choir singing, team games, and themed gatherings. Quantitatively, a potential decline of individualism in the Western world more broadly has been noted by Grant (2017), who, using the Google Books Ngram Viewer, demonstrated that individualism has already passed its peak and that we may be shifting towards an age of collective purpose. More specifically, Sadowski’s (2024) study of Germany and Poland suggests a possible “post-individualistic turn” in Central Europe, inferred from cross-generational social surveys. These shifts are consistent both with shorter generational cycles proposed by Strauss and Howe (2009) and with longer-term socio-cultural cycles such as those suggested by Pitirim Sorokin (1970).

Focusing on the history of the United States, Strauss and Howe’s (2009) generational theory of approximately 80-year-long secular cycles – each consisting of four turnings resulting from generational replacement – predicted a “crisis” turning beginning shortly after 2000, following a period of “unravelling.” While unravelling represents the peak of individualism, the crisis and subsequent “high” phases correspond to more collectivist and community-oriented attitudes. Slovenian generational dynamics cannot be completely equivalent to the American pattern, yet global interconnectivity and the significance of the USA in world affairs clearly influence Slovenian generations as well – not least through the enormous impact of American popular culture. The 2007 financial crisis, social media echo chambers, various aspects of identity politics, and right-wing populism

originated largely in the USA and subsequently diffused worldwide. Moreover, the recent crisis, which confirms Strauss and Howe’s prediction, has weakened the USA’s role in maintaining the global order, indirectly fuelling further crises such as the wars in Ukraine and Gaza. Wars and other crises typically increase individuals’ sense of belonging to a collective rather than reinforcing independent individuality.

Long-term cycles within a single civilisation – without necessarily entailing its collapse – can also restructure the social order through shifts in value orientations, dominant cultural narratives, and moral frameworks. These dynamics were elaborated by Sorokin in his *Social and Cultural Dynamics* (1970), where he distinguishes between three cultural types through which societies rotate: (1) sensate culture, focusing on material concerns and scientific knowledge; (2) ideational culture, emphasising spiritual, religious, and non-material values; and (3) idealistic culture, blending and balancing the previous two. While, in certain civilisations, one cultural type may prevail, transitions among them can occur within a single socio-cultural order (as in ancient Greece, which experienced all three). As Sorokin stressed, every civilisation is built on a dominant value orientation that underlies all its institutions and serves as its primary premise.

The contemporary era of modern society emerged from the decline of the ideational cultural type and the ascendance of the sensate cultural orientation. Sorokin observed that Western civilisation had embraced sensate culture since the Enlightenment, reaching its peak in the twentieth century (Sorokin, 1992). What Beck and Ritter (1992) termed “first modernity” can be understood as an advanced sensate phase, in which reality is perceived through sensory experience, scientific reasoning, and the prioritisation of material needs, culminating in excessive consumerism, pleasure seeking, and wealth accumulation. As already discussed, the dominant mode of reflexivity in this period corresponds to autonomous reflexivity, in which individuals prioritise financial prosperity, personal development, and career success, following a zero-sum logic and deliberating according to instrumental rationality (Archer, 2012). This mode undermines social cohesion and downplays the values of relationships, creativity, and environmental stewardship in favour of material gain.

The saturation of sensate material culture and the decline of religious or spiritual meaning have created a profound imbalance in the social order, leading to a transition towards ideational or idealistic culture (Sorokin, 1992). This aligns with late-modern society, in which individuals

again search for deeper meaning. There is growing interest in spirituality and mindfulness as people seek alternatives to materialism and impersonal, technologically driven life. The situational logic of competition and the institutional hegemony of the market and the state (Archer, 2012) have been increasingly challenged by meta-reflexivity, which is rooted in value-based ultimate concerns. Individuals deliberate in non-zero-sum ways, critically examining existing social orders, stimulating social morphogenesis, and transforming prevailing social and cultural structures. This process provides fertile ground for new cultural ideas. As Carrigan (2013) suggests, the current search for alternative cultural systems and socio-cultural experimentations enables meta-reflexive individuals to pursue value orientations grounded in ideational distinctiveness and normative attentiveness. Meta-reflexivity is also compatible with sustainability values and practices (Golob & Makarovič, 2022), representing a potential shift away from individualisation.

A tentative turn towards collective purposes may also reflect a growing challenge to universalism. The revival of in-group solidarity based on family, neighbourhood, ethnicity, political affiliation, or social media communities often occurs at the expense of out-groups, resulting in a shift from universalistic to more particularistic patterns. Such dynamics may correspond with declining reflexivity levels – particularly meta-reflexivity – since understanding, empathising with, and collaborating among those similar to oneself requires less reflexive engagement than interacting within inclusive and diverse communities, such as humanity or the planet as a whole.

The prioritisation of a single group, single purpose, or appeals to “the will of the people” (however defined) characterises the current global rise of populism and the erosion of democratic principles such as the separation of powers within the wider trend of autocratisation (Nord et al., 2025). This runs counter to the principles of structural and functional differentiation and the corresponding autonomy of institutions. The potential decline of institutional specialisation and socio-political checks and balances both depend upon and encourage reduced reflexivity among individuals, who are instead expected to conform to collective – or, more precisely, leaders’ – views.

Finally, the rationalisation trend and its consequences appear far from straightforward. When rationality fosters innovation, it correlates with higher levels of reflexivity, as innovation both requires and stimulates adaptive reflexive capacity. Yet there is another side to rationalisation, depicted most clearly in Ritzer’s concepts of McDonaldisation

(Ritzer, 1996) and the “globalisation of nothing” (Ritzer & Ryan, 2002), characterised by extreme standardisation hostile to diversity and creativity. The dominance of standardisation over innovation diminishes both reflexivity and meta-reflexivity. Although global evidence remains ambiguous, some indicators point to de-innovation tendencies – including declining numbers of innovation-driven enterprises in high-income countries and the replacement of major breakthroughs with incremental improvements (Mousa, 2024). A major study found a significant decline in groundbreaking discoveries across all scientific fields, with the average disruptiveness of papers dropping by more than 90 per cent between 1945 and 2010 (Park et al., 2023).

More specifically, according to the Global Innovation Index, Slovenia reached its peak innovation performance relative to other countries in 2012 (Dutta et al., 2024). Since then, scores have fluctuated and ultimately declined – from 49.9 in 2012 to 40.2 in 2024. Although one must be cautious before drawing firm conclusions, the correlation between declining reflexivity and diminishing innovation may not be purely coincidental.

Cross-national and cross-sectional social surveys addressing modernisation and post-modernisation do not offer unambiguous results regarding long-term trends or cycles. The most recent wave of the European Values Study was conducted in 2017 (EVS, 2022; Haerpfer et al., 2022). While it recorded peak levels of postmodern values for Slovenia at that time, no comparable data are available for the subsequent period. However, certain Schwartz value items incorporated into the European Social Survey (ESS ERIC, 2025) provide preliminary indications of ongoing value shifts and enable positioning the Slovenian case within a broader European context (cf. Chart 1).

Attitudes towards innovation (“it is important to think up new ideas and be creative”), environment (“she/he strongly believes that people should care for nature. Looking after the environment is important to her/him”) and individual autonomy (“it is important to her/him to make her/his own decisions about what she/he does. She/He likes to be free and not depend on others”) are interesting proxies in this regard. In terms of attitudes the mean for Slovenia (denoted in Chart 1 with appropriate error-bars to differentiate real change from standard error-based intervals) have been mostly more comparable to European old democracies (democratic before the end of 1980s) than to the new ones. However, Slovenia seems to be closer to the rest of the new ones in the patterns of change. From this perspective, it indicates a peak of modern values around 2014 – but a combination of stagnation or even decline after that. A statistically significant decline from 2020 to 2023 can be noticed for all observed items in the Slovenian case.

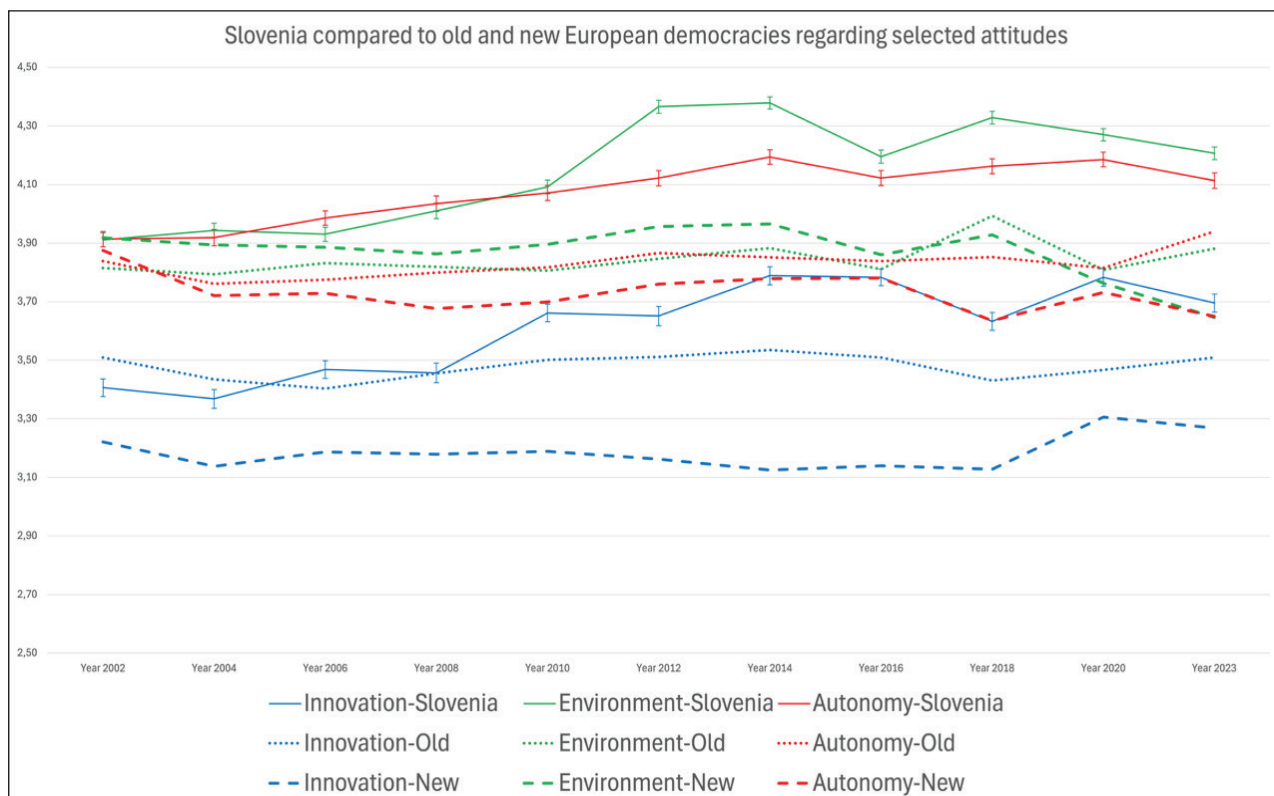

Chart 1: Changes in selected attitudes from Schwartz questionnaire in Slovenia, old and new European democracies (Source: ESS ERIC, 2025 and own calculations – the scales are reversed from the original so that higher values denote higher presence of a given attitude).

EMPIRICAL RESEARCH ON THE RECENT TRENDS IN REFLEXIVITY IN SLOVENIA

Our empirical study consists of four consecutive social surveys conducted on representative national samples of the Slovenian adult population every two years from 2018 to 2024. Each survey wave included adult respondents: 715 in 2018, 904 in 2020, 912 in 2022, and 908 in 2024. Data were collected using the computer-assisted telephone interviewing (CATI) method. All survey waves employed the same methodology and are therefore directly comparable. However, since they do not include the same respondents, they should be considered repeated cross-sectional surveys rather than panel data.

In all surveys, we applied the RMT question battery consisting of five items serving as a proxy for reflexivity levels, ranging from 0 (no reflexivity) to 20 (full reflexivity). The RMT has been described and tested in detail in our previous research (Golob & Makarovič, 2019). For the purposes of this paper, we briefly summarise that the items included in this scale measure the frequency of the following behaviours:

- Planning one’s own future.
- Rehearsing what one would say in an important conversation.
- Imagining the best and worst consequences of a major decision.
- Reviewing a conversation that ended badly.
- Clarifying thoughts about an issue, person, or problem.

The RMT scale has been rigorously developed and tested for validity and reliability in our earlier qualitative (Golob, 2017) and quantitative (Golob & Makarovič, 2019; 2021) studies. It represents an adapted version of Archer’s original quantitative tool, ICONI (Archer, 2007), addressing concerns raised about its validity (Meriton, 2016) and internal reliability (Dyke et al., 2012). Its development followed an exploratory-sequential model tested through: (1) a series of qualitative interviews with Slovenian students designed to validate the subsequent quantitative instrument (Golob, 2017); (2) a pilot test on a convenience sample of Slovenian students; (3) a pilot application of the reflexivity measure in an online media survey within the project *Innovative Approaches*

Chart 2: Trends in the scores for reflexivity modes in Slovenia.

to Encouraging Responsible and Pluralist Media in Slovenia; (4) an online survey among Slovenian students participating in Erasmus mobility, as well as convenience samples of students from Lebanon and the USA (Golob & Makarovič, 2018); and (5) several subsequent applications to nationally representative samples (Golob et al., 2021; 2023; Golob & Makarovič, 2019; 2021; 2022).

The internal consistency of the RMT as a measure of reflexivity levels has been confirmed by Cronbach's alpha coefficients calculated separately for each survey wave, ranging from 0.72 in 2018 to 0.78 in 2024, and 0.76 for the combined dataset. The one-dimensionality of the construct was also validated through factor analyses conducted separately for each wave and for the pooled dataset, consistently yielding single-factor solutions.

A small but statistically significant and consistent decline in reflexivity levels can be observed in the Slovenian adult population, with a Cohen's d of 0.28. Mean reflexivity levels decreased from 10.5 in 2018 to 10.4 in 2020, 9.51 in 2022, and 9.38 in 2024. While the results from the 2020 and 2022 surveys – conducted during the COVID-19 pandemic – may have been partially affected by the health crisis and are therefore inconclusive in isolation, the 2024 survey (conducted in March)

reflects post-pandemic conditions. Despite the relatively small effect size, the pattern appears consistent and meaningful, particularly considering that parameters such as basic value orientations typically change slowly. We can therefore cautiously infer a negative trend indicating a gradual decline in reflexivity levels in Slovenia.

The second part of the RMT question battery provides proxy quantitative scores for reflexivity modes. These scores, ranging between 0 (minimum) and 80 (maximum), are calculated as the product of reflexivity levels and the Likert-scale responses corresponding to the frequency of the following behaviours:

1. Making "important decisions with the full agreement and support of people close to you only" (communicative reflexivity).
2. Making "important decisions based on your own best judgement regardless of what others think or say" (autonomous reflexivity).
3. Considering "the key priorities of your life and why you are doing what you are doing" (meta-reflexivity).

Given the overall decline in reflexivity levels, it is unsurprising that the scores for all modes also declined consistently and significantly (cf. Chart 2). However,

there are notable differences between modes. In 2018, when the first survey was conducted, results for Slovenia corresponded closely to what would be expected in a late-modern society according to Archer’s theory: meta-reflexivity yielded the highest scores as the prevailing mode of late modernity, followed by the more classically modern autonomous reflexivity. Communicative reflexivity, typical of more traditional societies, was still present but represented the weakest of the three.

Subsequent surveys showed gradual, but consistent decline of meta-reflexivity for more than 6 points. Perhaps even more interesting, however, is the shift between autonomous and communicative reflexivity: while both have declined, the decline has been much greater for autonomous reflexivity (more than 8 points), while the communicative one only declined for less than 4 points. The relative significance of autonomous

reflexivity has thus declined relatively to the communicative one – suggesting increased significance of others (community) for individual’s decision and thus a shift away from the self-orientation and the assumed individualisation trends.

We have applied linear regression analyses to test the relationships between reflexivity on the one hand and demographic and technological variables on the other hand from 2020 to 2024. The variables included gender, age, educational level, as well as income and the frequency of engagement with digital technologies, including using them for work or formal education, informal learning or following news, social media and playing videogames. The 2018 survey wave is omitted here because it did not include information about income and intensity of using digital technologies. Standardised coefficients

Table 1: Regression coefficients and diagnostics for the variables related to reflexivity levels from 2020 to 2024.

		Pooled OLS 2020–2024	2020 only	2022 only	2024 only
Standardised (beta) regression coefficients	Using on-line social networks	0.08	0.13	0.08	-
	Playing video games	-	-0.72	-	-
	Using digital technologies for work or formal learning	0.11	0.12	0.16	-
	Using digital technologies for informal learning and news	0.06	-	-	0.09
	Age	-0.19	-0.12	-0.16	-0.27
	Tertiary education	0.11	0.16	0.09	0.09
	Income	0.04	-	-	0.10
	Wave effect: 2022 compared to 2020	-0.12	/	/	/
	Wave effect: 2024 compared to 2020	-0.12			
Note: Coefficients are only listed when significance ≤ 0.05 ; blank space (-) denotes significance > 0.05					
Determination coefficient (R ²)		0.16	0.14	0.15	0.18
Breusch-Pagan / Cook-Weisberg test for heteroskedasticity (H ₀ : constant variance)		0.153	0.867	0,053*	0.605
Mean variance inflation factor (VIF)		1.35	1.37	1.29	1.32
Maximum variance inflation factor (VIF)		1.53	1.69	1.53	1.43
* As heteroscedasticity cannot be clearly rejected for the 2022 wave, an additional model was created with robust std. errors – but this has not produced any relevant change in terms of significance levels.					

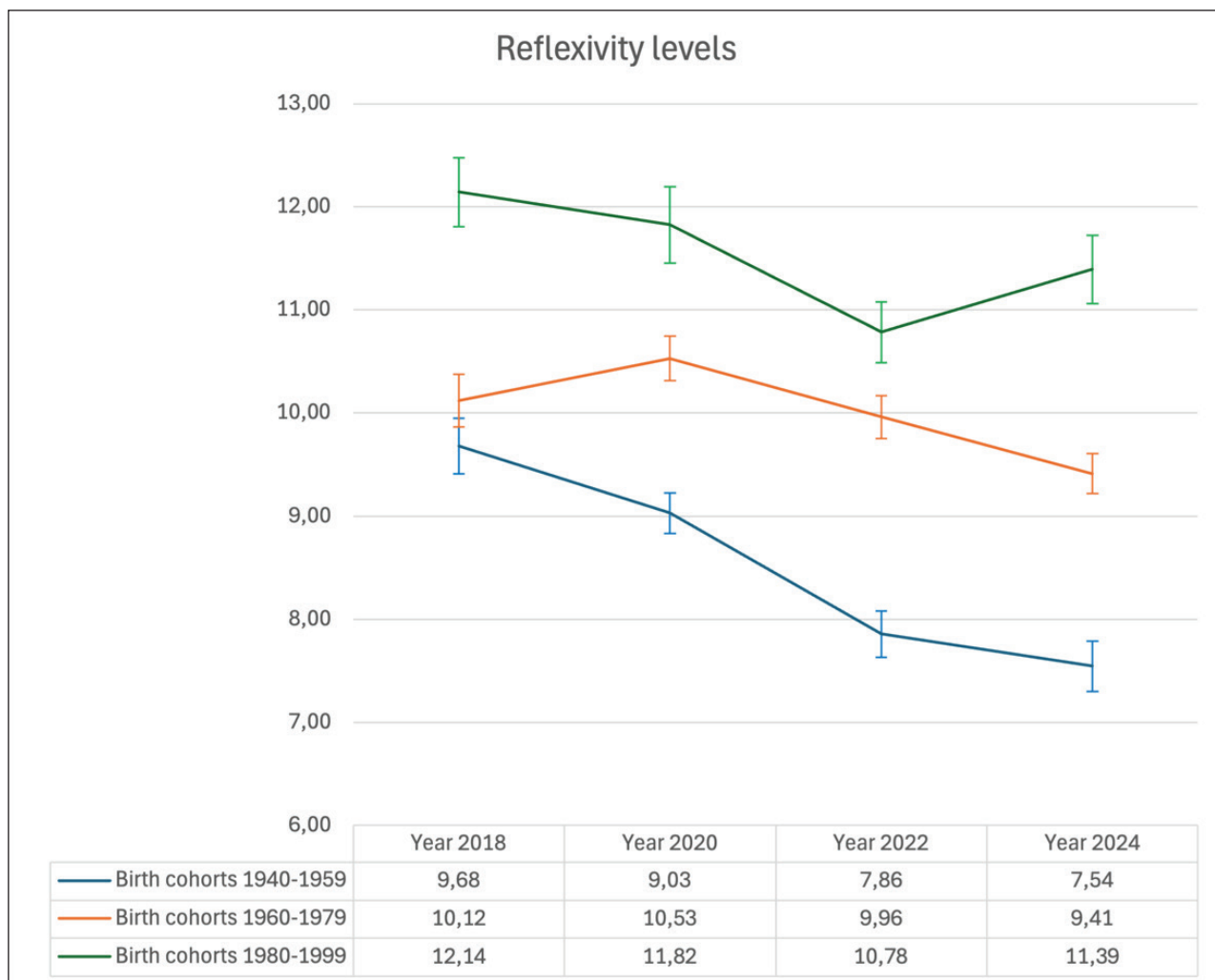

Chart 3: Reflexivity levels of birth cohorts in Slovenia.

based on OLS regression analyses together with the key diagnostics are presented in Table 1.²

The most consistent factors associated with reflexivity levels across all survey waves are age and education. Younger respondents have consistently shown higher levels of reflexivity than older ones, and individuals with tertiary education have been consistently more reflexive than those with lower educational attainment. These patterns were already identified and discussed in our earlier research (Golob & Makarovič, 2019).

In more recent years, income level has also emerged as a significant factor. In 2024, individuals with higher incomes were significantly more likely to display higher reflexivity levels. This finding may suggest that reflexivity, amid its gradual overall decline, is becoming less universal and increasingly dependent on social stratifica-

tion. Gender, by contrast, appears to have declined in relevance. In our first survey conducted in 2018 (Golob & Makarovič, 2019), women were statistically more reflexive than men; however, this difference was no longer observed in the subsequent survey waves.

The relationship between reflexivity and the use of digital technologies has also evolved over time. In 2020 and 2022, the use of digital technologies for work or formal learning was positively associated with higher reflexivity levels. By 2024, however, this relationship had disappeared, possibly because such use had become nearly universal and was no longer a matter of individual choice. On the other hand, in 2024, the use of digital technologies for informal learning and following news became a statistically significant correlate of reflexivity levels.

² Introducing interactions between waves and individual independent variables in the pooled OLS model causes severe collinearity problems as indicated by VIF. Consequently, to illustrate the wave effects on the coefficients, we also provide regression models separately for each wave.

An analysis of reflexivity by birth cohorts (Chart 3) reveals two forms of decline: a decrease across life cycles (intragenerational change based on individual life courses) and a more general intergenerational decline (reflecting broader social change). Individuals born between 1940 and 1959 experienced the transition into retirement – many were already retired by the first survey, and most by the last. This shift corresponds to a consistent decrease in both their overall reflexivity levels and in all specific modes of reflexivity.

Those born between 1960 and 1979, broadly corresponding to Generation X, were at the mature stages of their professional careers. The decline in their reflexivity levels was still statistically significant but less pronounced and less linear. In 2020, they even exhibited a temporary increase in overall reflexivity, particularly in communicative and meta-reflexivity (while their autonomous reflexivity remained largely unchanged). This short-term rise may have been linked to the COVID-19 pandemic, which temporarily encouraged more communicative reflexivity for life coordination and meta-reflexive reassessment of personal and social contexts. After 2020, however, this cohort also exhibited a gradual but steady decline in both overall reflexivity levels and in all reflexivity modes.

The youngest cohorts observed in our study – those born between 1980 and 1999 – were either at the early stages of their professional careers or, particularly in the earlier survey waves, in transition from education to employment. While their reflexivity levels also declined slightly between 2018 and 2024, the decrease was not entirely consistent. Their communicative reflexivity remained relatively stable, falling only marginally from 29.5 in 2018 to 28.0 in 2024, with even slight increases noted in 2020 and 2022. By contrast, their autonomous and meta-reflexivity exhibited steady and statistically significant declines of 7.6 and 6.7 points respectively.

Given the relationship between reflexivity and individuals' life cycles, these changes are not unexpected. Entering adulthood, engaging in intensive social life, and making crucial decisions regarding education, career paths, partnerships, and family organisation typically require more frequent and complex inner dialogues than the later stages of life approaching retirement (Ule & Kuhar, 2003; Golob & Makarovič, 2021). Margaret Archer's (2012) theoretical framework also suggests that younger (i.e. newer) cohorts should display higher reflexivity due to the increasingly dynamic character of morphogenetic, modernising societies, implying intergenerational shifts towards greater reflexivity. However, our results do not support this expectation. Younger generations do not appear sufficiently reflexive to offset the decline among older cohorts, leading to an overall reduction in reflexivity that seems rooted not only in life-course dynamics

but also in broader, long-term societal cycles. We can therefore argue that younger generations are more reflexive because they are *young* (life-course effect), yet we cannot confirm that they are more reflexive because they are *new* (a result of modernising social change). Although none of the shifts in reflexivity levels or modes are dramatic – and despite the relatively short observation period – the absence of any upward trend consistent with modernisation theories calls for re-evaluation of linear perspectives on social change and underscores the need to integrate cyclical explanations. Further research extending over a longer timeframe will be necessary before more definitive conclusions can be reached.

DISCUSSION

The decline in reflexivity in Slovenia between 2018 and 2024, as indicated by our findings, corresponds with the deterioration of several modernisation-related attitudes reported in the European Social Survey (ESS ERIC, 2025; cf. Chart 1). Alongside similar cross-national longitudinal studies, the ESS suggests that Slovenia – though a relatively well-developed new European democracy – is not an exception in its values and trajectories of change. While the Slovenian case cannot be generalised to the entire continent, it serves as an illustrative example of the complexity of social transformation, especially when situated within a broader theoretical and empirical framework. The correspondence between value shifts in the ESS and the decline in reflexivity in our data also provides additional validity to our findings.

In our previous work, we demonstrated that high levels of reflexivity are not universal but depend partly on individuals' social positions – particularly on education, age, and gender (Golob & Makarovič, 2019). At present, the ability to engage in strong reflexivity appears increasingly linked to privilege rather than serving as a general human feature. This is particularly evident in the rising significance of income as a determinant of reflexivity. If reflexivity is becoming less self-evident, this raises major concerns surrounding social inequality. Even within relatively egalitarian Slovenian society, wealth disparities have grown substantially over recent decades (World Inequality Data, 2024), with the wealth-based Gini coefficient increasing from 55.1 in 2010 to 64.4 in 2021 (Eurofound, 2025). Therefore, broader trends of wealth growth do not necessarily imply greater reflexivity and might, in fact, coincide with its decline.

The observed decline – or, at best, stagnation if one adopts a conservative methodological perspective due to small effect sizes – appears inconsistent with linear modernisation theories positing continual advancement towards late modernity. Instead, it aligns more closely with theoretical and empirical perspectives that recognise

reversals or inflections in previously dominant trends. Lower reflexivity levels and relatively weaker autonomous reflexivity compared to communicative reflexivity are consistent with a shift from individual to collective orientations, as observed by Sadowski (2024), Grant (2017), Foley (2017), and anticipated by Strauss and Howe (2009). Prioritising collective rather than individual orientations generally requires less reflexivity, favouring communicative over autonomous and meta-reflexive modes. A reduced capacity for critical evaluation of collective orientations also corresponds with declining meta-reflexivity. While a move away from egoistic individualism may appear encouraging (Bréchon, 2021), challenges to individual autonomy resulting from online echo chambers, populism, and various forms of tribalism are concerning. This trend likely relates to diminishing meta-reflexivity, as critical deliberation gives way to conformity with collective or leadership-driven sentiments.

A pertinent question concerns whether this shift toward more collectivist and less reflexive orientations is influenced by technological development. Digital media, excessive internet use, and video gaming have often been blamed for declining literacy, learning difficulties, and reduced autonomous critical thinking (Bréchon, 2021), which could plausibly contribute to lower reflexivity and meta-reflexivity. Yet, our empirical data neither confirm nor refute these claims. In fact, the correlations between reflexivity and technology use for informal learning or following news are positive. No statistically significant negative relationships were found between reflexivity and time spent on social media or gaming. This suggests that the association with technology may be indirect and possibly embedded within broader social transformations that would likely occur even without digital mediation.

This observation leads to theoretical frameworks of cyclical social change, which emphasise the recurrence of historical patterns rather than the perpetual continuation of linear progress. The decline in reflexivity is fully compatible with Strauss and Howe's (2009) generational model, in which approximately 20-year phases ("turnings") of "awakening" and "unravelling" foster greater reflexivity, while "crisis" and subsequent "high" phases favour stability and collective order. The ongoing global "crisis" phase – beginning with the 2007 financial collapse, followed by the COVID-19 pandemic, and extended through geopolitical conflicts and challenges to the rule-based international order – supports this cyclical interpretation. The character and ideals of the coming "high" phase, however, remain uncertain.

Our findings also resonate with Sorokin's long-term cultural cycles, implying a shift away from the sensate (materialistic) cultural type – which reached its peak according to Sorokin (1992) – towards alternative orientations. Phenomena such as "new age" spiritual revivals (Lassander, 2009) and the post-materialist turn (Inglehart & Welzel, 2005) lend partial support

to Sorokin's interpretation, although their ultimate trajectories are yet to be determined. The combination of unprecedented technological progress and rapid structural transformation has produced a fragmented and unstable cultural environment in which coherent value systems struggle to take root. As Archer (2017) observed, we now inhabit an "anormative" society – one where culture, as a compass of social norms, values, and shared meanings, increasingly lags behind structural change.

Meta-reflexivity possesses the potential to transcend the boundaries of established narratives, ideologies, and identities by articulating new normative ideals. As Archer (2003) explained, it requires an ultimate concern – a driving cultural ideal – capable of orienting individuals' deliberations and actions. Thus, meta-reflexivity, as the impetus for individuals' engagement with socio-cultural contexts, may serve as a key driver in transitioning from the overextended sensate culture towards a new synthesis resembling Sorokin's "idealistic" culture, balancing material rationalism with spiritual and moral values. However, the absence of meta-reflexivity indicated in our study could have alternative – and less favourable – consequences. Rather than yielding an "idealistic" balance, it could precipitate ideological, political, or religious dogmatism – an ideational culture in Sorokin's sense – potentially leading to a breakdown of existing civilisation, echoing Toynbee's model of cyclical genesis, growth, decline, and collapse.

The interaction between autonomous and communicative reflexivity can largely be viewed as an adaptation to varying social contexts – more individualistic or more collectivistic respectively. Both can coexist with, and even complement, the four broad modernisation trends discussed in this paper. Increased individual autonomy can coexist with strong collective solidarities; collective orientations may evolve into broader universalism encompassing planetary values; spiritual engagement need not contradict secular political rationality; and the synthesis of rationality and spirituality lies at the core of Sorokin's idealistic society. In this respect, what we may be witnessing is not a complete departure from modernisation but the beginning of a new cyclical phase within its broader trajectory of individualisation, universalisation, differentiation, and rationalisation.

Nonetheless, the presence of meta-reflexivity remains critical. Any rebalancing of existing modernisation trends and cycles into a new synthesis requires elaborated morphogenetic social change, which fundamentally depends on meta-reflexivity. Future research should therefore focus explicitly on this dimension. Given that our empirical findings are based on a single national case study and a relatively short timeframe, further longitudinal and cross-national research will be essential to confirm these patterns and to develop a more comprehensive understanding of reflexivity within evolving socio-cultural dynamics.

POMEN REFLEKSIVNOSTI V OKVIRU ŠIRŠIH DRUŽBENIH TRENDOV IN CIKLOV:
PRIMER SLOVENIJE V GLOBALNEM KONTEKSTU

Tea GOLOB

Fakulteta za informacijske študije, Ljubljanska cesta 31a, Novo mesto, Slovenija
e-mail: tea.golob@fis.unm.si

Matej MAKAROVIC

Fakulteta za informacijske študije, Ljubljanska cesta 31a, Novo mesto, Slovenija
e-mail: matej.makarovic@fis.unm.si

POVZETEK

Članek raziskuje upad refleksivnosti v Sloveniji v kontekstu globalnih trendov in premikov. Pokaže, kako je refleksivnost povezana tako z dolgoročnimi trendi, izhajajočimi iz uveljavljenih – običajno linearnih – teorij modernizacije, kot tudi s cikličnimi pogledi na kulturo in družbo. Empirično se naslanja na nacionalno raziskavo, ki vključuje štiri zaporedne ankete, izvedene na reprezentativnih vzorcih odraslega slovenskega prebivalstva v letih od 2018–2024. Upad refleksivnosti je v nasprotju z modernizacijskimi trendi individualizacije, univerzalizacije, strukturne diferenciacije in racionalizacije ter je bolj skladen s trditvami, da se družba sooča z nestabilnostmi v prevladujočih kulturnih okoljih in naracijah, kar lahko nakazuje pomemben premik od individualističnih in materialističnih vrednotnih usmeritev. Ti izsledki podpirajo ciklično razlago v smislu generacijskih ali dolgoročnih kulturnih sprememb in poudarjajo pomen meta-refleksivnosti kot specifičnega načina refleksivnosti. Ta način je mogoče razumeti kot ključen za vzpostavitev bolj stabilnega ravnotežja med modernizacijskimi trendi in odmikom od pretiranega individualizma in materializma – ob hkratnem preprečevanju zdrsa v izključujoče ideološke fanatizme in s tem povezano uničenje modernosti. Članek ponuja implikacije za prihodnost, pri čemer navaja različne scenarije in hkrati priznava, da dolgoročni linearni trendi in ciklične spremembe niso nujno medsebojno izključujoči.

Ključne besede: refleksivnost, modernizacijski trendi, individualizacija, družbeni cikli, Slovenija

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Archer, Margaret S. (1995):** *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge – New York – Melbourne, Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2003):** *Structure, Agency and the Internal Conversation*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2007):** *Making Our Way Through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2012):** *The Reflexive Imperative in Late Modernity*. Cambridge – New York, Cambridge University Press.
- Archer, Margaret S. (2013):** Reflexivity. *Sociope-dia*.Isla, 1–14.
- Archer, Margaret S. (2017):** Introduction: Has a Morphogenic Society Arrived?. In: Archer, Margaret S. (ed.): *Morphogenesis and Human Flourishing*. Cham, Springer International Publishing, 1–27.
- Beck, Ulrich & Mark Ritter (1992):** *Risk Society: Towards a New Modernity*. Los Angeles – Washington DC – Toronto, Sage Publications.
- Beck, Ulrich, Giddens, Anthony & Scott Lash (1994):** *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. 1st edition. Cambridge – Oxford, Polity.
- Bréchon, Pierre (2021):** Individualisation Rising and Individualism Declining in France. How Can This Be Explained?. *French Politics*, 19, 114–138.
- Carrigan, Mark (2013):** The Reflexive Imperative and Meta-Reflexivity. <https://markcarrigan.net/2013/07/29/the-reflexive-imperative-and-meta-reflexivity/> (last access: 2025-04-04).
- Donati, Pierpaolo (2017):** What Does a “Good Life” Mean in a Morphogenic Society? The Viewpoint of Relational Sociology. In: Archer, Margaret S. (ed.): *Morphogenesis and Human Flourishing*. Cham, Springer International Publishing, 25–63.
- Dutta, Soumitra, Lanvin, Bruno, Rivera León, Lorena & Sacha Wunsch-Vincen (2024):** *World Intellectual Property Organization (WIPO). Global Innovation Index 2024: Unlocking the Promise of Social Entrepreneurship*. Geneva: WIPO. https://www.wipo.int/web-publications/global-innovation-index-2024/assets/67729/2000%20Global%20Innovation%20Index%202024_WEB3lite.pdf (last access: 2025-04-04).
- Dyke, Martin, Johnston, Brenda & Alison Fuller (2012):** Approaches to Reflexivity: Navigating Educational and Career Pathways. *British Journal of Sociology of Education*, 33, 6, 831–848.
- ESS ERIC (2025):** European Social Survey European Research Infrastructure. ESS11 - integrated file, edition 3.0 [Data set]. Sikt - Norwegian Agency for Shared Services in Education and Research. https://doi.org/10.21338/ess11e03_0 (last access: 2025-10-10).
- Eurofound (2025):** *Unequal Wealth: Exploring Socioeconomic Disparities across the EU*. https://european-union.europa.eu/institutions-law-budget/institutions-and-bodies/search-all-eu-institutions-and-bodies/eurofound_en (last access: 2025-10-10).
- EVS (2022):** EVS Trend File 1981-2017. GESIS Data Archive, Cologne. ZA7503 Data File Version 3.0.0. doi:10.4232/1.14021 (last access: 2025-10-10).
- Fatehi, Kamal, Priestley, Jennifer & Gita Taasobshirazi (2020):** The Expanded View of Individualism and Collectivism: One, Two, or Four Dimensions?. *International Journal of Cross Cultural Management*, 20, 7–24.
- Foley, Michael (2017):** Is the Age of Individualism Coming to an End?. *Philosophy Now*, 120, 23–25.
- Genov, Nikolai B. (1997):** Four Global Trends: Rise and Limitations. *International Sociology*, 12, 4, 409–428.
- Giddens, Anthony (1986):** *The Constitution of Society: Outline of the Theory of Structuration*. Oakland, University of California Press.
- Giddens, Anthony (1991):** *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*. 1st edition. Redwood City, Stanford University Press.
- Golob, Tea (2017):** Evropska študijska mobilnost kot sodobni obred prehoda. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 57, 3–4, 75–84.
- Golob, Tea & Matej Makarovič (2018):** Student Mobility and Transnational Social Ties as Factors of Reflexivity. *Social Sciences*, 7, 3, 46.
- Golob, Tea & Matej Makarovič (2019):** Reflexivity and Structural Positions: The Effects of Generation, Gender and Education. *Social Sciences*, 8, 9, 248.
- Golob, Tea & Matej Makarovič (2021):** K razumevanju notranjega dialoga in metarefleksivnosti pri mladih v Sloveniji. *Družboslovne razprave*, 37, 96, 165–188.
- Golob, Tea & Matej Makarovič (2022):** Meta-Reflexivity as a Way Toward Responsible and Sustainable Behavior. *Sustainability*, 14, 9, 5192.
- Golob, Tea & Matej Makarovič (2025):** Planet-Centric Knowledge as a Mechanism for Combating Environmental and Climate Challenges in the EU Context. In: D’Andrea, Fabio (ed.): *Extending the Idea of Environment: New Perspectives and Tools for a New Knowledge*. Series on Climate Change and Society. Wilmington, Vernon Press, 67–92.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej & Mateja Rek (2021):** Meta-Reflexivity for Resilience Against Disinformation. *Comunicar*, 29, 67, 107–118.
- Golob, Tea, Makarovič, Matej & Mateja Rek (2023):** Parents’ Meta-Reflexivity Benefits Media Education of Children. *Comunicar*, 31, 76, 97–106.
- Grant, Gabriel (2017):** Exploring the Possibility of Peak Individualism, Humanity’s Existential Crisis, and an Emerging Age of Purpose. *Frontiers in Psychology*, 8, 1478.

- Green, Andy, Janmaat, Germ & Helen Cheng (2020):** Social Cohesion: Converging and Diverging Trends. *National Institute Economic Review*, 215, R6–R22.
- Habermas, Jürgen (1985):** *The Theory of Communicative Action, Volume 1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston, Beacon Press.
- Habermas, Jürgen (2004):** *The Philosophical Discourse of Modernity: Twelve Lectures*. Cambridge, MIT Press.
- Haerper, Christian, Inglehart, Ronald, Moreno, Alejandro, Welzel, Christian ... & Bogdan Puranen (2022):** World Values Survey Trend File (1981–2022) Cross-National Data-Set. Madrid – Vienna, JD Systems Institute & WVSA Secretariat. Data file Version 4.0.0. doi:10.14281/18241.27. (last access: 2025-10-10).
- Horkheimer, Max & Theodor W. Adorno (2007):** *Dialectic of Enlightenment*. Redwood City, Stanford University Press.
- Inglehart, Ronald & Christian Welzel (2005):** *Modernization, Cultural Change, and Democracy: The Human Development Sequence*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Khogali, Hisham O. & Samir Mekid (2023):** The Blended Future of Automation and AI: Examining Some Long-Term Societal and Ethical Impact Features. *Technology in Society*, 73, 102232.
- Lassander, Mika (2009):** Modern Paganism as a Legitimizing Framework for Post-Materialist Values. *Pomegranate*, 11, 1, 74–96.
- Luhmann, Niklas (2012):** *Theory of Society, Volume 1*. Redwood City, Stanford University Press.
- Meriton, Royston Francis (2016):** *Advancing a Morphogenetic Understanding of Organisational Behaviour: An Investigation into the Psychological Mechanisms and Organisational Behavioural Tendencies of Autonomous Reflexivity*. Phd Thesis. Leeds, University of Leeds. <https://etheses.whiterose.ac.uk/15461/> (last access: 2026-02-11).
- Mousa, Nourham (2024):** *Improvements, Not Breakthroughs: De-Innovation and Global Declining of Creativity*. Future for Advanced Research & Studies. https://www.futureuae.com/media/en11_376a1d3e-8888-4291-82cb-1fadd00b4cfd.pdf (last access: 2026-02-11).
- Nord, Marina, Angiolillo, Fabio, Good God, Ana & Staffan I. Lindberg (2025):** State of the World 2024: 25 Years of Autocratization – Democracy Trumped?. *Democratization*, 32, 4, 839–864.
- Park, Michael, Leahey, Erin & Russell J. Funk (2023):** Papers and Patents are Becoming Less Disruptive over Time. *Nature*, 613, 7942, 138–144.
- Parsons, Talcott (1951):** *The Social System*. New York, Free Press.
- Parsons, Talcott (1977):** *Social Systems and the Evolution of Action Theory*. New York, Free Press.
- Porpora, Douglas V. & Wesley Shumar (2010):** Self Talk and Self Reflection. In: Archer, Margaret S. (ed.): *Conversations About Reflexivity*. London, Routledge, 206–220.
- Ritzer, George (1996):** The McDonaldization Thesis: Is Expansion Inevitable?. *International Sociology*, 11, 3, 291–308.
- Ritzer, George & Michael Ryan (2002):** The Globalization of Nothing. *Social Thought and Research*, 25, 1–2, 51–81.
- Sadowski, Ireneusz (2024):** A Post-Individualistic Turn? Intergenerational Change in Self-Orientation in Poland and Germany. *International Journal of Comparative Sociology*, 65, 5, 614–635.
- Sorokin, Pitirim A. (1970):** *Social and Cultural Dynamics*. Boston, Extending Horizons Books.
- Sorokin, Pitirim A. (1992):** *The Crisis of Our Age*. London, Oneworld Publications.
- Spencer, Herbert (1971):** *Herbert Spencer: Structure, Function, and Evolution*. New York, Scribner.
- Spengler, Oswald, Helps, Arthur & Stuart H. Hughes (1991):** *The Decline of the West*. Oxford, Oxford University Press.
- Strauss, William & Neil Howe (2009):** *The Fourth Turning: An American Prophecy - What the Cycles of History Tell Us About America's Next Rendezvous with Destiny*. New York, Crown.
- Terpe, Sylvia (2018):** Working with Max Weber's "Spheres of Life": An Actor-Centred Approach. *Journal of Classical Sociology*, 20, 1, 22–42.
- Toynbee, Arnold J. (1987):** *A Study of History, Vol. 1: Abridgement of Volumes I-VI*. Oxford, Oxford University Press.
- Ule, Mirjana & Metka Kuhar (2003):** *Mladi, družina, starševstvo: Spemembe življenjskih potekov v pozni modernosti*. Ljubljana, Založba FDV – Center za socialno psihologijo.
- Weber, Max (2013):** *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. Scotts Valley, CreateSpace Independent Publishing Platform.
- Weber, Max (2019):** *Economy and Society: A New Translation*. Cambridge – London, Harvard University Press.
- World Inequality Data (2024):** *World Inequality Data*. <https://wid.world/country/slovenia/> (last access: 2025-10-10).

THE NATIONALISATION OF HISTORY IN YUGOSLAV AND POST-YUGOSLAV MEDIEVAL HISTORY TEXTBOOKS

Sergej FLERE

University of Maribor, Faculty of Arts, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenia
e-mail: sflere6@gmail.com

ABSTRACT

Elementary-school history textbooks dealing with the Middle Ages in Yugoslav (1945–1991) and post-Yugoslav republics were examined, with a focus on the history of each republic or state. The treatment of medieval domestic history was compared both across contexts and over time. Our interest lay in the nationalisation of history, which can also generate contradictions among textbooks. Such contradictions may concern claims to territories, historical figures, peoples and events; however, we did not examine possible portrayals of golden ages. Contradictory claims were already present within socialist Yugoslavia, not only after its dissolution, when the successor states enthusiastically pursued their nation-building projects.

Keywords: history textbooks, Yugoslavia, territorial claims, lineage, nationalisation of history

LA NAZIONALIZZAZIONE DELLA STORIA NEI MANUALI DI STORIA MEDIEVALE JUGOSLAVI E POST-JUGOSLAVI

SINTESI

Il contributo analizza i manuali di storia per la scuola primaria dedicati al Medioevo nelle repubbliche jugoslave (1945–1991) e post-jugoslave, concentrandosi sulla storia di ciascuna repubblica o Stato. Il trattamento della storia medievale nazionale è messo a confronto sia nei diversi contesti sia in prospettiva diacronica. L'interesse principale riguarda la nazionalizzazione della storia, un processo che può generare contraddizioni tra i manuali. Tali contraddizioni possono concernere rivendicazioni territoriali, figure storiche, popoli ed eventi; non sono invece state prese in esame le eventuali rappresentazioni delle età dell'oro. Rivendicazioni contraddittorie erano già presenti all'interno della Jugoslavia socialista, e non soltanto dopo la sua dissoluzione, quando gli Stati successori intrapresero con particolare slancio i propri progetti di costruzione nazionale.

Parole chiave: manuali di storia, Jugoslavia, rivendicazioni territoriali, genealogia, nazionalizzazione della storia

INTRODUCTION

The nineteenth-century theorist of nationalism Ernest Renan made a seemingly puzzling assertion: “historical error is an essential factor in the creation of a nation and it is for this reason that the progress of historical studies often poses a threat to nationality” (Renan, 1882, 3). Are errors and falsehoods built not only into the cultural nuclei of nations, but into school textbooks as well? This question is the starting point for our investigation of history textbooks. History textbooks have become an important pillar in the socialisation of younger generations, a “state arm” in education, since, in all the cases examined here, they are controlled by the state. They provide pupils with the official account of the past of the world but, more specifically, of the domestic surroundings in which they live, particularly of their national environment, which may or may not be a nation-state.

Early in the development of socialist-communist Yugoslavia, in 1949, its then propaganda chief, Milovan Djilas, wrote an article calling for the history of Yugoslavia to be presented as a joint enterprise of the Yugoslav nationhoods. Despite these efforts, however, a joint history of modern times could not be produced, because the relevant processes were not shared but separate. As early as 1959, such efforts were abandoned (Petranović, 1980). This was not due primarily to a lack of will on the part of the authors, but to a lack of material on shared historical processes, except, of course, for the Second World War and the struggle under Tito. The issue also had to do with the maturation of the nationhoods in the post-war period.

Our major contention is that, despite the official policy’s outward polish of brotherhood and unity, nationalist nuclei worked to assert their nationhoods in official presentations of history (cf. Režek, 2014; 2016), particularly as articulated by cultural elites (Flere, 2024).

Our study focuses on a set of states that formerly formed part of socialist-communist Yugoslavia. Our topic, the medieval period, requires us to look far back. We examine whether textbooks treating domestic history were affected by the nationalisation of history. We look far back, omitting recent history, which is itself a heated topic and has been studied in depth, although mostly with reference to two of the largest and most mutually confronted republics, whose textbooks have much to say about the other, usually nothing positive (Pavasović-Trošt, 2018a; 2018b).

It is unnecessary to dwell at length on the importance of textbooks in history teaching. They are never private accounts of the past; they are always official. In the cases considered here, there are 14 such settings: six republics in two periods, plus one

autonomous province, now a contested republic. Kosovo was included: it is now a disputed state, while in Yugoslavia it had the status of an autonomous province. The textbooks examined, past and present, follow official curricula, as they are or were endorsed by the competent ministries of education.

Thus, 12–14-year-olds are provided with official accounts of the past, in all cases more or less of the ethnonational past, as all the republics belong to a titular nation, with titularity having been achieved mainly in the socialist period. Bosnia and Herzegovina is the exception in both periods, as it comprises three constituent nationhoods; however, only one (Bosniaks) is of interest in this context, since Serb and Croat children use textbooks from their home republics—and their official histories.

The medieval period was chosen because such a distant period in the history of a nation or ethnies may serve as a basis of legitimacy; its antiquity may strengthen legitimacy in competition with other claimants, if any. In any case, the antiquity of a nation provides stronger historical grounds for claims to territory than, for example, the second half of the nineteenth century, when these nations are often said to have been formed (Malešević, 2016), or when their very existence is still questioned or contested today (Bosniaks, Macedonians).

More precisely, the existence of one’s own group in the medieval period, the size of its polity and its other features may function as forms of legitimacy for the group today. Other circumstances may support this legitimacy, such as struggles for survival, martyrdom and sacrifices, whether true or imagined. We are interested in what official textbooks told, and tell, children, bearing in mind that Yugoslavia was a single state (1943–1991) and that its successor states need to confirm their legitimacy. How is this done, and was it already being done in the socialist period? In particular, were the historical narratives neat, each weaving its own story, or were there appropriations that collided with other narratives? Bosnia and Herzegovina, Macedonia and Kosovo may be of particular interest, but other territories and ethnicities may also emerge.

The nationalisation of history refers to the interpretation of events and processes as national when they may not have been so, or when they were pre-national or not ethnic at all. This usually means reading a present-day component into much earlier entities that were different in nature (Geary, 2002; Fine, 2006). Culture, events and rulers are interpreted in a false context. The nationalisation of history thus extends to the assertion of a national trait—usually an essence—in phenomena that did not possess it. This may legitimise, strengthen and support present-day nationally constituted phenomena such as states, regional entities and even religious groups.

The following sections present the methodology applied and the findings on the presentation of domestic history in textbooks from post-Yugoslav states, before and after the break-up. The final section discusses the findings with a view to determining whether nationalist fabrications, particularly contested appropriations, were presented. In some cases, there was variation within periods as well. Slovenia is omitted, as fabrications of this kind directed towards the east of Slovenia do not appear.

METHODOLOGY

Socialist Yugoslavia comprised 8 units: 6 republics and 2 autonomous provinces (Kosovo and Vojvodina, we are not dealing with the last one, since it made use of Serbian textbooks as to this issue). In the Yugoslav period, schooling, particularly curricula and textbooks, fell within the competence of the republics. Thus, each had its own set of textbooks, approved by the respective ministries of education. We therefore gathered history textbooks from all six republics and Kosovo, from both the socialist period and the new, post-Yugoslav period beginning in 1991–1992, when the republics became independent states (Serbia and Montenegro became independent in 2006).

Under the 1995 Dayton Accords, by which Bosnia and Herzegovina is governed, Bosniak, Croat and Serbian school systems operate separately. After 1995, the Croat and Serbian school systems followed their matrix states in history curricula and textbooks. For this period, we considered only textbooks in the Bosniak system, as the system that followed socialist Bosnia and Herzegovina.

Thirty-eight textbooks and readers that served as textbooks are listed at the end of the article (5 from Bosnia and Herzegovina/Federation of Bosnia and Herzegovina, 7 from Croatia, 2 from Kosovo, 2 from Montenegro, 5 from Macedonia/North Macedonia, 11 from Serbia and 6 from Slovenia). These textbooks were content-analysed in detail, line by line, in sections dealing with the domestic Middle Ages. More than 20 other textbooks were consulted; these contained nothing new or significant from the point of view of the subject of our study. The most numerous were from Serbia and the FBiH.

FINDINGS

The findings are presented for the seven present-day states, distinguishing between the socialist and post-socialist periods. At the beginning of each section devoted to a present republic, an introductory summary finding is provided in order to make the issue easier to follow.

Bosnia and Herzegovina

After a modest textbook by Perić (1962), the book by Omanović (1975) was the first to present a self-confident understanding of the republic. It writes of medieval Bosnia with emphasis on the Bosnian Church, a Pataren group, “which played an important role in the defense of independence of the Bosnian state against Hungary and the Pope. It was closely related to the Bosnian nobility and the Ban” (Omanović, 1975, 52). Tvrtko’s state was large, stable and respected. Upon the Ottoman conquest of the Balkans, Islamisation took place. The nobility converted to Islam most frequently, “to retain their estates” (Omanović, 1975, 104). From a confessional point of view, members of the Bosnian Church converted most frequently (Omanović, 1975, 99). Conversion was an instrument for improving one’s position, although at times it was conducted by force. But the “[i]slamized population retained its language and customs” (Omanović, 1975, 99).

After the dissolution of Yugoslavia, all textbooks in the FBiH state that medieval Bosnia was a state with a cultural nucleus “located on the border of Catholicism and Orthodoxy” (Hašičić, 2010; Pelidija & Isaković, 1994; Hadžiabdić et al., 2008, 103). That nucleus was the Bosnian Church. “As the Church was no competitor to the nobles, they supported it” (Hadžiabdić et al., 2008, 96). The Church also collected no taxes (Hadžiabdić et al., 2008, 96). It assisted in the struggle against the Hungarian-Croat and Serbian rulers (Hadžiabdić et al., 2008, 96). A religious specificity was also found in tombstones (stećci) (Hašičić, 2010, 113–114; Muminović & Muminović, 2010, 101).

The textbooks state that Bosnia was first mentioned in the tenth century and reached its “full assertion” under Ban Kulin in the twelfth. Kulin Ban “was beloved among the people” (Muminović & Muminović, 2010, 85). Under King Tvrtko, Bosnia became the “largest state in the Balkans” in the fourteenth century (Hadžiabdić et al., 2008, 96), and “the mightiest one” (Hadžiabdić et al., 2008, 97). Although Catholic, Tvrtko defended all three religious groups (Muminović & Muminović, 2010, 89), whereas in Croat and Serb textbooks he is considered “their own” (Makek, 1995, 38; Lopandić & Petrović, 2001, 126).

Another peak in national self-assertion is found in the textbook by Pelidija and Isaković (1994). The Bosniak nation “was born” through the brilliant defeat of the Austrians by local Muslims/Bosniaks in the Battle of Banja Luka in 1737. The former were beaten, whereas the victorious Ottoman forces were composed almost exclusively of locals, without proper instruction from the Porte (Pelidija & Isaković, 1994, 137). The Bosniak nation was born.

Bosnian authors are likely to consider the transformation into Ottoman society a smooth one, since the “adoption of Islam was voluntary in the majority of cases” and Ottoman authorities were tolerant towards Christians (Pelidija & Isaković, 1994, 137). Nevertheless, they are inclined to regard Bosnia as a land of Bosnians/Bosniaks only, not of the other two national groups composing it today.

There is no doubt that all Bosnian textbooks in the post-socialist period present Bosnia as their own (with additional cultural details), and that they are less than kind to Serbs.

Croatia

The 1952 textbook by Salzer and Mali was an elaborate work, writing in detail on all Slavs but dividing them into peoples already assumed to have existed in the Early Middle Ages, as they do today. The focus was on “Croats”. An important issue for Croat textbook writers was *Pacta Conventa*, an alleged agreement between the Hungarian King Koloman and the ruling Croat noble families after the defeat of Croat forces by Koloman. It was supposedly entered into in 1102, but the document’s veracity is contested, as only a rescript from 200 years later exists (Engel, 2001, 34–36). It acquired symbolic meaning in relation to whether Croats were militarily subjugated and ceased to be a political agent, or whether a political relationship was established between the Hungarian king and Croat nobles as parties of equal standing, with the latter retaining an autonomous status. Most prominent historians deny the authenticity of the document (Klaić, 1967; Fine, 2006), although some legal instrument may have been established after the military victory of the Hungarian king’s forces.

Neretva Croats were said to have fought in alliance with Croat Prince Domagoj already in the ninth century (Makek et al., 1974, 58). The authors consider Croatia to have existed as an entity throughout the medieval period. They consistently write of Hungarian rulers as “Croat-Hungarian”, thereby strengthening the idea of Croat statehood, and refer to *Pacta Conventa* as a fact that “enabled the Croat Diet to consider state issues in the future” (Makek et al., 1974, 53), although no such institution existed at the time (Šišić, 2004). In 1995, to dispel any doubt, Makek presented pupils with a nineteenth-century picture of the signing of the purported document (Makek, 1995, 40).

The reader by Kampuš and Makek (1974) also contains stories made up of fabricated, “could-be” illustrative narratives in which historical personalities engage in direct speech. The text also allows for empathy towards other peoples of Yugoslavia; for example, “entire Macedonia sorrowed” at the death of

Emperor Samuil (Kampuš & Makek, 1974, 40). Serbs, however, are not accorded such sentiment: when they are depicted as having lost the battle against the Ottomans on the Maritsa river in the fourteenth century, this is attributed to their being drunk and to their having “fought each other” during the battle (Kampuš & Makek, 1974, 66), statements that are entirely uncorroborated (Srejšević et al., 1981, 599–600).

In the period after independence, Makek issued a new textbook for the sixth grade, substantially changing the earlier text. He claims not only that medieval Bosnia was a Croat land, but also that Tvrtko sided with Croat nobles against the Hungarian king (Makek, 1995, 38). In Bosnia, Croat ethnic substance is “linguistically documented” by purported ikavian Bosnian medieval speech, an alleged exclusive Croat trait (Makek, 1995, 38). The same claim is found in Makek (1995, 67). This is suspect, as ikavian is spoken today by štokavian Bunjevci (Committee of Experts, 2023). Doclea was also said to have been initially Croat, and its Church to have remained within the Western realm (Makek, 1995, 36–37).

The enthusiastic Makek wrote: “Turks conducted war in Croatia in a particularly atrocious manner, not only against soldiers, but also against unarmed people. Conquests were prepared by Akinci units composed of frontier [Wallachs], unsettled cattle breeders...Akincis intruded into villages unexpectedly, at night, pillaging, killing and setting fire, those captured would be tied to horse tails and thus taken to Turkey”, continuing with picturesque naturalistic descriptions (Makek, 1995, 97). Two pages later he claimed that “their (Wallachs’) priests forced the Croatian population to convert to Orthodoxy” (Makek, 1995, 99), while this “frontier region was illegally extracted from Croatia” (Makek, 1995, 99).

Croatian nobility appears in this textbook in a position of power vis-à-vis the Hungarian king, implying the continued thread of Croat statehood. The authors always refer to the king and the throne as “Croat-Hungarian”.

In Birin et al. (2020), also a current textbook, children learn that the Peace Treaty of Zara of 1358 was “another unification of Croat lands” (Birin et al., 2020, 75), without being told that the treaty was concluded for a thirty-year period. The authors state that falling under Hungarian rule was only a “personal union [...] quite usual at the time” (Birin et al., 2020, 75), although it was a fateful loss of independence and unity (Fine, 2006, 75).

Birin et al. (2020) present the famous Church of St Donatus in Zara, acknowledging its Byzantine style but failing to admit that it was built under Byzantine rule; instead, they attribute it to “Croatian building activity” (Birin et al., 2020, 228). By contrast, Božić captions the picture of the church: “Zadar was under

Byzantine rule in the 9th century and had the means to construct a church of large proportions" (Božić, 1972, 146).

With regard to Bosnia, in contrast to Serbian authors who advance links with Serbia, Birin et al. (2020) do so with regard to Croatia. The Croatian prince Pavao Šubić called himself "Ban of Croats and Ruler of Bosnia" (Birin et al., 2020, 98), a cherry-picked detail in the book. Hence, a few pages later, the authors can write that "Bosnia was closely allied to Croatia" (Birin et al., 2020, 108), although in the thirteenth century Croatia could not be considered a political entity. Whereas Serbian textbooks consider Tvrtko's occupation of parts of "Serbia" to have been agreed with Prince Lazar (an alliance with Serbs), Labor et al. call them outright conquests of Serbia (Birin et al., 2020, 108; Labor et al., 2014, 116), implying an inimical manoeuvre towards Serbs and allowing Bosnia to be understood as "closer to us".

The claim that the Neretva valley "principality" (sometimes Pagania) was a Croat land, inhabited by Croats from the Early Middle Ages onwards, is almost mandatory throughout both periods (Salzer & Mali, 1952, 16, 43; Makek et al., 1974, 29). Makek presents a ninth-century map in which this principality was part of "Red Croatia" (Makek, 1995, 29); textbooks in post-socialism follow this pattern (Brdal et al., 2020, 58; Labor et al., 2014, 35).

Montenegro

Petrić and Radonjić (1975 and later unchanged printings) authored the only Montenegrin textbook in socialist times, in use from 1975 to 1994. They write of medieval Zeta (Doclea) beginning in the late tenth century (Petrić & Radonjić, 1978, 41), of the rulers Balšići, Vojislavljevići and Crnojevići, and of political constructions on the territory of present-day Montenegro, but they never refer to ethnicity or to Montenegro. The exception is their mention that, "since the 14th century the Doclea/Zeta area was also designated as Montenegro" (Petrić & Radonjić, 1978, 44). They mainly elaborate on power changing hands, on entities becoming part of larger structures and later ceasing to be so. They present Croatia and Serbia as long-lasting entities.

After Montenegrin independence, a discussion flared up in which criticism of the previous textbook prevailed (Perović, 2017). The 2022 history textbook for seventh-graders by Popović and Miranović appeared, taking a new position on the issue in a nation-building spirit. Popović and Miranović (2022, 26) write that the first "Montenegrin state", Doclea, was established in the seventh century, without corroboration. Doclea had to fight to maintain independence from Macedonia and

Byzantium (Popović & Miranović, 2022, 26–27). They concede that Doclea fell under the (Serbian) Nemanyid dynasty, but that "memory of the earlier Kingdom did not vanish" (Popović & Miranović, 2022, 26–27). Autonomy was gained in the littoral cities and throughout Doclea. When Zeta fell under foreign rule, "memory of the old state lived on [...] particularly through the autonomy of the cities" (Popović & Miranović, 2022, 42).

North Macedonia

Šoptrajanov et al.'s 1960 textbook was the first in socialist Macedonia. It dealt modestly with domestic history. The textbook by Dimevski and Čukarski (1980) marks a turnabout in ethnic identity: it states that Macedonia was inhabited by "Macedonian Slavs" around the ninth century, who were under Byzantine and Bulgarian overlordship, but that "the relationship was weak". Even then, "[Macedonians] conducted their lives autonomously, led by their princes" (Dimevski & Čukarski, 1980, 41). Under the leadership of the sons of Prince Brsjački Nikola, Macedonians liberated themselves. Samuil, one of the sons, became "Macedonian Emperor" and expanded the state. Thus, they "seceded" from Bulgaria in 969. Samuil also disposed a Patriarchate, the highest ecclesiastical office in Orthodoxy. A "Macedonian feudal aristocracy" was also said to have existed, but it ceded Macedonia to Byzantium without a struggle, "in order to preserve its riches and privileges" (Dimevski & Čukarski, 1980, 41). Samuil's state lasted only until 1014, when armed forces composed of "Macedonian soldiers" (Dimevski & Čukarski, 1980, 43) were defeated by the Byzantine forces of Emperor Basil II. This domination caused uprisings, "because the Macedonian people could not bear such a position" (Dimevski & Čukarski, 1980, 48). The Bogomils, a Pataren religious group, were particularly active in the resistance; hence they were "progressive" and "emancipatory" (Dimevski & Čukarski, 1980, 51).

Writing on the Battle on the Maritsa in 1371, the authors refer to the Mrnjavčevići forces (who lost the battle) as "Serbian and Greek forces (but in fact Macedonian) [...] Macedonia extended to Thrace" (Dimevski & Čukarski, 1980, 101, 104). This story remains in all later textbooks.

In current textbooks, the Macedonian national character of Samuil is elaborated to a greater extent. His empire is said to have extended "from rivers Sava and Danube in the North, Adriatic to the West, Black Sea to the East and Mount Olympus to the South and Black Sea to the East" (Naneski & Memeti, 2006, 44). This was contested not only in Serb textbooks (e.g. Todosijević, 2022, 164; Bubalo & Bečanović, 2018, 140, 162), but also by the Bulgarian Government.

Contemporary books include stories on ancient Albanians. An agreement seems to have been reached with the latter. Macedonian history textbooks are particularly contested by the Bulgarian Government, with medieval issues taking centre stage (Nikolov, 2022).

Serbia

The textbook by Popović, Živković and Čubrilović (1954), the first in Serbia after the Second World War, deals primarily with the three nations recognised before the war. It treats Macedonia and Zeta cautiously. Serb tribes are said to have given the original Neretva polity its identity in the Early Middle Ages (Popović et al., 1954, 123, 135). Zeta, in today's Montenegro, is said to have been inhabited by Slav tribes in conflict with the Rascia nobility (Popović et al., 1954, 147). The former would prevail, but no ethnic designation is offered. "Macedonian Slavs", upon coming to Macedonia, "confronted old settlers [...] who impacted their development" (Popović et al., 1954, 148). The Bogomil faith flourished (*ibidem*). Macedonians as such, however, are not mentioned. Most surprising, there is no discussion of Bosnian history, although the textbook was devoted to the history of the "South Slavs", with the rest dealing with generalities of the medieval period. This undoubtedly indicates the sensitivity of the Bosnian issue.

Nešić's (1966) textbook identifies medieval Serb polities with present-day Serbs, despite a break of more than 400 years during the Ottoman period, when there were no schools in the Serbian language. This is also the case in other textbooks, including in the post-Yugoslav period. Zeta is mentioned, but it is said to have retained tribal organisation until the tenth century, under alien overlordship (Nešić, 1966, 106–108). It is not ethnically defined. "Macedonian South Slavs" are mentioned, labelling them as something less than an identity, but granting that they possessed statehood under Samuil (Nešić, 1966, 148) and fought "Bulgarian oppression" (Nešić, 1966, 151).

Božić also claims that the whole of Doclea, i.e. Zeta, was originally Serbian, describing it as "a special Serbian state in the 10th century" (1972, 155), while allowing for the possibility that the Crnojević period of rule may be understood differently, as it was under Papal and Venetian influence. Later on, Zeta and Bosnia are viewed as independent states. Both Božić and Nešić write of Zeta and Bosnia as entities that evolved into separate ones from the original Serbian Nemanyid entities, although they mention the Bosnian Bogomil church, "a state church in Bosnia" (Božić, 1972, 169) at the time, close to a cultural nucleus. However, before the definitive

Ottoman conquest, the ruling family in 1459 established family relations with the Serb ruling family, allowing for an understanding that "Bosnia is ours" (Nešić, 1966, 145), in contrast to Bosnian authors, who claim its distinctiveness. Such an impression of unity could also be pursued in Božić, when he holds that Tvrtko took Serb parts in alliance with the Serb grandee Nikola Altomanović.

The Mihaljčić (2021) textbook, published by the national textbook publisher both before and after the break-up of Yugoslavia, is celebratory in tone. "Rulers of the Nemanyid dynasty were ascribed divine properties by their contemporaries...during their rule the Serbian state significantly expanded [...] the Byzantine Emperor acquiesced to the loss of territory [...] Serbia was on the way to becoming the leading power in the Balkans" (Mihaljčić, 2021, 89–90). All the achievements of Emperor Stefan Dušan are hailed (Mihaljčić, 2021, 91–93). Only his death prevented his conquest of Constantinople (Mihaljčić, 2021, 93). A celebratory manner of writing can be traced in other current authors as well: one chapter is titled "Serbia was the greatest power in the Balkans", although this fact applies for little more than a decade. The splendour of King Milutin's garments and decorations is commended (Komatina et al., 2022, 101; Lopandić & Petrović, 2001, 101). Food was served with exotic spices in rulers' palaces (Lopandić & Petrović, 2001, 153).

The tone changes when the Ottoman period is discussed: Mihaljčić, Lopandić and Petrović also state that "Serb boys were the most numerous among those taken away under devshirme" (Lopandić & Petrović, 2001, 121). Mihaljčić states offhand that Albanians were the ones who most frequently converted to Islam during Ottoman rule (Mihaljčić, 2021, 157), although there are no precise data on this issue and Pomaks make for a better example (Skutsch, 2005, 947).

Other issues that are at variance with textbooks in other republics are:

The ethnic nature of Doclea-Zeta is mostly regarded as Serbian, without any reservation, in Serb textbooks. Doclea is considered a "Serbian state" already "in the early medieval period, as it was settled by Serbs in the 7th century" (e.g. Mitrović & Vasin, 2020, 53; Mihaljčić, 2021, 48; Todosijević, 2022, 65). However, it is dealt with only in passing.

The nature of Macedonia in the medieval period is not dealt with uniformly: for example, Todosijević (2022, 81) says no more about the identity of Samuil's empire than that it was of "Macedonian Slavs"; Uzelac et al. remain silent on the identity of Samuil's empire (2019, 58), as do Milivojević et al. (2020, 74). Bubalo considers Samuil "Bulgarian" (Bubalo & Bečanović, 2018, 131). Todosijević (2022, 164) considers the Mrnjavčevići rulers of Macedonia

“Serbs” (Serbian authors consider the Mrnjavčević army “Serb”, cf. Lopandić, Bubalo & Bečanović, 2018, 140; Vekić-Kočić et al., 2018, 176; Lopandić & Petrović, 2021, 111).

Bosnia is treated in most current Serbian books: Milivojević et al. (2020, 84) consider it among “Serb lands”, and Mitrović also does so for the Early Middle Ages (Mitrović & Vasin, 2020, 54). The “Bosnian church” is referred to in all textbooks, which would allow for the recognition of cultural variance (e.g. Mihaljčić, 2021, 100; Vekić-Kočić et al., 2018, 176). Todosijević (2022, 65) considers early medieval Bosnia “part of Serbia”. Some textbooks note that King Tvrtko was related to Serbian monarchs and considered himself a Serbian ruler (e.g. Lopandić & Petrović, 2001, 126; Mitrović & Vasin, 2020, 123). On the other hand, “Tvrtko was not influential in Serbia”, state Vekić-Kočić et al. (2018, 149), in an attempt to aggrandise Serbia’s power, although Tvrtko occupied significant Nemanjid territories. “[Bosnian] peasants were mainly of Serbian origin”, writes Mihaljčić (2021, 159), in contrast to Croat and Bosnian authors. Bosniak authors claim that members of the Bosnian Church were the majority (Muminović & Muminović, 2010, 105; Hašičić, 2010, 105), with members of the other two confessions arriving later through Bosnia’s expansion (Hašičić, 2010, 107), which could mean that the originals were the true “owners”. None of the Serbian textbooks mentions that King Tvrtko was Catholic or brought up Catholic; instead, they all state that he was “double crowned” as king of Bosnia and Serbia, with some also mentioning a third coronation as king of Croatia and Dalmatia, thereby creating the impression that Serbia had expanded there—and not vice versa, as transpires from Bosnian authors. Tvrtko was said to have praised his relatives in Serbia, while no mention is made of his Croat mother or of his Catholic identity (Fine, 2006; Klaić, 1970). Vekić-Kočić et al. (2018, 149), Mihaljčić (2021, 101) and Bubalo & Bečanović (2018, 166) consider Tvrtko a “renovator of Serbian kingdom”. This invocation may be read as “Bosnia is ours”. Croatian textbooks note, to the contrary, that he was “King of Bosnia and Croatia”, forging a link. Together with claims by Croatian authors, Tvrtko is thus made to possess a large set of crowns: those of Serbia, Bosnia, Croatia and the Littoral.

As noted, the Mrnjavčevići appear in Macedonian textbooks as Macedonians, although tragic figures; in Serbian ones, they appear as their own. The same applies to the Balšići, who are Montenegrins, Albanians or Serbs, depending on the textbook chosen.

Some regions are claimed as Serbian, while textbooks from other republics counterclaim them as “their own”. This is directly true of the “Neretljani”, a people along the Neretva River near the Adriatic in the Early Middle Ages (Mihaljčić and all others,

using the title “Pagania”; cf. Mihaljčić, 2021, 48; Bubalo & Bečanović, 2018, 135; Mitrović & Vasin, 2020, 53). This appropriation on the part of both is unfounded, as is the claim in Croat textbooks. Klaić (1967) conducted an extensive study and established that the Neretva Valley Dukedom (in the tenth–eleventh centuries) was an “independent state” in the sense of the time; nor can ethnic attributes be ascribed to it. The Neretva Valley (Aertani, Naertani) should be considered a separate people (Fine, 2006; Curta, 2021).

In this way, confabulations are presented to children aged 12–14, reflecting other national and political disputes.

Slovenia

Slovenia had the first such textbook after the Second World War (Binter, 1947). Binter’s textbook for the sixth grade, titled *History of South Slavs*, dealt with Slovenes, Croats, Macedonians and Serbs, but not with Montenegrins or Bosniaks. Binter went into detail on the alleged ceremonies by which Slovene dukes were enthroned at Krn in Carinthia, even presenting variants of the ritual, which was said to have taken place from the eighth century onwards (Binter, 1947, 50–54). This story was often repeated in later textbooks, along with the “early loss of independence” by misfortune (Metelko, 1974, 107; Božič & Weber, 1984, 45). However, there are no claims on other South Slav territories or personalities.

For the period after Slovenia became independent, no traces of Slovene historical greatness were found in the textbooks, although erroneous statements on medieval Slovene linguistic unity were maintained (Janša-Zorn & Mihelič, 1998, 149; Janša-Zorn et al., 2018, 76).

Kosovo

Serbian textbooks during the Yugoslav period considered Kosovo their own from the settlement of Serbs in the Balkans onwards (Mihaljčić, 2021, 57; Mitrović & Vasin, 2020, 53); they consider the Serbian nature of the land self-evident. Kosovo textbooks by Albanian authors before the dissolution of Yugoslavia, in the Albanian language, consider it to have been conquered by the forces of Emperor Dušan (Kodra & Gexha, 1987). The textbook in the post-dissolution period deals with Kosovo’s medieval period in a summary manner and does not address the issue of Serb medieval domination in Kosovo at all, referring instead to local Albanian feudal lords and to the independent dukedom of Arberia/Albania under Dhmitry in the thirteenth century, “recognized in Europe” (Rexhepi & Demaj, 2018, 27, 31). It considers the Balšići ruling family

of Doclea to be Albanian (Rexhepi & Demaj, 2018, 5, 33). A standard feudal social structure is noted. Skenderbey's exceptional leadership in opposing the Ottomans is discussed extensively (Rexhepi & Demaj, 2018, 47). However, in the Kosovo Battle of 1389, it is conceded that "the union [of Christian armies] was led by [Serb Prince] Lazar", although Albanian leaders were also said to have been numerous, including a "Milos Kopiliq, from the village of Kopiliq in Drenica" (Rexhepi & Demaj, 2018, 34). This is the same person, Miloš Obilić, who was the much-famed Serbian hero of the battle and who is said to have killed the Ottoman Sultan, a general point in Serb textbooks. Technically, much is still lacking in the Albanian book.

CONCLUSION

The nationalisation of history is encountered in textbooks from all the republics presented and in both periods, with the exception of Montenegro in the first period and Slovenia in the latter one. It was usually more pronounced in the second period, when the republics were undergoing their state-building projects. Exceptions were Montenegro, where there was no nationalisation of history in the first period, and Slovenia, where it was abandoned in the second.

In post-socialist, "democratic" textbooks, we found claims in the FBiH that Bosnia was the largest medieval state in the Balkans (Pelidija & Isaković, 1994; Muminović & Muminović, 2010, 95), in Macedonian textbooks that it was Macedonia (e.g. Šoptrajanov et al., 1960, 146), and in Serbian ones that it was Serbia (e.g. Milivojević et al., 2020, 147), which was also said to have been "the mightiest" and "the greatest power in the Balkans", as Bubalo and Bečanović title a section (Bubalo & Bečanović, 2018, 134). Even Bodin's Doclea was said to have encompassed an enviable portion of the Balkans, according to the current Montenegrin textbook (Popović and Miranović, 2022, 29). Although such claims do not always refer to the same historical period, they are incompatible. All Croatian books are inclined to consider Croatia a Western European country and insist on Croat national continuity. Some such details may not be individually wrong, but they go beyond cherry-picking of brief periods. They can be interpreted as ideological strategies to aggrandise their nationhoods and possibly to claim certain territories now belonging to other states. Slovene textbooks make no such claim; in fact, newer textbooks do not boast of spatial greatness, although flaws were noted in them too. Finally, Montenegrin post-socialist textbooks, as latecomers to nation-building, mainly content themselves with claiming that medieval structures were "Montenegrin" in national substance, without any grounding in facts.

Another major disagreement concerns the view of Ottoman rule: Serb textbooks consider it an unbearable yoke (Mihaljčić, 2021, 157; Lopandić & Petrović, 2001, 189), Croat ones emphasise that the Orthodox were better off under the Ottomans than Catholics (for example, Labor et al., 2014, 34), whereas Bosnian books regard it as a favourable period (cf. Muminović & Muminović, 2010, 117, 121; Pelidija & Isaković, 1994).

A final conflict needing mention is the ethnic belonging of rulers. King Tvrtko may be Bosnian, Serbian or Croat, depending on the textbook consulted, just as Doclea may be Serbian, Montenegrin or Albanian. Among other contested regions, the Neretva Valley (Neretljani, Naertani) is consistently claimed in Serb textbooks as Serb and in Croat ones as their own, purportedly from the Early Middle Ages onwards. Children taught in this way will grow up with completely different outlooks on where the frontiers of their homelands lay in medieval times, the time of original national appropriation in nationalist ideology, as Geary (2002) holds. There are other such examples of nationalist appropriation.

Throughout this, these authors almost never concede that medieval entities were not identical to present-day nations.

In the introduction to her influential paper, Pavasović-Trošt (2018a, 57) emphasises the need to study "the ascendancy of nationalist ideologies" in order to understand the new states and "the stories they tell". The conclusion of this article is that it is necessary to go further back in these analyses, both in terms of the textbooks studied (into the 1970s, for example) and in terms of the historical periods that textbooks analyse (the medieval period, for example).

This is not to say that Yugoslavia was impossible from the start, but it became ever more difficult to maintain as nationhoods evolved; one could say they matured under Yugoslavia. Harmony did not grow with time, as nationalisms made more headway than Yugoslavia, and certainly more than Yugoslavism. Textbooks followed this trend, being a product of local cultural elites (Flere, 2024).

It was next to impossible to write an integral, interconnected Yugoslav history, as Djilas and the communists had hoped at the inception of the communist period. The authors of history textbooks were all part and parcel of the national cultural elites of the Yugoslav nationhoods (Petranović, 1980), but the historical processes in modern times relating to nationhoods were also distinct.

Thus, it is impossible to say whether socialist nationalist historisation was produced by the weakness of the increasingly thin socialist cultural layer ("brotherhood and unity" transformed into "communitarianism" [zajedništvo]) or by the action of aggressive nationalist cultural elites, as both were part

of the same “system” and situation. As regards the nationalisation of history in textbooks, Montenegro definitely lagged behind, whereas Slovenia dropped out of the discussion, as it was not marked by such contentious issues.

Renan’s “errors” prove functional for drawing one’s frontiers as far as possible in nationalistically narrated history textbooks. Recent theorists of nationalism, especially modernists, have of course added to Renan’s words, while also creating the framework for our findings. There was much caution in writing these texts at the beginning, so Bosnia and Herzegovina was omitted entirely in one early textbook on the medieval history of the “South Slavs” (Popović et al., 1954). Later on, nation-building became ever more apparent.

As is well known, textbooks do not influence youth alone, although they present the official truth, in our case the history of the respective nationhood. Such textbook content is accompanied by media content and public monuments, which are beyond the scope of this paper. The teaching process may either modulate or amplify textbooks, but there are also many other agents of socialisation. Serbian Television Prva announced in October 2023 that Serbian medieval history would be presented in

comic-strip form, “in accordance with the curriculum” (Tomović, 2023). Outdoor monuments should also be mentioned. Skopje is generally known for its “historisation”, with some 200 monuments erected in a short period to assert its antiquity, although the monuments themselves had no particular meaning. In Serbia, urban exteriors have changed drastically in the post-Yugoslav period, possibly most notably with the Belgrade monument to King Stefan Nemanja. It is not only more than nine metres high; inside, there are illustrations of medieval documents intended to prove Serb antiquity and might. The monument is to a king who never entered Belgrade, although the medieval documents are true. Croatia, already under the leadership of Franjo Tuđman, erected an ancient “royal residence” near Zagreb, where there had been none. It is the “Altar to the Homeland” in Medvedgrad, where patriotic manifestations are held (Pavlaković, 2014, 29). Endeavours of lesser magnitude are found elsewhere too. There are also televised series on medieval history on state-owned stations, in Croatia on “Croatian kings”, with little or no relation between them, and in Serbia on the Nemanjids. In both cases, the emphasis is on national glory and fighting, and on acquiring large territories.

NACIONALIZACIJA ZGODOVINE V JUGOSLOVANSKIH IN POJUGOSLOVANSKIH UČBENIKIH SREDNJEVEŠKE ZGODOVINE

Sergej FLERE

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
e-mail: sflere6@gmail.com

POVZETEK

V članku so obravnavani osnovnošolski učbeniki zgodovine, ki se ukvarjajo s srednjim vekom in so bili objavljeni v jugoslovanskem obdobju (1945–1991) ter v pojugoslovanskih republikah. Posebna pozornost je namenjena obravnavi domače oziroma nacionalne zgodovine. Primerjana je predstavitev srednjeveške zgodovine v različnih republiških oziroma državnih okoljih in v različnih časovnih obdobjih. Osrednje raziskovalno vprašanje zadeva nacionalizacijo zgodovine, ki lahko vodi tudi do protislovij med učbeniki. Ta protislovja se nanašajo predvsem na ozemeljske zahteve, zgodovinske osebnosti, ljudstva in dogodke, medtem ko morebitne predstave o »zlatih dobah« niso predmet analize. Ugotovitve kažejo, da so se nasprotujoče si trditve pojavljale že v socialistični Jugoslaviji, ne le po njenem razpadu, ko so naslednice intenzivneje izvajale svoje projekte izgradnje naroda.

Ključne besede: učbeniki zgodovine, Jugoslavija, ozemeljske zahteve, poreklo, nacionalizacija zgodovine

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

Binter, Bogdan (1947): Južni Slovani v srednjem veku: učbenik. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Birin, Ante, Deković, Danijela, Šrlija, Tomislav, Butorac, Željka & Željka Blažinović (2020): Povijest 6 – udžbenik za 6. razred osnovne škole. Zagreb, Alfa.

Božič, Branko & Tomaž Weber (1984): Zgodovina za šesti razred. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Božič, Ivan (1972): Istorija za 6. razred osmogodišnje škole. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.

Brdal, Željko, Madunić Kaniški, Margita & Toni Rajković (2020): Klio 6, Udžbenik povijesti u šestom razredu osnovne škole. Zagreb, Školska knjiga.

Bubalo, Đorđe & Branka Bečanović (2018): Istorija za 6. razred osnovne škole. Beograd, Klett.

Committee of Experts (2023): Committee of Experts of the European Charter for Regional or Minority Languages. Fifth Evaluation report on Serbia. <https://rm.coe.int/serbia-ecrml5-en/1680ab8322> (last access: 2026-02-12).

Curta, Florin (2021): Slavs in the Making: History, Linguistics, and Archaeology in Eastern Europe (ca. 500 – ca. 700). London, Routledge.

Dimevski, Jordan & Blagoj Čukarski (1980): Istorija za VI oddelenie. Skopje, Prosvetno delo.

Engel, Pal (2001): The Realm of St. Stephen. History of Medieval Hungary. London, I.B. Tauris.

Fine, John V. A. (2006): When Ethnicity Did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-nationalist Croatia, Dalmatia and Slavonia in Medieval and Pre-modern Periods. Ann Arbor, University of Michigan Press.

Flere, Sergej (2024): Cultural Elites as Selfless Ethnic Entrepreneurs in The Fall of Yugoslavia?. Sociologija, 66, 3, 621–644.

Geary, Patrick (2002): The Medieval Origins of Europe. The Myth of Nations. Princeton, Princeton University Press.

Hadžiabdić, Hadžija, Dervišagić, Edis, Mulić, Alen, & Vehudin Mehić (2008): Historija – udžbenika za 6. razred osnovne škole. Tuzla, Bosanska knjiga.

Hašičić, Asmir (2010): Historija: udžbenik za 7. razred osnovne škole. Sarajevo, Sarajevo Publishing.

Janša-Zorn, Olga & Darja Mihelič (1998): Stari in srednji vek: zgodovina za 6. razred osnovne šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Janša-Zorn, Olga, Zorn, Matija & Darja Mihelič (2018): Koraki v času 7. Učbenik za zgodovino v 7. razredu osnovne šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Kampuš, Ivan & Ivo Makek (1974): Narodi u prostoru i vremenu 2. Povijesna čitanka za VI razred osnovne škole. Zagreb, Školska knjiga.

Klaić, Nada (1967): Pregled izvora hrvatske povijesti do XII. stoljeća. Zagreb, Sveučilište.

Klaić, Nada (1970): Historijska uloga Neretvanske knježevine u stoljetnoj borbi za Jadran. In: Ravlić, Jakša (ed.): Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i makarskom primorju. Makarska, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 121–167.

Kodra, Masar & Qamil Gexha (1987): Historia per klassen vi shkolles fillore. Prishtine, Zavod za izdavanje udžbenika SAP Kosova.

Komatina, Ivana, Jevrić, Jelena, Živković, Emina, Nedović, Ljiljana & Radimir Popović (2022): Istorija 6. Udžbenik sa odabranim izvorima za šesti razred osnovne škole. Beograd, Klett.

Labor, Šime, Kujundžić, Manuela, Šilje-Cupor Pongrac, Tin & Snežana Vinarić (2014): Vremeplov 6: Udžbenik povijesti za 6. Razred osnovne škole. Zagreb, Profil.

Jelena Lopandić, Duško & Ivana Petrović (2021): Istorija 6. Udžbenik sa odabranim izvorima za šesti razred osnovne škole. Beograd, Logos.

Makek, Ivo (1995): Povijest za 6. razred osnovne škole. Zagreb, Školska knjiga.

Makek, Ivo, Drašković, Blagota & Olga Salzer (1974): Narodi u vremenu i prostoru 2. Udžbenik povijesti za VI razred. Zagreb, Školska knjiga.

Malešević, Siniša (2016): The Mirage of Balkan Piedmont: State Formation and Serbian Nationalism in Nineteenth and Early Twentieth Centuries. Nations and Nationalism, 23, 1, 129–150.

Metelko, Antonija (1974): Zgodovina za 6. razred osnovne šole. Ljubljana, Državna založba Slovenije.

Mihaljčić, Rade (2021): Istorija sa odabranim istorijskim izvorima za šesti razred osnovne škole. Beograd, Zavod za udžbenike.

Milivojević, Uroš, Lučić, Vesna & Boris Stojkovski (2020): Istorija 6. Udžbenik sa odabranim izvorima za šesti razred osnovne škole. Beograd, BIGZ.

Mitrović, Katarina & Goran Vasin (2020): Istorija sa odabranim istorijskim izvorima za šesti razred osnovne škole. Beograd, Zavod za udžbenike.

Muminović, Azerina & Safer Muminović (2010): Historija za 7. razred devetogodišnje osnove škole. Sarajevo, Svjetlost.

Naneski, Nenad & Behar Memeti (2006): Istorija za VI oddelenie. Skopje, Zvezda.

Nešić, Jovan (1966): Istorija za šesti razred osnovne škole. Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke republike Srbije.

Nikolov, Krassen (2022): Bulgaria and North Macedonia Make Progress on 'Common History'. <https://www.euractiv.com/news/bulgaria-and-north-macedonia-make-progress-on-common-history/> (last access: 2023-08-12).

Omanović, Emina (1975): Istorija-povijest za 6. razred osmogodišnje škole. Sarajevo, Svjetlost.

Pavasović-Trošt, Tamara (2018a): Ruptures and Continuities in Nationhood Narratives: Reconstructing the Nation Through History Textbooks in Serbia and Croatia. *Nations and Nationalism*, 24, 3, 716–740.

Pavasović-Trošt, Tamara (2018b): Teaching the National Through Geography and Nature: Banal Nationalism in Primary Schools in Croatia and Serbia. In: Polese, Abel, Seliverstova, Oleksandra, Pawłusz, Emilia & Jeremy Morris (eds.): *Informal Nationalism After Communism: The Everyday Construction of Post-Socialist Identities*. London, I.B. Tauris, 57–82.

Pavlaković, Vjeran (2014): Contested Histories and Monumental Pasts: Croatia's Culture of Remembrance. In: *Monumenti: The Changing Face of Remembrance*. Beograd, Forum Ziviler Friedensdienst, 24–29.

Pelidija, Enes & Fahrudin Isaković (1994): Istorija – 6. razred osnovne škole. Sarajevo, Svjetlost.

Perić, Miloš (1962): Istorija za 6. razred osnovne škole. Sarajevo, Veselin Masleša.

Perović, Radovan (2017): Nacionalna istorija u udžbenicima istorije za osnovnu školu. *Matica*, 71, 47–66.

Petranović, Branko (1980): Istorija Jugoslavije: 1918–1987. Beograd, Nolit.

Petrić, Dragomir & Vukašin Radonjić (1978): Istorija za 6. razred osnovne škole. Titograd, Zavod za unapređenje školstva.

Popović, Radovan & Dragan Miranović (2022): Istorija za sedmi razred osnovne škole. Podgorica, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

Popović, Momčilo, Živković Smilja & Ljubica Čubrilović (1954): Istorija za 6. razred osnovne škole. Beograd, Nolit.

Renan, Ernest (1882): What is a Nation [Qu'est-ce qu'une nation?]. <https://tx01001591.schoolwires.net/cms/lib2/TX01001591/Centricity/Domain/9764/What%20%20Nation.pdf> (last access: 2026-02-12).

Režek, Mateja (2014): Usmerjena preteklost: mehanizmi ideološke in politične "kontaminacije" zgodovinopisja v socialistični Sloveniji in Jugoslaviji (1945–1966). *Acta Histriae*, 22, 4, 971–992.

Režek, Mateja (2016): Obmejni fašizem in antifašizem v slovenskih zgodovinskih učbenikih od konca druge svetovne vojne do danes. *Acta Histriae*, 24, 4, 905–918.

Rexhepi, Fehmi & Frashër Demaj (2018): *Historia 5*. Prishtina, Libri Shkollor.

Salzer, Olga & Karmen Mali (1952): Povijest za 6. razred osnovne škole. Zagreb, Školska knjiga.

Skutsch, Carl (2005): *Encyclopedia of the World's Minorities*. London, Routledge.

Srejšević, Dragoslav et al. (1981): Istorija srpskog naroda, knj. I, del I. Beograd, Srpska književna zadruga.

Šišić, Ferdo (2004): Povijest Hrvata, pregled povijesti hrvatskog naroda 600.–1526. Split, Marjan tisak.

Šoptrajanov, Todor, Dimeski, Jordan & Trpko Pangoski (1960): Istorija 6. Oddelenie. Skopje, Prosvetno delo.

Todosijević, Aleksandar (2022): Istorija 6: Istorija za šesti razred osnovne škole sa odabranim istorijskim izvorima. Beograd, Eduka.

Tomović, Dragan (2023): Sjaj i senka Nemanjića. Beograd, Sjaj i senka.

Uzelac, Aleksandar, Cvitkovic, Nemanja & Milomir Maksimović (2019): Istorija 6: Istorija za šesti razred osnovne škole sa odabranim istorijskim izvorima. Beograd, DATASTATUS.

Vekić-Kočić, Marija, Kočić, Dragoljub & Duško Lopandić (2018): Istorija 6. Istorija za šesti razred osnovne škole. Beograd, Novi Logos.

FLAT DRYSTONE ARCHITECTURE IN THE ADRIATIC BASIN

Borut JUVANEC

Institute of Vernacular Architecture, Prijateljjeva 11, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: borut.juvanec@stoneshelter.org

ABSTRACT

This article examines flat drystone architecture in the Adriatic basin, focusing on low constructions and spatial shelters as former elements of pastoral economy. It describes shelter construction through the false dome and corbelling, using unshaped, found, broken, or rarely dressed stone. The study analyses how stone type affects architectural form, comparing regular structures such as the Istrian kažun with underground casitas of the Trieste Karst. It identifies walls, wells, ice huts, threshing floors, and sheep-fold systems as key forms, interpreting their roles in ownership division, animal movement, grazing protection, water access, cereal threshing, ice storage, and cultural landscape formation.

Keywords: stone, drystone, corbelling, wall, well, ice hut, threshing floor, pastoral architecture, Adriatic basin, cultural heritage

ARCHITETTURA PIANA IN PIETRA A SECCO NEL BACINO ADRIATICO

SINTESI

Il presente articolo esamina l'architettura piana in pietra a secco nel bacino adriatico, concentrandosi sulle costruzioni basse e sui rifugi spaziali come antichi elementi dell'economia pastorale. Descrive la costruzione dei rifugi mediante la falsa cupola e la tecnica dell'aggetto, utilizzando pietra non lavorata, raccolta sul posto, spezzata o raramente squadrata. Lo studio analizza il modo in cui il tipo di pietra influisce sulla forma architettonica, confrontando strutture regolari come il kažun istriano con le casite sotterranee del Carso triestino. Identifica muri, pozzi, ghiacciaie, aie e sistemi di ovili come forme principali, interpretandone le funzioni nella divisione della proprietà, nel movimento degli animali, nella protezione del pascolo, nell'accesso all'acqua, nella trebbiatura dei cereali, nella conservazione del ghiaccio e nella formazione del paesaggio culturale.

Parole chiave: pietra, pietra a secco, aggetto, muro, pozzo, ghiacciaia, aia, architettura pastorale, bacino adriatico, patrimonio culturale

INTRODUCTION: ADRIATIC BASIN

The Adriatic Sea, as part of the Mediterranean, seems to be a closed area, because all other regions lie beside it or in it – the various neighbouring countries of Europe, Middle East and Africa encircle this sea, islands are located in the middle, with strong connections between them (Balearic islands for instance) or to the continent (Greek islands), some are isolated, with their typical ancient culture (Corse/Corsica, Sardegna/Sardinia, Sicilia/Sicily, Malta). The Adriatic Sea is divided into two halves: the left side is entirely Italian, with only a few islands, from Otranto in the south to the Gulf of Trieste in the north. The right half belongs to Slovenia, Croatia, Bosnia & Herzegovina, Montenegro, Albania and Greece, the last two being near the Ionic Sea (Juvanec, 2009b). The two sides have different cultures, nations, political systems and stage of development – with an important influence of classical Rome and Venice, partially even Eastern cultures, including in the architecture of stone. Some modest economic objects are the same (threshing floor), while an extreme range of both shape and use can be found there in stone shelters.

Scientific elaboration is in this field of built art inadequate. Especially Italian side of Adriatic is professionally connected to the whole Italy, connections to the Eastern part are more or less neglected and unknown. The Adriatic basin encompasses all the countries along the coast of the Adriatic, and examples from Puglia in southern Italy and Abruzzo to the Karst on both sides of the border with Slovenia have been studied. The Slovene part encompasses the Karst and Slovene Istria and the eastern coast of the Adriatic continues with Croatia, Herzegovina and Montenegro, where the Adriatic basin ends, but similar stone structures continue on the islands of Greece.

Vernacular architecture is the fruit of unlearned, unschooled craftsmen without knowledge of theory, which is of course the foundation of science. It is about experience, which can be explained and understood today with the help of simple mathematics and geometry. Simple constructions, a drystone wall, for example, cannot be calculated, either because of the internal structure of the stone (in which completely unexpected tensions can occur and thus cause a collapse) or because of non-compact assemblies, whereby the stones are only laid together and not bound. The characteristic of vernacular drystone architecture is primarily the diversity and, in some cases, the composition of the stone, which act as demanding complexities, for example as a siphon (Juvanec, 2023). The planned scientific contribution of the article is the review, explanation and comparison of the functioning of drystone, the

effects on human work and the environment, not least on the appearance of the cultural landscape, which changes with human intervention.

Literature overview

A major problem with flat constructions in drystone is their insufficient scientific treatment. Drystone itself, and especially simple flat objects, both vertically and horizontally, are technically very modest and simple elements – except constructions of a room made in corbelling. “Elaboration of documents also shows the identification, characterisation, geo-location and dissemination of the objects of study, considered as an asset for this theme. It is important to alert and counter the tendency to abandon this type of heritage, valuing it and making it known” (Feroldi et al., 2021, 143) not only in practice, also in the theory. Such objects are even only discussed by a few scientists, starting with Rudofsky, who mentions a view of Yemen’s city as a vertical ‘cross section’, some aerial views of villages as ground plans and horizontal sketches of ‘totenhaeuser’ (houses for the dead) (Rudofsky, 1993).

Excavations of Sardinian architecture are presented by Giovanni Lilliu with a grid of the village of Serra Orios. Other architecture is shown as three-dimensional cross sections – but they are mostly corbelled constructions with inner rooms in a vertical view, for instance Sa Sedda ‘e sos Carros in Oliena (Lilliu, 2006) and – of course – some horizontal patterns on the pavements. Professor Oliver enumerates a number of types of drystone walls with vertical patterns, connecting ground level with topstones (local Italian ‘pinacollo’). In the Encyclopaedia of Vernacular Architecture, there is a special section on ‘drystone architecture’ (Oliver, 1997). In the new version of the Encyclopaedia, edited by Marcel Vellinga, this technical term is defined by the author of this book under the title ‘Drystone’.

A lot of technical details of drystone constructions in Spain (mostly in the Valenciana region) can be found in the books of Arturo Zaragoza Catalan. His drawings show stone walls, as well as wooden details for field gates (Zaragoza, 2000), walls and even a bridge. In relation to the anthropological concept of material culture, Amerlinck derives hypothetical sources in plane groundplans for the spatial organization of settlements, nest-building behaviour, semantic architecture, domestic (vernacular) architecture, up to systems with controlled fire – from the Miocene to the Bronze Age – but only as a schematic grid (Amerlinck, 2001).

The most interesting constructions can be found in Koprivec’s work about walls and pavements on the island of Korčula. She mentions Roman influences in the composition of the walls as real ornamentation

in the wider rural environment – also as vernacular architecture. The variety of both shapeless and hewn stones in controlled compositions is amazing, on the vertical walls and horizontal pavement. This decoration can be also understood as both construction and artistic work, with the use of a necessary order of proportion, a grid (Koprivec, 2006).

The main problem of this insufficient scientific elaboration of these modest realizations and their simplicity is contained in a simple statement: the simplest realizations are the most useful, effective and also the most beautiful compositions in both senses: constructional and artistic. The simplicity of existing flat constructions (still in use after some thousand years), has to be documented and scientifically elaborated for future generations.

Methodology

Drystone seems to be a very simple and modest architectural construction but is not. There are numerous static problems, the use of natural materials with their characteristics, the composition of detail, the object and placing the object in the environment, as well as heritage with its own demands within the framework of culture. The multidisciplinary nature of the problem has to be considered, with diverse objectives and outcomes, needing a range of research methods. Several methods were used in the investigation of this important heritage, mostly historical, comparative and, finally, analytical. Geometrical and symmetrical theory is also very important, because of its order, which must be used when building in drystone, without any cement or mortar (Juvanec, 2009a).

An explanatory approach was used, rooted in prior research of the field. The article investigates an interesting amalgamation of the selected scientific fields, explaining significant and valuable technical data, especially in comparisons between materials, their use, shape and results in architecture (Benko & Benko, 2023). Only a single method could not be successful.

CONSTRUCTIONS: A WALL AND CORBELLING

Drystone allows only two construction principles, in a flat surface as a plane and in composing a usable space, a room. A wall can be composed of stones in the width of a single stone element or can be several metres wide, with two vertical constructions, filled with rubble in between. A single wall needs to be constructed very carefully, bigger walls allow the builders more simplicity but the stones must be bigger, heavier and need much more strength from the workers, it is really heavy work. The basic principle of a wall is composing elements next to each other,

with all vertical connections covering the lower layer. A wall needs a good base, body and covering. This covering can be appropriate for walking on (people or insects, lizards) or for preventing passage over it, with vertical plates or pointed stones, which obstruct crossing visually and practically.

Corbelling is more demanding but allows more: while a wall divides, corbelling composes a room, usable for sheltering (Rovero & Toniatti, 2014). Corbelling requires horizontal layers of stones, which overlap each other right to the top of the construction. In groundplan, corners and the problems associated with them are avoided with a circle but, on the outside, the composition can be completely unique: semicircular, pointed, stepped, with a pronounced roof, with stresses or without them. Only one topmost shape is possible in the construction: corbelling creates a false cupola. Such objects can be found on both sides of the Adriatic, from north (Guacci, 1982) to south.

Corbelling is gradual overlapping that is repeated from layer to layer, in height all the way to the capstone. Experience suggests that the ideal internal height of a construction is $\sqrt{3}/2$ of the diameter of the base plus the thickness of the wall (Juvanec, 2013). The composition of a shelter has three elements: corbelling as the supporting construction, an external frame, which leads off water, and weighting elements of the corbelling as a counterweight. In between is a filler, which fills and with volume gives weight to the composition itself.

Objects thus occur in which the corbelling and frame are almost combined, as well as those in which they are completely separate. In ground plan, corbelling is a construction of horizontal circles, and in cross section of overlapping layers. This construction does not affect the shape (Juvanec, 2008). However, three constructional elements can be observed: corbelling – the construction itself, the frame and the filling (gravel) between them.

The square root of three is the height of an equilateral triangle, if the baseline is equal to two. The diagonal of a square with baseline of one is equal to the square root of two. The mathematical order, or rule, of such rectangles (one to the square root) is that the diagonal of a rectangle is one number higher than the number under the square root of the baseline. So: a rectangle with baseline (square root of two) and height (one) has a diagonal equal to $\sqrt{2} + \sqrt{1}$. This is $\sqrt{3}$ (Juvanec, 2024).

The external shapes of objects can be completely different; in the case of the Adriatic basin they can be seen as a simple underground shelter in Carso Triestino (Juvanec, 2024), without any outer shape (only a heap of soil is visible), while trullos in Puglia/Apulia compose complete homesteads and even towns (Alberobello, Locorotondo and Martina Franca).

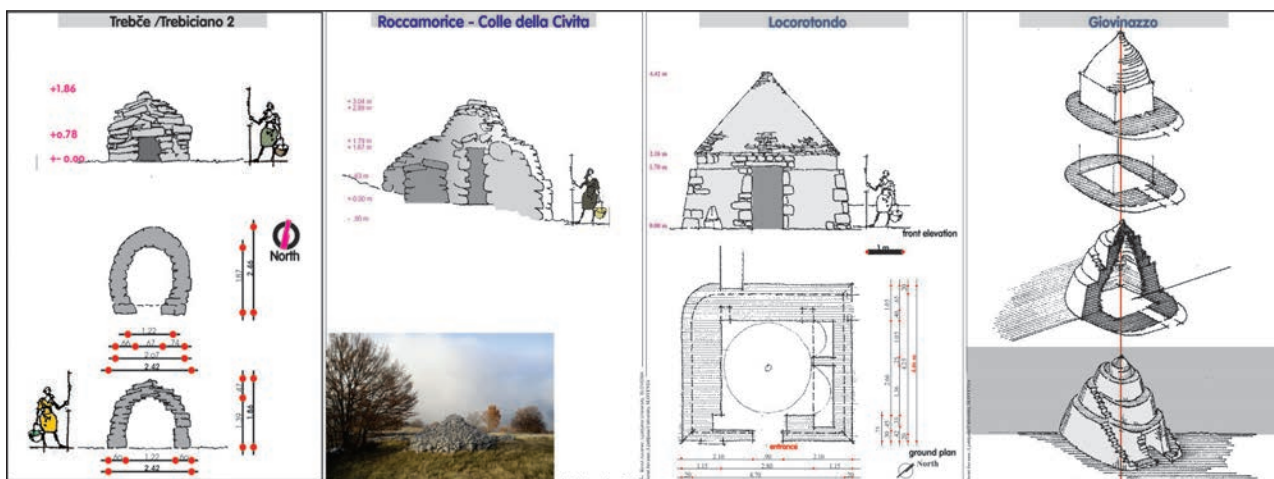

Figure 1: Italian side of the Adriatic: corbelled constructions casita, capanna and trullo (Source: B. Juvanec).

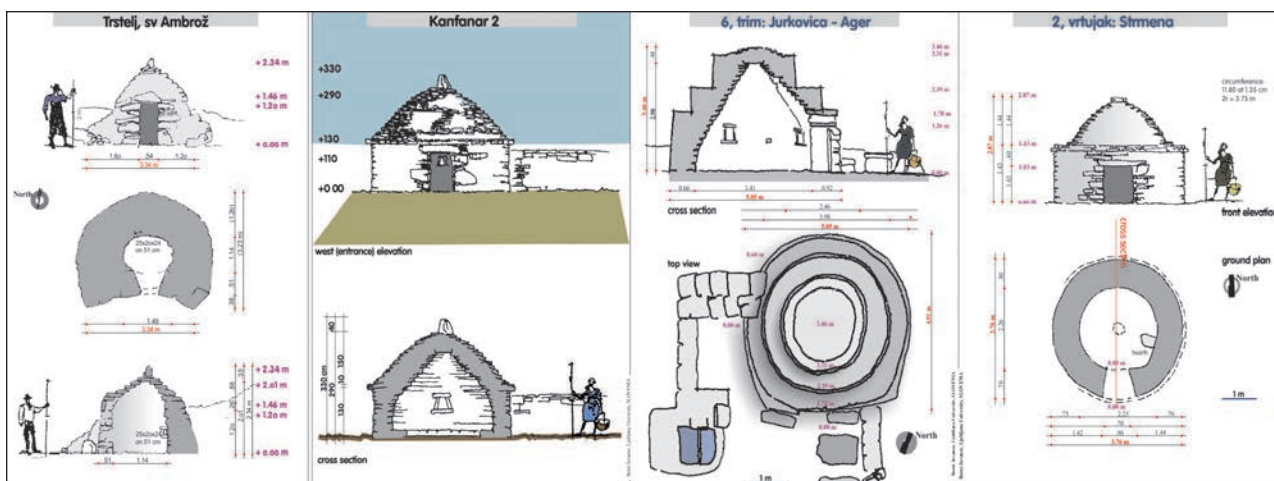

Figure 2: Shelters in corbelling, eastern side: hiška (Slovenia), kažun, trim, vrtujak (Croatia) (Source: B. Juvanec).

A wall as a basic element of vertical construction

Technically, a wall can separate different types of pastures, places of different ownership, one flock from other, safe and dangerous areas, important places in the environment. A wall can connect two separate economies, different flocks to a water source or several ownerships into organizational clusters. Walls are extremely important for small animals such as insects and lizards, because they connect their living spaces. A wall can direct people and livestock from one point to another, it can keep together groups of walkers or animals on a track or direct individuals to a desired object (water source, home). Some ‘roads’ can be of an enormous width, up to fifty metres. A wall can protect one part from another, such as dangerous slopes or abysses, in limited circumstances also against wild animals. It can

mark, organize or emphasize important items in nature. For all these various purposes, a wall must be of various constructions, heights or widths, special constructions are needed for particularly threatened animals, such as holes for rabbits, passages for boars; even for people there may have to be stairs, narrow passages or other special features. A wall can capture water, redirect it or facilitate its use for irrigation. All the purposes of walls form them, as well as depending on their origin, properties and shape. It is very simple to construct a wall with flat stones of the same width; difficulties start when stones found on a pasture are used.

Walls are a very important part of the built environment, changing it, but with important reasons: they are needed and are useful. The most interesting are walls in Dalmatia, where they can be seen on the slopes, separating and organizing the agricultural economy. A wall on sloping terrain is especially important, where

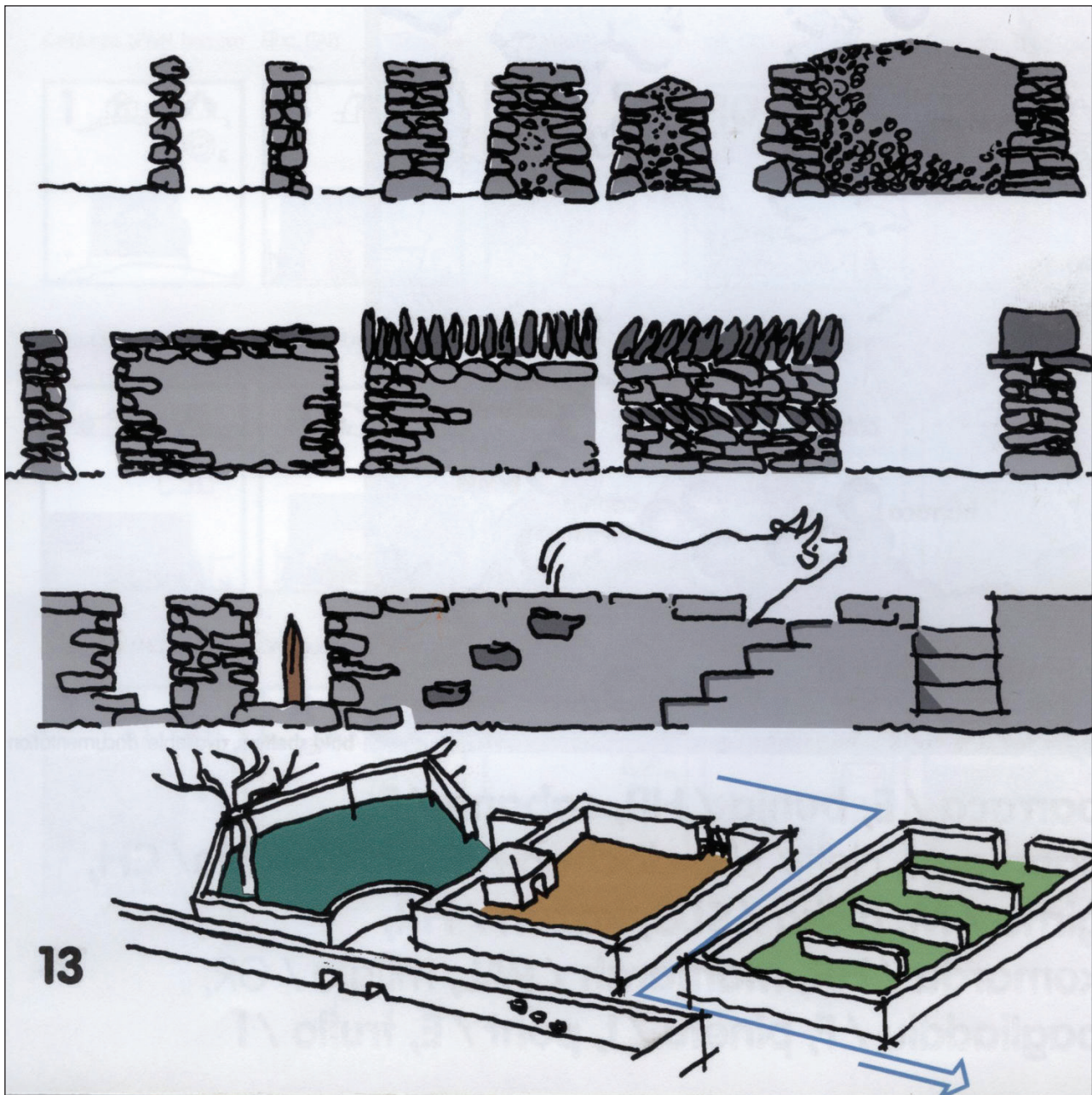

Figure 3: Different types of wall: a/ different widths are needed; b/ coverings serve different purposes – just for protection of the construction or also for using the wall as seats etc., preventing passage over it etc. (Source: B. Juvanec).

it levels the terrain and retains water for watering trees and other cultivated plants. The permeability of the wall is of great importance: dense walls are unstable because of the extremely large stresses of retaining water. Drystone, with openings between the elements, is a perfect solution. Stone can also be useful in producing energy, where the walls direct or retain water for driving waterwheels, which are connected to mills, as well as to power stations (Juvanec, 2023) and for irrigation (Juvanec, 2016b).

Stone – as an ‘eternal’ material is also used also for religious purposes. Niches and complete objects can be built in stone, with a construction covered by a simple lintel or with corbelling (Juvanec, 2017a), but statues or pills are more common. well-known from history. In contrast to classical buildings, palaces, manors and castles (Benko & Benko, 2023), such monuments are simply built, although located in important places. Where water is rare and is a matter of survival, a well can be an object of

Figure 4: This incredible type of wall in single construction, called a 'unjulica' (single wall), on the island of Cres separates flocks and protects them from unsafe areas. It is permeable but also resistant against strong winds. It doesn't use a lot of material for a massive construction, which cannot be found there (Photo: B. Juvanec).

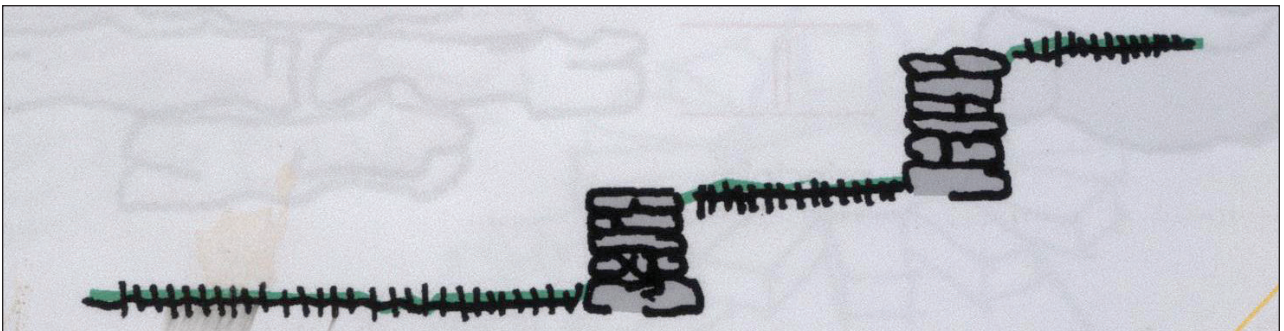

Figure 5: A 'škarpa' is a retaining wall in Slovenia, which holds water for better cultivation (Source: B. Juvanec).

Figure 6: The shade of a wall offers good shelter, but at noon there is too little for herdsmen. The combination of a niche and the wall's shade is good as a modest shelter (Source: B. Juvanec).

vention – such as in Sardegna/Sardinia (Sardara, Sant’Anastasia’sacred well’; Juvanec, 2015). Such objects cannot be found on this side of Italy.

A niche is also an element of a wall: primarily used as a storage place for food and drink, needed while watching grazing animals. It is cold, a perfect place for storage, but in bigger dimensions can also be used for sheltering from the sun. This is the first step of composing a shelter.

Depository constructions

The basic structure for a stone depository is a wall. Stone is unsuitable on the pasture: it heats up in the sun and radiates warmth a long time after the sun is gone, this is bad for vegetation, which leads to miserable fodder, the pasture is less effective. It is also dangerous for the animals’ feet, which can be injured there (Juvanec, 2013). A pasture full of stones is unusable. Stones have to be cleared from green areas and deposited. This depositing can be done by discarding the stones, by making a heap, but uncontrolled stone returns in time to the surrounding terrain. For the effective clearing of grazing place, all heaps must be constructed into a wall or into freestanding constructions, with all the necessary principles of composition, with a foundation, body and cover. Such compositions in Slovenia are called ‘griža’ or ‘grublja’, like ‘le clapas’ in France. They can also be found in Herzegovina near ‘poljarice’.

Figure 7: ‘Griža’ or ‘grublja’ on the Slovene Karst (Photo: B. Juvanec).

Threshing floor

A crop of cereals has to be threshed for use: the chaff must be separated from the grain. This can be done by humans with a ‘cepec’ (a flail, two connected sticks for beating by hand) in Slovenia or with the help of animals (cows, oxen or donkeys), which are connected by a rope to a central pole. The cereals are threshed by the animal walking round. The threshing floor is made of a paved circular floor with an outlet for water, which also serves for self-cleaning by rain.

The most important thing is the location: after threshing, the chaff must be separated from the grain. The wind is used for this purpose: men raise both chaff and grain up into the air, the wind pushes the chaff (which is lighter than the grain) off the floor – and pure grain remains on the ground. Not only a location with wind is important; this can also be achieved by raising the entire construction, for catching the stream of wind that can normally be found some metres above the ground.

Pond and well

A well is a device for catching underground water or collecting rain. A natural karst pond is great for thirsty animals. The funnel collects water from an extended area and the water stays there until the rainy season. Artificial ponds, encircled by drystone walls, are needed for wider use. It has a natural,

Figure 8: Freestanding constructions for depositing stones from a pasture can be seen in a wall in Herzegovina near a ‘poljarica’ (Freudenreich) (Photo: B. Juvanec).

Figure 9: An 'aia' in Puglia is normally located near to the homestead (Photo: B. Juvanec).

circular shape and the narrow access is designed for control of drinking.

The simplest system is a vertical wall around a shaft, some metres in diameter and a staircase to the bottom. The basin collects underground water as well as water from the environment: the stones in the wall are inclined towards the inner part and water can flow into it (Juvanec, 2017b). Wells with groundwater have no need to be covered; where water is scarce, a cover is good, is valuable and is needed as protection against evaporation.

In sloping terrain, a basin can be built in corbelling, with access by stairs from ground level. Where there are no natural water sources but water is needed for animals and the herdsmen, the only solution is rain. On the island of Krk, on the mountains above Baška, there is a series of self-sufficient wells. They have a basin and a drystone construction as the roof. The entrance is narrow and only allows use by people – uncontrolled use by animals could affect it for years. The most important part is the roof: it is made of stone plates and water can enter the basin at its edge. The water is retained from one rainy season to another, because of the massive construction, and

the basin, deep in the ground, keeps the water cold and healthy. The same system, but bigger in both construction and use, can be found on the slopes of Lovćen mountain.

The most suitable system, with easy use where water is needed, is the underground system in Puglia. The trullo construction, as a homestead, has a kitchen, living room and sleeping room. The reservoir is under the kitchen, with a direct vertical connection. Water can be obtained by a bucket on a wire or chain close to the fireplace. Water is very important for our lives and drystone constructions allow a series of different solutions to collect, obtain and use it.

Watermill

A watermill is connected to the active use of water, with movement. The building of a watermill is normally stone, because of its higher bearing capacity and especially because of the vibration during work. The waterwheel, normally constructed in wood, is turned by a water current, which is led by a stone or wooden channel. Horizontal turning has to be converted into vertical

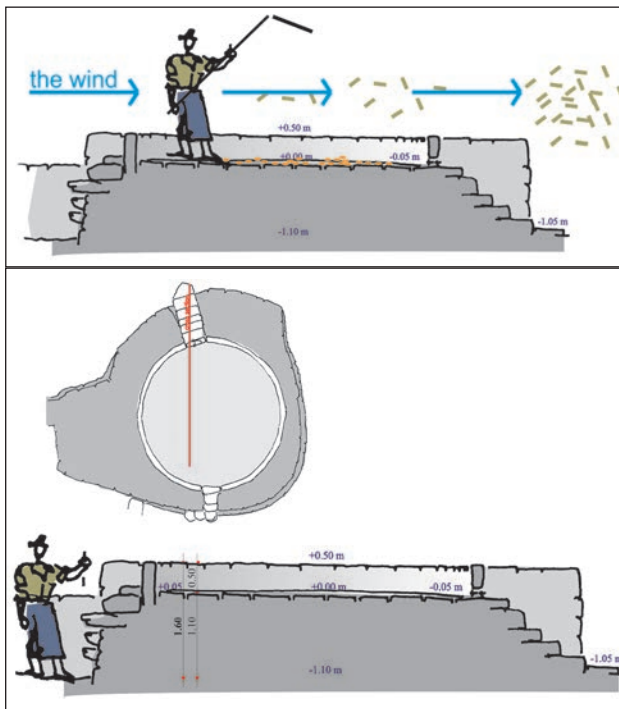

Figure 10: On the island of Krk (Croatia), all threshing floors are at least one metre above the ground, catching stronger wind (Source: B. Juvanec).

with wooden cogwheels, because the millstones turn horizontally, with a vertical axis.

Small watermills are driven by fast streams with a smaller amount of water, with an overshot system, where the current jet comes to the upper side of the wheel. An undershot system can be used on the bigger stream of a river, which flows more lazily but has more power, turning several wheels. A waterwheel with a vertical axis is used with an extremely powerful jet, by which the waterwheel becomes almost a turbine – as in bigger power stations. This type of watermill can be found in Bosnia and Herzegovina and in southern Croatia.

A very special, exceptional system was used in the Popovo Polje area, where the river Trebišnjica only flows through the valley twice a year. Normal systems cannot be used, because of the extremely different water levels. ‘Mlinice’ are built as vertical stone cylinders, located far from the riverbed. At high water flow, the water comes above the entrance to the mill, which is built inside (Juvanec, 2016b). The most important thing is the location of the mill: it stands above a karstic sinkhole, where the water disappears into the earth. The oldest, still existing have a wooden waterwheel.

In an extreme situation, when from time to time the water outflow becomes an ‘estavelle’ (outflow that changes its direction and – after a time - throws

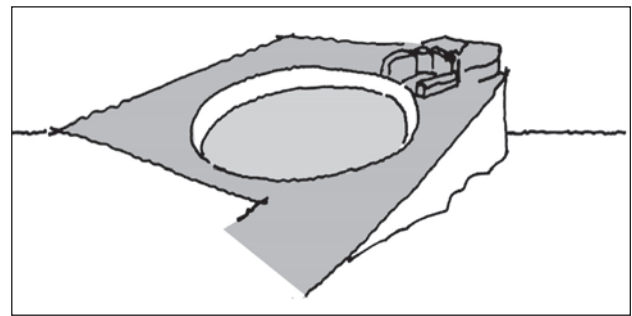

Figure 11: On sloping terrain the threshing floor can be raised above the ground – for catching the wind (Gornja Lastva, Montenegro) (Source: B. Juvanec).

water out of it), the mechanism uses both directions of drive. Only a few of these unusual mills can be found there today, but some decades ago they were in use, with mechanisms in cast iron, made in Vienna or in Ganz factories in Budapest.

Ice hut

An ice hut is an architectural solution for storing ice, which was already used in Mesopotamia and Greece in the classical period and was particularly widely appreciated in the Middle Ages for both comfort and health (Acovitsioti Hameau, 1996). The first possibility is an ice cave, generally an excavated chamber, since this provides the best insulation from the heat. The walls are covered with stones, with openings used for placing the ice in and taking it out. The roof was initially made in corbelling, later an arched frame construction, a dome and, finally, a classic wooden carpentry roof thatched with straw. Horizontal caves used as ice caves can be found in Slovenia only in its north-eastern part (Benko & Benko, 2023). The large population of the historical city of Trieste/Trst needed a lot of ice for comfort, health and keeping fish fresh. Its surrounding, the Karst plateau, some hundred metres higher, with harsh weather conditions, was perfect for this economic activity.

An ice hut is in principle a vertical cylinder with walls sloping towards the bottom, with a staircase and a roof. The staircase can be made in stone or wood. A corbelled construction in stone such as those in both Spain (Boira i Muñoz, 2012) and France was unknown in Slovenia (Juvanec, 2018).

In France, ice production was a very successful economic activity from the 16th century (Acovitsioti Hameau, 1996) near Pivaut, Mazaugues in Provence, later also in Spain (Boira i Muñoz, 2012) in Pou del Surdo. This economic activity was alive in Slovenia until 1962. Export from Trieste/Trst to Egypt stopped after the First World War (Juvanec, 2018).

Figure 12: Karst pond in stone, Basovizza/Bazovica, Italy (Photo: B. Juvanec).

Figure 13: Lokvica in the Slovene language means ‘a small pond’: the well is about five metres deep, but in 2012 was without any water (Photo: B. Juvanec).

‘Naplov’: collection area for water

‘Naplov’ is the local name for a stone platform that collects water in dry regions of the island of Hvar, Croatia (Bodrožić et al., 2016). Technically, this device is very simple: dry soil absorbs water immediately, but water is of crucial interest for living people, animals and plants. The paved area

is not only horizontal, it consists of a flat surface, in one corner it is shaped as a funnel – for water to flow into an underground cistern, on the other it also collects water with sloping surfaces high above the basic surface – for catching water when it is raining with a strong wind, when the rain is almost horizontal. This is oriented toward the most frequent wind. Every drop of water is of great importance for life.

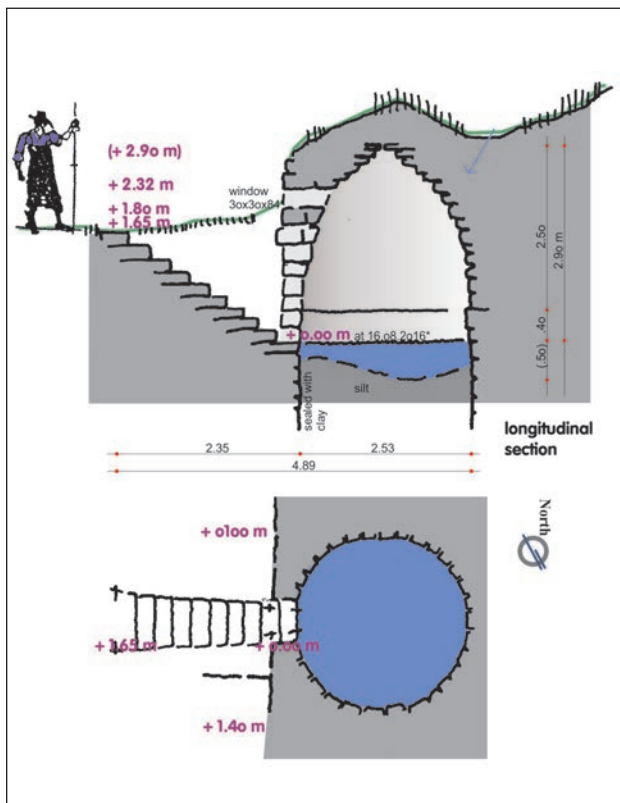

Figure 14: ‘Škedenc’ in Zabavlje, Slovene Istra/Istria is a well with underground water on sloping terrain (Source: B. Juvanec).

‘Mošuna’: sheep pen

With natural breeding, sheep live free in the open air, but if they have young or a hut is needed, a ‘mošuna’ on the island of Krk is a really perfect solution. The stall is built in drystone with a wooden construction of the roof, which has two central posts. The roof is thatched with dry ‘travina’, a sort of local grass. Weather conditions are harsh: in summer it is hot, in spring and autumn it can be extremely cold, because of the wind. The sun shines all day and shade is needed. The roof’s cross section is the most important aspect. The two parts of the roof can be seen, with no ridge, with a width of about half a metre. The sun’s rays are welcome but in limited amounts only. The gap between the roofs allows only limited sunbeams, enough for the first hours in the morning, while all day it is in shade. The roof is the most important, its inclination allows hot air to exit from the interior. This is a sort of natural air conditioning: the sheep have insulation, shade and a bearable climate.

‘Mrgari’: sheepfold, organization walls

Transhumance was an economic activity of great importance years ago, from daily grazing, seasonal transhumance to nomadic moving of whole

Figure 15: The reservoir is cut into the ground under the kitchen. Water is collected from the roof of the living and auxiliary parts of the homestead in Puglia (Masseria Maccherone near Alberobello) (Photo: B. Juvanec).

tribes. The most important object for transhumance activity is a stone shelter, a well-known building in drystone, constructed in corbelling as a false dome (Juvanec, 2016a). Such shelters can be found all over the world, including on both sides of the Adriatic. On the Italian side, it is a casita in Carso Tiestino, a capana in Abruzzo and a trullo in Puglia/Apulia. On the eastern side, there are several objects, called hiška in Slovenia, kažun, komarda, bunja, trim, vrtujak and kučarica in Croatia and poljarica in Herzegovina. 'Mrgari' is an object for sorting the flocks after grazing. It is composed of a funnel for directing the animals into the great hall, where the owners select the sheep and direct them

to individual cells. After selecting and control, the sheep are free to go back to the pastures or – after the final control – home.

The local transhumance economy is still alive, but in negligible quantity. Local ethnic festivals are organized each year when the flocks return from the high pastures, such as 'faericha' in Belalp in the Bern Alps, Switzerland. In Slovenia, such festivals are numerous, for flocks of sheep and herds of cattle in Jezersko and Bohinj, such as the 'Cow Ball' (Juvanec, 2022). Mrgari are not the only existing system, similar objects can be found in Wales GB, 'rettir' in Iceland (Juvanec, 2024) and 'schaeful', 'faericha' in Belalp, Switzerland.

Figure 16: The construction of the milling system is all in wood, while the building construction is all in drystone (Mazurin's watermill in Slovene Istra) (Photo: B. Juvanec).

Figure 17: Wooden propeller used as a turbine for a mill in Konavle, Croatia, still in use. The same can be seen in Popovo Polje in Herzegovina, BiH (Photo: B. Juvanec).

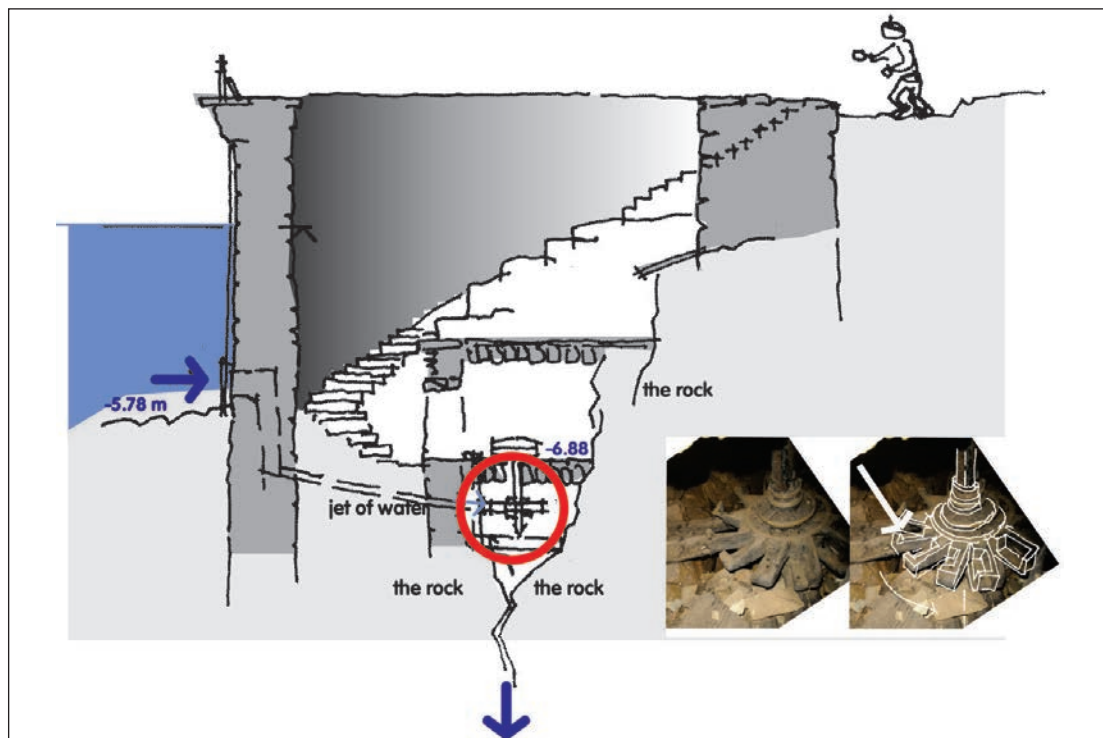

Figure 18: Cross section of watermill in Popovo Polje, BiH. At high flow of the Trebišnjica twice a year, the water comes very high, which can drive the turbine (Source: B. Juvanec).

CONSIDERATIONS

Scientific excellence in vernacular architecture is manifested in the diversity and comparisons of construction designs that enable the widespread use of simple principles, even for the most demanding constructions. These need to be seen, recognized and understood. The scientific contribution of the article is thus confirmation of a review of the diversity of stone constructions in the wider area of the Adriatic basin, an explanation of their functioning and the impact of stone constructions on the environment, and especially on human survival since prehistoric times, which historical solutions confirm by both their existence and their functioning. In the past, people understood only the functioning and results, an example of which is the use of sunlight for religious purposes to create a miracle (Pozzo Sacro di Santa Cristina in Sardinia). Today we can recognize the functioning, analyse it and understand it not just as a result, but also as a complex composition.

There are interesting other examples from history: the Treasury of Atreus, for example, is built in corbeling – unbound horizontal layers of stone and forming a space with a height of just under 15 meters. The structure was built in 1500 BC and is still standing after more than three and a half millennia

(Oliver, 1997). Today, despite all the digitalization and theories of construction and the scientific excellence of some sciences, buildings collapse much earlier. In this case, theory and practice do not understand each other very well.

Figure 19: Kačiče icehouse has a magnificent column in the middle, as a support for the cone-shaped carpentry roof, covered with clay tiles. The icehouse was in use in the sixties of the last century, today it exists only as a relic of the former successful economic activity (Slovenia) (Photo: B. Juvanec).

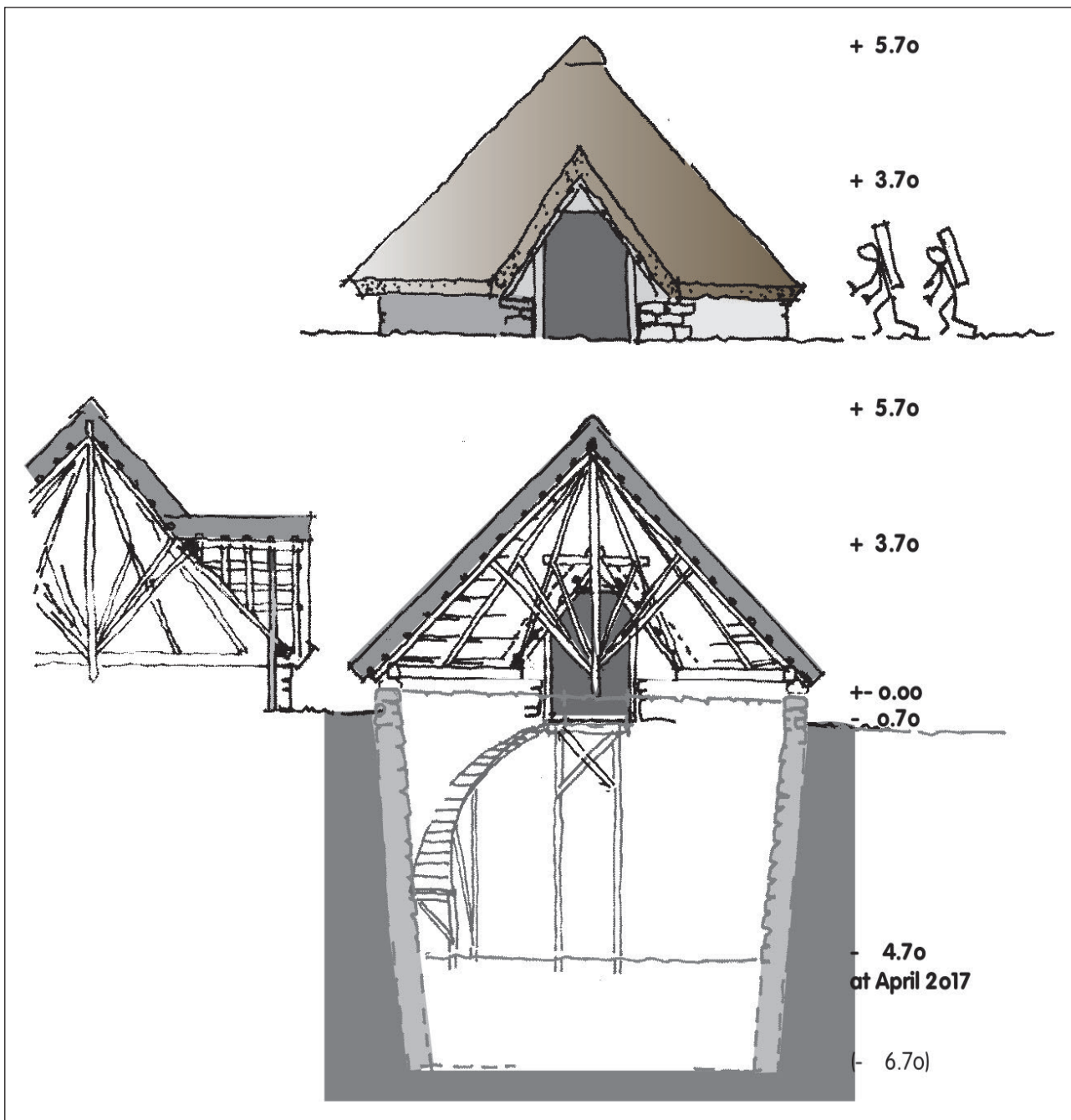

Figure 20: Reconstruction of an ice hut in Vrhovlje, Slovenia. The reconstruction was done by a local lady as a memorial to this economic activity of her father (Source: B. Juvanec).

Architecture is a technical science and uses technical language with short sentences, as concisely and simplified as possible, in contrast to the language of the sociological sciences or even philosophy, for which the language must be particularly rich in vocabulary. In the technical sciences, action is more important than theoretical description. In order to understand even the simplest solutions,

scientific processing is necessary, since stone structures appear in the construction of buildings, in the organization of operations (transhumance), in enabling agriculture and fruit growing (scarps) by increasing cultural areas, in arranging and protecting the environment even in the most problematic cases and, in the design sense, these are artistic changes to the environment that prove man's contribution to

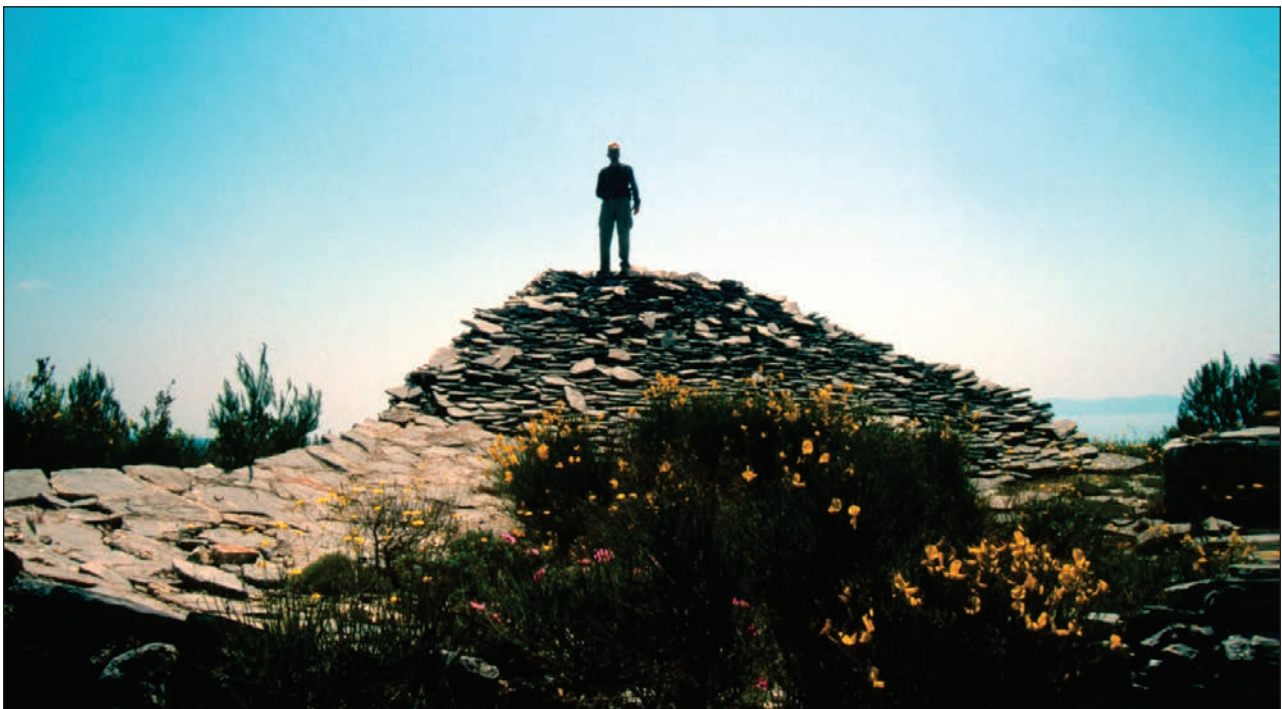

Figure 21: A 'naplov' can be several metres high; its surface can be some hundred square metres, island of Hvar, Croatia (Photo: B. Juvanec).

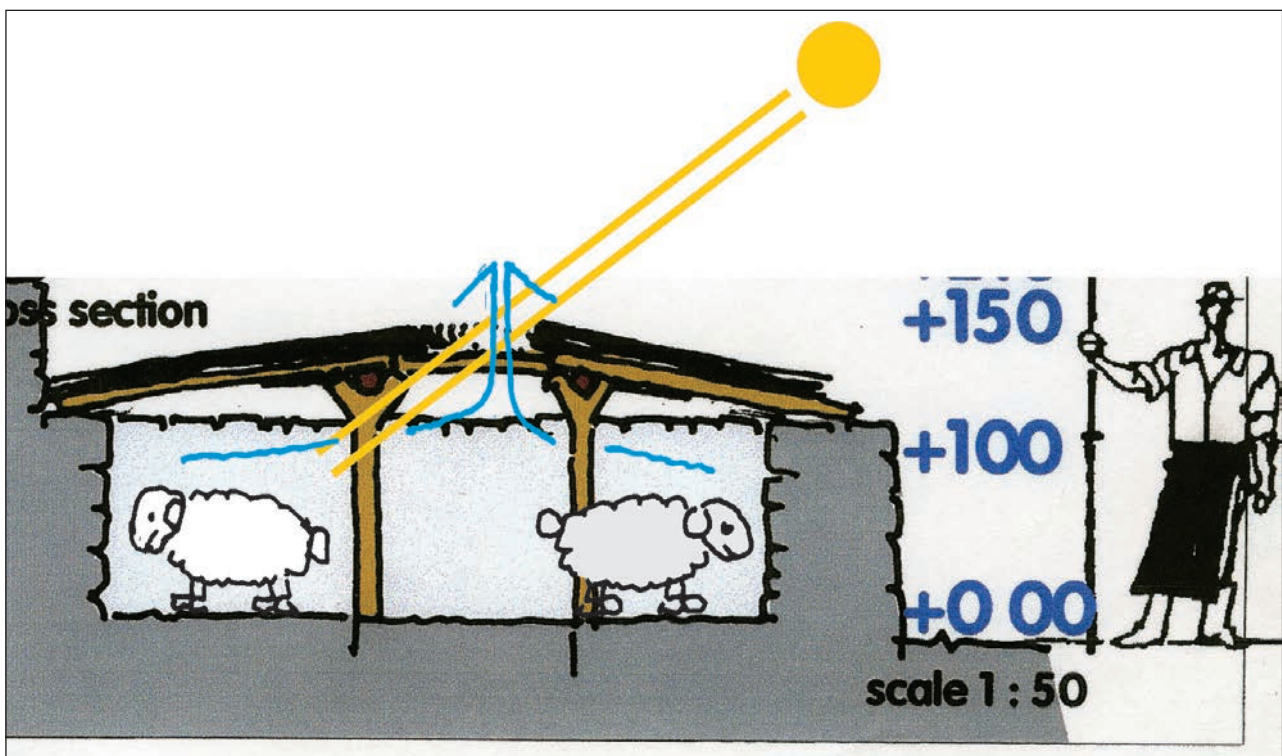

Figure 22: 'Mošuna', the cross section shows the construction and its use – sheep need shade, limited sunbeams and more or less cold air. The slopes of the roof lead warm air upwards until the missing ridge, where it exits (Source: B. Juvanec).

arranging it in ways that are crucial, even for the survival of both humans and animals. The contribution of science in this is the recognition of both the static and dynamic functioning of elements whose components are stone.

CONCLUSIONS

The main contribution of this article is a review of numerous objects, closely connected to old economies, which are today mostly abandoned, forgotten and neglected. These are mainly (in both number and type) walls that separate and connect different areas, lead or block, indicate ownership or danger, serving as paths (people) or places for biotopes (insects, lizards, rodents). The construction follows the type of material, stone: the simplest (loose stones found on grazing places) need a higher level of skill and knowledge, broken strata of stone enable complex compositions. One aspect should be mentioned: the builders of drystone objects were all simple herdsmen and shepherds without schooling and without special tools. It is important to note that many drystone constructions still exist after centuries of use. Knowledge of this type of vernacular architecture is today of great importance for both laic and professional audience.

The explanation of the stone's origin, its construction, use and the role of stone in our history as an important part of the cultural environment is important for our heritage, both the history of architecture and new building techniques today. All new materials: concrete, steel, glass and plastic materials have been developed from natural sources, but with the highest knowledge, techniques and technologies. A comparison between some identical objects shows the skills and intelligence of builders, who found natural material, stone, understood the possibilities and built functional compositions with an important role for their survival. Something else must be mentioned: all the stone constructions in the natural environment are the artificial work of men but are built in such a way that the changes brought by human intervention are smart and have become part of nature itself.

The most important and most numerous objects for transhumance are drystone shelters with a false dome construction, designed for herdsmen, but other elements in stone, composed as flat constructions, both vertically and horizontally, are interesting. Some of them are an aid during work, others provide possibilities for living – for instance, to name only a few of them: water collectors, wells, watermills, irrigation systems. Some of them are common throughout the stony world, others are local, because of individual use or natural opportunities of materials and weather

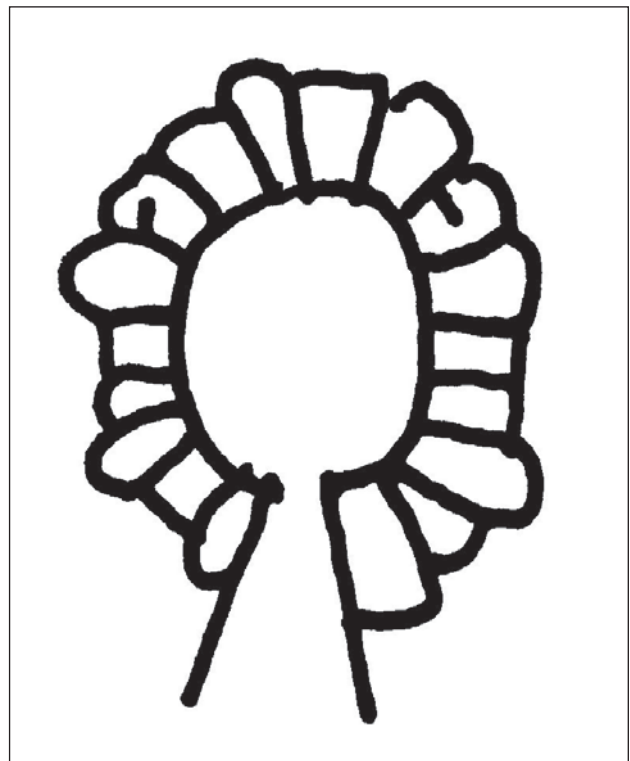

Figure 23: The principles of a 'mrgari': the funnel, great hall and individual cells. The totality seems to be a real flower (by Horvatić, 2000, 82: B. Juvanec).

conditions (Oliver, 1997). 'Priority the actions of ordinary maintenance, reconstruction of damaged portions of the walls and cleaning are considered' (Agnoletti et al., 2015).

Nature offers numerous possibilities; with some examples it also teaches how to build, to use or compose objects that are needed for everyday living and working. Stone, as a natural material, is found and used in its own environment, it is a part of it and changes made by the users are not disturbing. Its technical characteristics help a lot in obtaining it, elaborating, building and use. It is a heavy material and objects are built near to its source. This is very important because of a modest carbon footprint and the use of simple tools by local masters. The biggest problem is quarries: they wound nature both during operation and after use.

The Adriatic, on both sides of the sea, seems to be a small appendage to the Mediterranean but is not, because of its history and preserved elements of human culture, especially in stone. It is an important part of Mediterranean culture, also in drystone. It is not unimportant that UNESCO recognized drystone as important world heritage (UNESCO, 2018) by entering it into the List of the Worlds Heritage. 'The abandonment of drystone constructions is placing rural zones at risk, as they assume a strategic role in environmental conservation

Figure 24: 'Mrgari' on the mountains above Baška on the island of Krk, Croatia (Photo: B. Juvanec).

efforts – as highlighting importance of safeguarding this cultural heritage' (Jimenez de Madariaga, 2021, 270). The same is important for the professional scientific work of specialists in this field. Some of those objects can be understood as real technical innovations, which could also be used today.

The culture of the Adriatic countries is very seldom elaborated in common, because of the history,

geographical differences, political systems and unpleasant schism between 'West' and 'East', which also splits its culture. Concerning this problem it is very clear: the Adriatic basin has a rich culture, especially in its differences, mostly because of the stone, in classical, artistic and vernacular architecture, but needs more scientific elaboration and coordination between professionals of the kind.

PLOSKA ARHITEKTURA SUHOZIDA V JADRANSKEM BAZENU

*Borut JUVANEČ*Institut vernakularne arhitekture, Prijateljjeva 11, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: borut.juvanec@stoneshelter.org

POVZETEK

Prispevek obravnava plosko arhitekturo suhozida v Jadranskem bazenu, pri čemer se osredotoča na nizke oziroma talne konstrukcije in prostorska zatočišča kot pomembne sestavine nekdanjega pašniškega gospodarstva. Namen prispevka je opredeliti glavne oblike suhozidne gradnje, pojasniti njihove konstrukcijske značilnosti ter interpretirati njihovo vlogo v kulturni krajini. Posebna pozornost je namenjena zatočiščem, ki so bila zaradi potrebe po zaščiti pred dežjem, snegom, mrazom, vetrom in pogledi oblikovana kot prostorski objekti. Njihova gradnja temelji na nepravi kupoli oziroma korbelingu, pri katerem se vodoravne plasti kamna postopno prekrivajo. Tak način gradnje omogoča izvedbo brez podpor in gradbenih odrov ter uporabo neoblikovanega, najdenega, lomljenega ali redkeje klesanega kamna. Analiza kaže, da vrsta in oblika kamna pomembno vplivata na arhitekturno zasnovo, kar je razvidno iz primerjave med pravilneje oblikovanimi kažuni v Istri in podzemnimi casitami na Tržaškem krasu. Prispevek obravnava tudi zidove, vodnjake, ledenice, gumna in mrgare kot značilne oblike ploske suhozidne arhitekture. Njihove funkcije so povezane z razmejevanjem lastništva, usmerjanjem živali, varovanjem čred, dostopom do vode, mlačvijo žita, shranjevanjem ledu in organizacijo pašniškega prostora. Obravnavani objekti so interpretirani kot materialni izraz nekdanjih gospodarskih praks ter kot pomemben del kamnite kulturne krajine Jadranskega bazena.

Ključne besede: kamen, suhozid, korbeling, zid, vodnjak, ledenica, gumno, pašniška arhitektura, Jadranski bazen, kulturna dediščina

SOURCES AND BIBLIOGRAPHY

- Acovitsioti Hameau, Ada (1996):** De neiges en glaces. Brignoles, Cahier de l'ASER.
- Agnoletti, Mauro, Conti, Leonardo, Frezza, Lorenza, Monti, Massimo & Antonio Santoro (2015):** Features Analysis of Dry Stone Walls of Tuscany (Italy). *Sustainability*, 7, 10, 13887–13903.
- Amerlinck, Mari-Jose (ed.) (2001):** Architectural Anthropology. Westport, Praeger.
- Benko, Andreja & Tajda Benko (2023):** Rakičan Manor as a Monument of Prominence in Time and Space. *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, 22, 44, 33–51.
- Benko, Andreja & Borut Juvanec (2020):** Ledence Lendave – Lendva Jegvermei. Lendava – Lendva, Občina Lendava – Lendva Község.
- Boira i Muñoz, Pascual (2012):** Les neveres de la provincia de Castelló. L'ús i el comerç de la neu a les comarques castellonenques. Ares del Maestrat, Ajuntament.
- Bodrožić, Siniša, Bubalo, Filip, Frangeš, Grga, Renić, Miše & Filip Šrajter (2016):** Gradimo u kamenu. Split, Slobodna Dalmacija.
- Feroldi, Ada, da Silva, Elisa & Marta Marçal Gonçalves (2021):** Drystone Walls in the Algarve, Portugal. Characterization and Interconnection with the Geology and Lithology. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 1203, 2, 022129.
- Guacci, Adriana (1982):** Un esempio di architettura spontanea, le dimore temporanee del carso triestino. Udine, Del Bianco, 303–341.
- Horvatić, Berislav (2000):** Mrgari – suhozidne ovčare u obliku cvijeta na otoku Krku na sjevernom Jadranu, 10. Konferenca o vernakularni arhitekturi ALPE ADRIA, 82–83.
- Jiménez de Madariaga, Celeste (2021):** Dry stone constructions – intangible cultural heritage and sustainable environment. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 11, 4, 614–626.
- Juvanec, Borut (2008):** Chozo de Extremadura, Joya en Piedra. Cáceres, ARTE.
- Juvanec, Borut (2009a):** Basics of Proportion Systems in Architecture. *Prostor*, 17, 1, 192–199.
- Juvanec, Borut (2009b):** Corbelling of the Mediterranean. In: Mecca, Saverio & Letizia Dipasquale (eds.): *Earthen Domes and Habitats. Villages of Northern Syria. An Architectural Tradition Shared by East and West*. Pisa, ETS, 65–80.
- Juvanec, Borut (2013):** Arhitektura Slovenije 5: Vernakularna arhitektura, kraški svet. Ljubljana, i2, Fakulteta za arhitekturo.
- Juvanec, Borut (2015):** Sacred Well Sant'Anastasia, Sardinia. *Restauro Archeologico*, 1/2014.
- Juvanec, Borut (2016a):** Hiška: pastirsko zatočišče na Krasu. Ljubljana, i2.
- Juvanec, Borut (2016b):** Popovo Polje, a Different View. *Acta Carsologica*, 45, 3, 275–283.
- Juvanec, Borut (2017a):** Najstarejši sakralni objekti v korbelingu vse do krščanstva. *Bogoslovni vestnik*, 77, 17, 201–219.
- Juvanec, Borut (2017b):** Vodnjak. Ljubljana, i2.
- Juvanec, Borut (2018):** Ledenica. Ljubljana, i2, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Juvanec, Borut (2022):** Pastirska arhitektura Slovenije in Evrope / Transhumance Architecture of Slovenia and Europe. Ljubljana, i2, Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- Juvanec, Borut (2023):** Theory of Using Energy in Vernacular Architecture. *Symmetry: Art and Science*. *Veszprém*, 114–117.
- Juvanec, Borut (2024):** Iceland Drystone Constructions from under Glaciers. *Jökull*, 74, 1, 2–17.
- Koprivec, Ljudmila (2006):** Kamen u zidovima otoka Korčule. *Luško libro*, 14, 11–25.
- Lilliu, Giovanni (2006):** Sardegna nuragica. Cagliari, Il Maestrale.
- Oliver, Paul (ed.) (1997):** Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rovero, Luisa & Ugo Tonietti (2014):** A Modified Corbelling Theory for Domes with Horizontal Layers. *Construction and Building Materials*, 50, 1, 50–61.
- Rudofsky, Bernard (1993):** Architektur ohne Architekten. Wien, Residenz Verlag.
- UNESCO (2018):** Art of Dry Stone Walling, Knowledge and Techniques. <https://ich.unesco.org/en/RL/art-of-dry-stone-walling-knowledge-and-techniques-01393> (last access: 2022-03-06).
- Zaragoza, Arturo (2000):** Arquitectura rural primitiva en seca. Valencia, Col·lecció Politècnica.

PLEMIĆKI GRADOVI U ZAŠTIĆENIM PRIRODNIM PODRUČJIMA NACIONALNIH PARKOVA I PARKOVA PRIRODE REPUBLIKE HRVATSKE: PLANIRANJE I INTEGRALNA ZAŠTITA

Marin DUIĆ

University of Zagreb, Faculty of Architecture, Department of Urban Planning, Spatial Planning and Landscape Architecture, Fra Andrije
Kačića Miošića 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: mduic@arhitekt.hr

Marko RUKAVINA

University of Zagreb, Faculty of Architecture, Department of Urban Planning, Spatial Planning and Landscape Architecture, Fra Andrije
Kačića Miošića 26, 10000 Zagreb, Croatia
e-mail: marko.rukavina@arhitekt.hr

ABSTRACT

Medieval castles (burgs) are fortified seats of feudal lords, inseparable from their natural surroundings. Today, this relationship is often disrupted; therefore, their conservation and enhancement require not only protection of the built fabric but also preservation of the historical setting, in line with integrated protection that links conservation to spatial planning. Protected natural areas enable the integrated approach to the joint consideration and planning of cultural and natural heritage. This study investigates twenty-five medieval castles in four national parks and two nature parks. The results confirm the hypothesis that protected natural areas positively affect the preservation of medieval castles while enhancing both natural and cultural heritage.

Keywords: integrated protection, spatial planning, medieval castle, protected natural areas

CASTELLI MEDIEVALI NELLE AREE NATURALI PROTETTE DEI PARCHI NAZIONALI E DEI PARCHI NATURALI DELLA REPUBBLICA DI CROAZIA: PIANIFICAZIONE E TUTELA INTEGRATA

SINTESI

I castelli medievali (burgi) sono sedi fortificate dei signori feudali, strettamente legate al loro contesto naturale. Oggi questo rapporto risulta spesso compromesso, per cui la conservazione e valorizzazione dei castelli medievali, oltre alla protezione delle strutture architettoniche, implica anche la salvaguardia del contesto storico (setting), secondo i principi della tutela integrata del patrimonio culturale, che collega i processi di conservazione alla pianificazione territoriale. Le aree naturali protette permettono un approccio integrato alla considerazione e alla pianificazione congiunta del patrimonio culturale e naturale. In questo studio sono stati analizzati venticinque castelli medievali situati in quattro parchi nazionali e in due parchi naturali. I risultati della ricerca confermano l'ipotesi secondo cui le aree naturali protette contribuiscono positivamente alla conservazione dei castelli medievali, promuovendo al contempo sia il patrimonio naturale che quello culturale.

Parole chiave: tutela integrata, pianificazione territoriale, castello medievale, aree naturali protette

UVOD

Plemićki gradovi (burgovi)¹ srednjovjekovna su utvrđena sjedišta feudalnih gospodara.² Građeni su iskorištavajući prirodne uvjete koji doprinose obrambenoj zadaći i sigurnosti pojedinog grada. Plemićki gradovi zbog toga su često građeni na nepristupačnim padinama brjegovima i planinama, u močvarnim ravninama ili na riječnim adama (Miletić, 2012, 7–8). Nadgledali su važne puteve, dominirali krajolikom, smještali se u blizini ili na samom izvoru vode, a njihovo neposredno okruženje bilo je ogoljeno od vegetacije kako bi na vrijeme uočili dolazak svakog neznanca. Arhitektura plemićkog grada nedjeljiva je od svojeg prirodnog okruženja te je posljedica geomorfoloških i drugih prirodnih datosti.

Taj nerazdvojni odnos stvoren u vremenu gradnje tijekom srednjeg vijeka danas je često narušen (suvremena gradnja, infrastruktura, kamenolomi, zarastanje i dr.). Njihovo očuvanje i unaprjeđenje osim očuvanja građevne strukture podrazumijeva i očuvanje povijesnog smještaja (*setting*)³. Tema smještaja uključuje ponovnu uspostavu povijesnih vizura, uklanjanje kasnije samonikle vegetacije u neposrednom okruženju plemićkih gradova, rekonstrukciju i korištenje povijesnih puteva, afirmaciju izvora vode, mogućnosti pristupa, suvremeno korištenje i namjenu prostora kao neke od tema planiranja i integralne zaštite kulturnog naslijeđa (*integrated protection*).⁴

Plemićki su gradovi, pogotovo u Hrvatskoj, ugroženi – često su prepušteni propadanju, a kada su i obnovljeni uglavnom nije cjelovito promišljena njihova nova održiva namjena i korištenje u širem prostorno-planerskom kontekstu (Duić et al., 2022).

Upravo nedjeljivost izgrađenog i neizgrađenog, tj. ljudskog i prirodnog elementa koja je kod plemićkih gradova posebno istaknuta upućuje na lokalitete kod kojih je taj odnos do danas ostao najočuvaniji – to su prostori zaštićenih prirodnih

područja koji su često zadržali izvornost prirodnog konteksta od povijesnih vremena do današnjih dana.

Upravo u kontekstu zaštićenih prirodnih područja moguće je primijeniti integralni pristup (*integrated approach*)⁵ koji objedinjuje očuvanje kulturnih i prirodnih vrijednosti kroz koordinirano planiranje i upravljanje, a pogotovo na temi plemićkih gradova.

Institucionalna zaštita, zakonski propisi, posjetitelji, a posredno i financijska sredstva koja zaštićena prirodna područja osiguravaju te brojnost plemićkih gradova u tim predjelima, prilika su za istraživanje pristupa planiranja i integralne zaštite plemićkih gradova. Taj pristup mora uvažiti prirodni kontekst u kojem se plemićki gradovi nalaze, ojačati povijesnu vezu između spomenika i njegovog smještaja te stvoriti preduvjete za unaprjeđenje i očuvanje kako prirodnog tako i kulturnog naslijeđa u kontekstu održivog razvoja. Ugroženost plemićkih gradova potiče na utvrđivanje mogućih prostornih modela njihovog očuvanja i unaprjeđenja s planerskog motrišta.

Iako međunarodni dokumenti o zaštiti već desetljećima ukazuju na važnost očuvanja povijesnog i postojećeg konteksta (primjerice Mletačka povelja iz 1964. ili Amsterdamska deklaracija iz 1975.), tek se u posljednjem desetljeću bilježe snažniji institucionalni napori za operativno povezivanje kulturnog i prirodnog naslijeđa u okviru integralnog pristupa kada su međunarodne institucije intenzivirale napore u definiranju teorijskih i operativnih okvira koji nadilaze tradicionalnu sektorsku podjelu.

Posebnu ulogu u razradi metodoloških pristupa ima višegodišnji projekt „*Connecting Practice*“, koji od 2013. zajednički provode *International Council on Monuments and Sites* (ICOMOS) i *International Union for Conservation of Nature* (IUCN) (ICOMOS & IUCN, 2023). Kroz nekoliko faza razvoja i testiranja na terenu, projekt je istraživao kako

1 Među istraživačima u Hrvatskoj ne postoji konsenzus koji termin koristiti. U ovom radu se koristi termin „plemićki grad“ koji je u drugoj literaturi često istovjetan terminima „burg“, „feudalni grad“, „stari grad“, „utvrđeni grad“ i „tvrđi grad“.

2 Rad je nastao u sklopu institucijskog znanstvenog projekta Arhitektonskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu IP 400 „Prostorni modeli očuvanja i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa u pejzažnom kontekstu“ voditelja izv. prof. dr. sc. Marka Rukavine.

3 Kao hrvatski prijevod engleskog termina „*setting*“ koristi se „smještaj“. Službenu definiciju termina „*setting*“ prvi puta iznosi generalna skupština ICOMOS-a u Xi'anu, Kina, 2005. godine (Rukavina et al., 2013, 318).

4 Načela integralne zaštite prvi put definira Amsterdamska deklaracija (Council of Europe, 1975) koja prepoznaje kulturno naslijeđe kao jedan od važnih ciljeva urbanističkog i prostornog planiranja te kao temeljni kvalitativni čimbenik u upravljanju prostorom. Time se podrazumijeva povećanje broja sudionika u procesu zaštite, ponajprije urbanista i prostornih planera, čime zaštita postaje multidisciplinarna djelatnost. Integralna zaštita može se poistovjetiti s aktivnom zaštitom kako ju definira Tomislav Marasović, a neki autori koriste i prijevod cjelovita zaštita (Rukavina et al., 2013, 319). Temom povezivanja zaštite graditeljskog naslijeđa s urbanističkim i prostornim planiranjem bavio se i projekt „Urbanizam naslijeđa – Urbanistički i prostorni modeli za oživljavanje kulturnoga naslijeđa“ voditelja akademika Mladena Obada Šćitarocija (HRZZ-2032) (Obad Šćitaroci, 2015; 2017).

5 „Novi i učinkovitije usklađeni pristupi koji obuhvaćaju i kulturu i prirodu – shvaćene kao materijalna i nematerijalna dobra – hitno su potrebni. To uključuje i potrebu za dubokom promjenom kulture kako bi se potaknula transformacija prema održivijem načinu života“ (Council of Europe, 2024, 2).

se prirodne i kulturne vrijednosti mogu istodobno identificirati, vrednovati i upravljati. Kao jedan od najvažnijih rezultata projekta izdvojena je publikacija „*Connecting Practice – A Commentary on Nature-Culture Keywords*“, koja analizira ključne pojmove koji oblikuju institucionalno razmišljanje o naslijeđu i predlaže njihovu reinterpetaciju kako bi se potaknulo zajedničko djelovanje (ICOMOS & IUCN, 2021).⁶

Unutar UNESCO-a, važan pomak predstavlja poseban broj časopisa „*World Heritage*“ (UNESCO, 2015), posvećen pitanju međudnosa prirodnog i kulturnog naslijeđa. Taj broj okuplja primjere i refleksije iz prakse te naglašava kako je upravo krajolik temeljna kategorija koja omogućuje integrirano promišljanje očuvanja.

Na razini Europske komisije, osobit doprinos donosi niz dokumenata koji povezuju ekološku mrežu Natura 2000 i kulturnu baštinu. Publikacija „*Linking Natura 2000 and Cultural Heritage: Case Studies*“ (European Commission, 2017) donosi konkretne primjere iz prakse u kojima se očuvanje lokaliteta kulturnog naslijeđa odvija unutar prirodno zaštićenih područja, uz valorizaciju lokalnih znanja i krajolika. Njezin nastavak, izvještaj „*Natural and Cultural Heritage in Europe: Working Together within the Natura 2000 Network*“ (European Commission, 2019), sistematizira pristupe i alate za zajedničko upravljanje te potiče na širu primjenu objedinjenog pristupa na razini politika, upravljačkih struktura i financijskih mehanizama. U tom je kontekstu značajna i nešto ranija „*Povelja iz Rima o prirodnom i kulturnom kapitalu*“ (General Secretariat of the Council of the European Union, 2014), kojom se formalizira potreba za zajedničkim vrednovanjem resursa i dugoročnim strateškim promišljanjem prostora.

Slična načela razvijaju se i na razini Vijeća Europe (COE). Dokument „*L.I.N.K.E.D. – Guiding principles for an integrated approach to culture, nature and landscape management*“ (Council of Europe, 2024) oblikuje smjernice za međusektorsku suradnju i participativno upravljanje krajolikom, oslanjajući se na dugogodišnju tradiciju započetu Europskom konvencijom o krajoliku. Krajolik se pritom razumijeva kao prostor značenja, identiteta i sjećanja, čije su prirodne i kulturne komponente međusobno uvjetovane i nerazdvojne.

Zajednički nazivnik svih navedenih inicijativa i dokumenata jest napuštanje fragmentiranih pristupa u upravljanju naslijeđem i usmjeravanje prema modelima koji sagledavaju prostor kao cjelinu. U tom

kontekstu, za plemićke gradove koji su smješteni unutar zaštićenih prirodnih područja, ovi pristupi nude konkretan teorijski i institucionalni okvir. Takav okvir omogućuje očuvanje materijalne baštine zajedno s njezinim prostornim, ekološkim i društvenim kontekstom, pridonoseći stvaranju održivih i uključivih strategija planiranja i upravljanja.

Unatoč spomenutim institucionalnim naporima i sve izraženijem međunarodnom razumijevanju potrebe za integralnim sagledavanjem kulturne i prirodne baštine, u hrvatskom kontekstu plemićki gradovi i dalje su većinom prepušteni propadanju. Njihova prostorna izoliranost, nedovoljno prepoznata vrijednost, fragmentirana institucionalna nadležnost te izostanak održivih strategija korištenja dodatno pogoršavaju stanje. Kada se i provede obnova, često izostaje cjelovito promišljanje njihove suvremene funkcije i uloge u prostoru. Stoga je potrebno prepoznati i razvijati nove planske modele upravljanja koji će omogućiti ne samo očuvanje, već i ponovno oživljavanje ovih lokaliteta. Takvi modeli trebaju biti interdisciplinarni, utemeljeni na principima integralne zaštite i zajedničkog sagledavanja prirodnog i kulturnog naslijeđa, osjetljivi na krajolik, povezani s lokalnim zajednicama te usmjereni prema održivoj zaštiti. Upravo u kontekstu zaštićenih prirodnih područja, gdje su mnogi od tih lokaliteta smješteni, moguće je testirati inovativne pristupe integralne zaštite koji će odgovoriti na višeslojne izazove – kako konzervatorske, tako i prostorno-razvojne. Ovaj rad predstavlja svojevrsni uvod u istraživanje prostornih mogućnosti i institucionalnog okvira za integralnu zaštitu i ponovno aktiviranje plemićkih gradova, s ciljem pronalaska održivih rješenja u suvremenom planerskom kontekstu.

CILJ I METODA ISTRAŽIVANJA

Cilj ovog rada jest analizirati stanje te provedene zahvate očuvanja i unaprjeđenja plemićkih gradova u zaštićenim prirodnim područjima Republike Hrvatske kvalitativnom metodom. Važno je istražiti odnos između primjera dobre prakse unaprjeđenja i očuvanja plemićkih gradova te očuvanja zaštićenih prirodnih područja kao jednog od pristupa planiranju i očuvanju plemićkih gradova. Potrebno je naglasiti kako je očuvanje i unaprjeđenje naslijeđa vezano za očuvanje i planiranje šireg prostora (smještaja) pogotovo kod plemićkih gradova te je, osim za suvremene, vezano i za povijesne prostorne odnose koji su i danas relevantni.

⁶ „*Connecting Practice – A Commentary on Nature-Culture Keywords*“ (ICOMOS & IUCN, 2021) razvijen je u okviru treće faze projekta kao radni alat za stručnjake koji djeluju na spoju prirodne i kulturne baštine. Dokument obrađuje tri ključne skupine pojmova – „*biocultural*“, „*resilience*“ i „*traditional knowledge*“ – koje povezuju obje domene te proširuju sektorske granice. Prikazuje trenutni pojmovni okvir, naglašava razvoj jezika u praksi zaštite te ukazuje na potrebu daljnjeg istraživanja pojmova.

Dosadašnja planerska i konzervatorska praksa često je poticala njihovo odvojeno sagledavanje, međutim suvremeni planerski i konzervatorski stavovi temeljeni na rezultatima istraživanja i principu održivosti mijenjaju paradigmu.

Radom će se izraditi popis plemićkih gradova u hrvatskim zaštićenim prirodnim područjima parkova prirode i nacionalnih parkova; utvrditi status zaštite, stanje, vrsta dosadašnjih konzervatorskih zahvata na popisanim lokalitetima prema dostupnim izvorima; te analizirati očuvanost smještaja, pristup, interpretacijska infrastruktura, važeća prostorno-planska dokumentacija te planovi upravljanja zaštićenim prirodnim područjima u kontekstu njihova očuvanja i unaprjeđenja te povezivanja kulturnog i prirodnog naslijeđa.

Metoda istraživanja uključuje terenski rad, pregled dostupne literature, konzervatorske, prostorno-planske i druge dokumentacije te ostalih dostupnih izvora. Analizirana je sljedeća dokumentacija – prostorni planovi područja posebnih obilježja (PPPPO), planovi upravljanja nacionalnih parkova i parkova prirode Hrvatske, dostupne konzervatorske podloge te konzervatorski elaborati pojedinačnih plemićkih gradova, kao i Registar kulturnih dobara Republike Hrvatske.⁷ Iako svjesni da pregled može rezultirati nepotpunim popisom zahvata na odabranim plemićkim gradovima, on je rezultat sustavnog pristupa i pregleda relevantne objavljene literature i dostupne dokumentacije.

KULTURNO NASLIJEĐE U ZAKONSKOJ REGULATIVI ZAŠTITE PRIRODE RH

U Republici Hrvatskoj devet je kategorija zaštićenih prirodnih područja.⁸ Od devet kategorija samo nacionalni park, park prirode i spomenik parkovne arhitekture u svojoj definiciji podrazumijevaju i kulturno-povijesne vrijednosti (Zakon o zaštiti prirode, NN 80/2013, članci 113, 115, 120).

Nacionalni park i park prirode imaju obvezu donošenja plana upravljanja, a za iste kategorije

zaštite propisano je i donošenje Prostornog plana područja posebnih obilježja (PPPPO) (Zakon o zaštiti prirode, NN 80/2013, članak 137). PPPPO propisuje „organizaciju prostora, način korištenja, uređenja i zaštite prostora“, dok se planom upravljanja „upravlja zaštićenim područjem“ (Zakon o zaštiti prirode, NN 80/2013, članak 137, 138).

„Zakonom o prostornom uređenju“, PPPPO, među ostalim, propisuje i „mjere za unaprjeđenje i zaštitu prirode, okoliša, kulturnih dobara i drugih vrijednosti područja“ (Zakon o prostornom uređenju, NN 153/2013, članak 68).

Okoliš je „Zakonom o zaštiti okoliša“ definiran kao „prirodno i svako drugo okruženje organizama i njihovih zajednica, uključivo i čovjeka... te materijalna dobra i kulturna baština kao dio okruženja koje je stvorio čovjek...“ (Zakon o zaštiti okoliša, NN 80/2013, članak 4).

Svakim nacionalnim parkom i parkom prirode Hrvatske upravlja jedno nadležno tijelo – javna ustanova koju osniva Hrvatski sabor (Zakon o zaštiti prirode, NN 80/2013, članak 130).⁹

Zbog navedenih karakteristika – prirodne i kulturne vrijednosti, obveza donošenja plana upravljanja i prostornog plana područja posebnih obilježja, te upravljanje iz jednog nadležnog tijela – u ovom su radu promatrani plemićki gradovi unutar dvaju hrvatskih zaštićenih prirodnih kategorija – nacionalnih parkova i parkova prirode kako bi se utvrdili rezultati planiranja na proces očuvanja i unaprjeđenja plemićkih gradova.

PROVEDENI I PLANIRANI ZAHVATI OČUVANJA I UNAPRJEĐENJA PLEMIČKIH GRADOVA – PREGLED NACIONALNIH PARKOVA I PARKOVA PRIRODE HRVATSKE

Plemićki gradovi evidentirani su u važećim prostornim planovima područja posebnih obilježja (PPPPO) dva nacionalna parka (NP Plitvička jezera i NP Krka) te četiri parka prirode (PP Medvednica, PP Papuk, PP Učka, PP Žumberak – Samoborsko

7 Također, radi utvrđivanja dosadašnjih intervencija na odabranim plemićkim gradovima analiziran je „Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske“ (1975. – 2021.), „Hrvatski arheološki godišnjak“ (2004. – 2018.), „Katalog radova Hrvatskog restauratorskog zavoda“ (1966. – 1986., 2009. – 2017.), „Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima Ministarstva kulture i medija“ (2006. – 2024.).

8 Kategorije zaštite prirode prema Zakonu o zaštiti prirode Republike Hrvatske (Zakon o zaštiti prirode, NN 80/2013, članak 111): strogi rezervat, nacionalni park, posebni rezervat, park prirode, regionalni park, spomenik prirode, značajni krajobraz, park-šuma, spomenik parkovne arhitekture.

9 Smjernice Europske komisije o povezivanju prirodnog i kulturnog naslijeđa kao ključan faktor uspješnosti ovog nastojanja navode jedno nadležno tijelo koje upravlja prostorom te koje može cjelovito sagledati sve probleme i mogućnosti prostora (European Commission, 2017, 8–9). Iz jednog nadležnog tijela proizlazi interdisciplinarni tim koji detektira procjenu ekološke i kulturne održivosti u odnosu na održivu uporabu cjelovitog zaštićenog prostora.

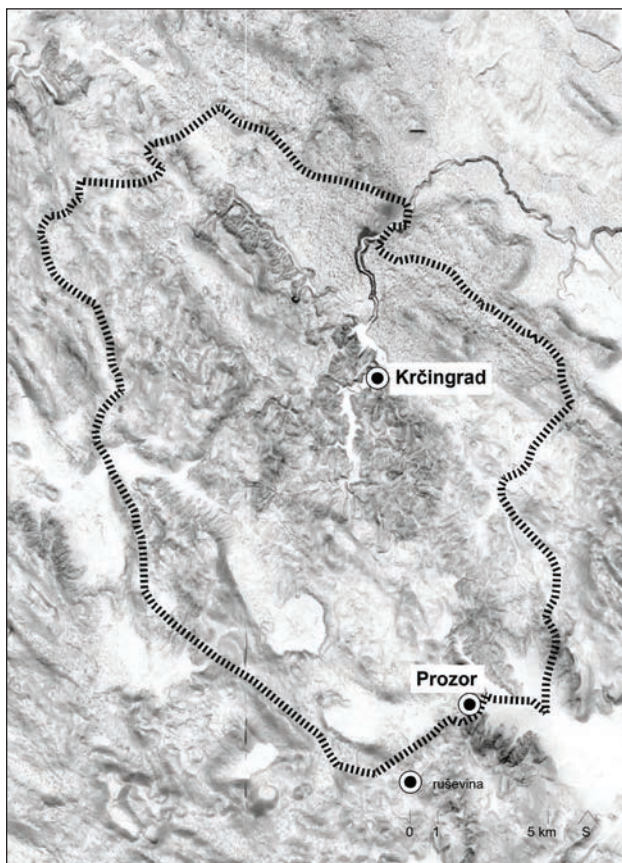
Slika 1: Nacionalni parkovi i parkovi prirode u kojima su istraživani plemićki gradovi (Izvor: Autori).

gorje) (slika 1).¹⁰ Ukupno je u važećim PPPPO-ima, planovima upravljanja i na podacima na službenim web stranicama evidentirano dvadeset i pet plemićkih gradova.¹¹

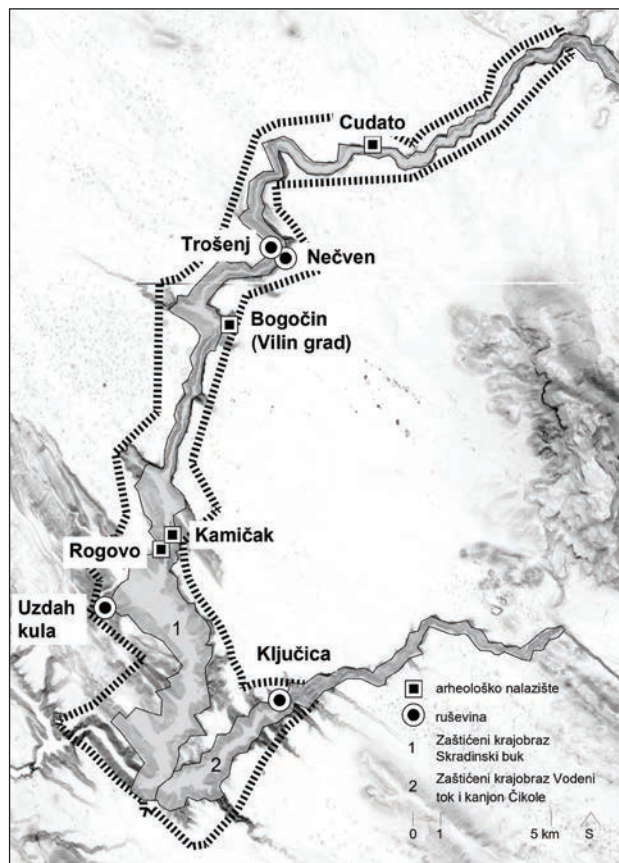
NP Plitvička jezera najstariji je nacionalni park u Hrvatskoj, proglašen 1949. godine (Zakon o proglašenju Plitvičkih jezera nacionalnim parkom, NN 29/1949, 13/1997), a dio je UNESCO svjetske baštine od 1979.

10 U analizu nisu uključeni lokaliteti koji se ne navode u nadležnoj prostorno-planskoj i drugoj dokumentaciji inače bi ovaj broj bio i znatno veći. Analizom prostornih planova evidentirano je da plemićkih gradova nema u prostorno-planskoj dokumentaciji NP Mljet, NP Kornati, NP Paklenica, NP Risnjak, NP Brijuni te PP Kopački rit, PP Vransko jezero, PP Telašćica, PP Lastovsko otočje. PP Dinara nema osnovanu javnu ustanovu niti donesen PPPPO i plan upravljanja, ali prema granicama zaštite unutar granica parka nalaze se barem dva plemićka grada – Utvrda Glavaš (Z-5910), te „srednjovjekovni kaštel Strmica“ koji nisu uključeni u istraživanje. Unutar NP Sjeverni Velebit naznačeno je područje Stražbenice kao potencijalni srednjovjekovni arheološki lokalitet (Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Gospiću, 2009, 44) koje nije uključeno u istraživanje. Neki od navedenih NP i PP imaju druge tipove fortifikacijskih struktura unutar svojih granica – primjerice u NP Kornati nalazi se Panitula i Piškera – mletački kaštel iz 16. stoljeća, te Tureta, utvrda iz Justinijanovog doba (Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja: Zavod za prostorno uređenje, 2003, 24–25); ili imaju plemićke gradove u neposrednoj blizini svojih granica poput PP Vransko jezero pored kojeg se nalazi „templarska gradina / stari grad Vrana“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2012, 21) koji nisu uključeni u analizu. Na području PP Lonjsko polje nalazi se lokalitet srušenog drvenog kaštela Ustilonja iz 16. stoljeća (Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, 2010, 211). Na području PP Telašćica ureden je interpretacijsko-edukacijski centar Grpašćak u sklopu austro-ugarske utvrde s početka 20. stoljeća. PP Biokovo ima ureden interpretacijski centar u kaštelu Kotišina iz 17. st., a evidentirani lokalitet Ercegova gradina navodi se u PPPPO PP Biokovo kao civilna građevina. Za nju se pretpostavlja da je sagrađena u drugoj polovici 15. stoljeća (Regan & Dugački, 2024, 135), a zbog iznimno zahtjevne dostupnosti lokaliteta (alpinizam) te izostanka detaljnijih mjera zaštite u prostornom planu i planu upravljanja nije uključena u istraživanje.

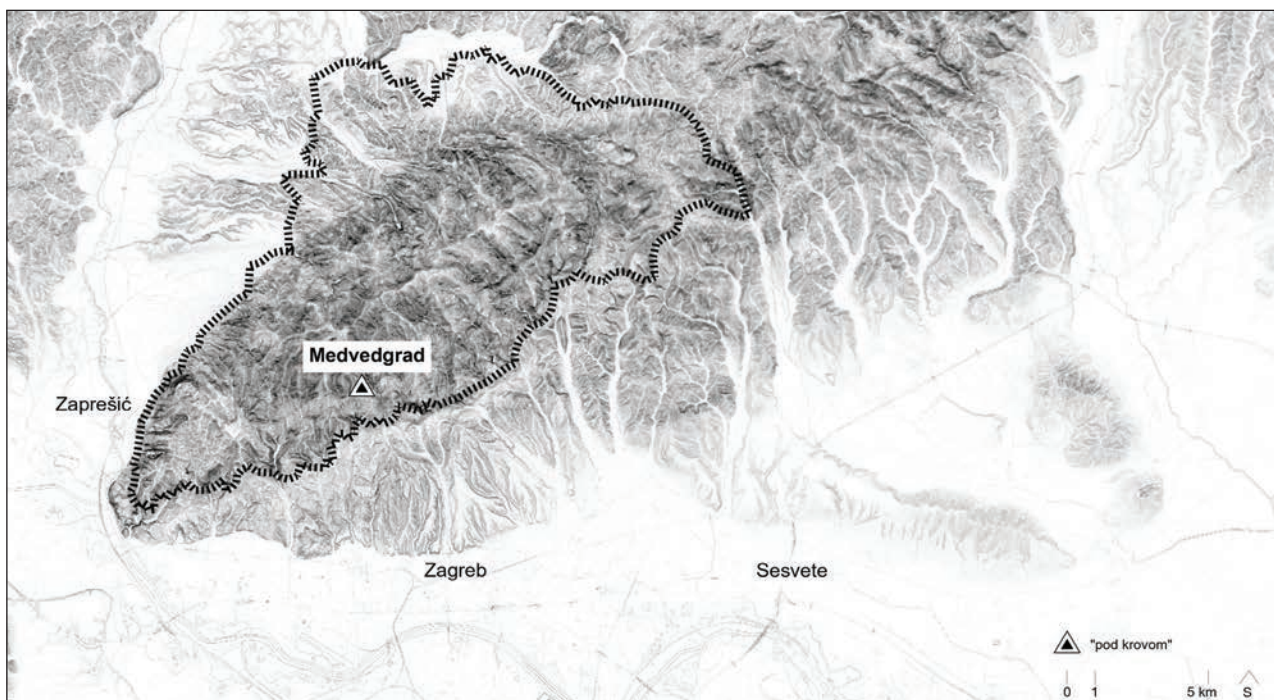
11 Za najmlađi Hrvatski park prirode – PP Dinara, nije donesen PPPPO niti plan upravljanja. Za PP Velebit nije donesen PPPPO, ali je dostupan plan upravljanja. U planu upravljanja samo na jednom mjestu (opći opis kulturnog naslijeđa) navode se Stari grad Golubić, Sv. Juraj, Jablanac, Karlobag, Zvonigrad kod Palanke, Keglevića utvrda kod Mokrog Polja te stari grad Obrovac (Javna ustanova Park prirode Velebit, 2022, 63) te stoga nisu uključeni u istraživanje. PPPPO PP Papuk je u izradi, a podatci su preuzeti iz Prijedloga plana za javnu raspravu. Za NP Krka također nije donesen PPPPO, a podatci o plemićkim gradovima dobiveni su sa službene web stranice NP Krka koja detaljno navodi i obrađuje te lokalitete, te iz plana upravljanja koji za njih propisuje mjere ili aktivnosti.

Slika 2: Plemićki gradovi u NP Plitvička jezera (Izvor: Autori).

Slika 3: Plemićki gradovi u NP Krka (Izvor: Autori).

Slika 4: Plemićki gradovi u PP Medvednica (Izvor: Autori).

godine (NP Plitvička jezera, 2019). Interakcijom vode, zraka, geološke podloge i organizama te zahvaljujući posebnim fizikalno-kemijskim i biološkim uvjetima omogućeno je nastajanje sedre koja je pregrađivanjem vodotoka stvorila niz jezera, barijera i slapova koji čine jedinstvenu univerzalnu vrijednost parka. U sklopu NP Plitvička jezera¹² nalaze se dva plemićka grada: Krčingrad (Pliš, Krčin, gradina Kozjak) i Prozor (Prozorina, Pogledalo, Prozorac) (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014a, 144) od kojih je Krčingrad registrirano kulturno dobro (slika 2).¹³

Krčingrad, djelomično konsolidirana ruševina, nalazi se u samom središtu parka, na poluotoku između Gradinskog jezera i jezera Kozjak te je u smislu dostupnosti smješten na iznimno pogodnom mjestu u užoj zoni posjećivanja nacionalnog parka – neposredna blizina stanice izletničkog broda i pristup s kolne i pješačke staze. Istraživanja na lokalitetu započeo je još Emil Laszowski 1911. i 1912. godine (Sekulić, 2022, 127),¹⁴ a nastavljeni su 2008., 2009., 2013., 2014., 2019. i 2020. godine (Sekulić, 2022, 127). U prosincu 2021. godine izrađen je izvedbeni projekt konzervacije i prezentacije lokaliteta (Arhikon, 2021). Terenskim istraživanjem u prosincu 2023. utvrđeno je da su konzervatorski radovi na uređenju i prezentaciji u tijeku.

Prozor, nekonsolidirana ruševina, nalazi se uz samu granicu zaštite nacionalnog parka, na jednom od sjevernih izdanaka Mrsinjske gore iznad Vrela Koreničkog. Do Prozora vodi neodržavana planinarska staza. Na lokalitetu su tijekom 2011. godine provedeni radovi uklanjanja manje vegetacije,¹⁵ a izrađen je i snimak postojećeg stanja.¹⁶ Lokalitet povremeno posjećuju planinari, a poučna staza ili interpretativne ploče ne postoje.

NP Krka proglašen je 1985. godine (Zakon o proglašenju Nacionalnog parka „Krka“, NN 5/1985). Od izvora do ušća na dužini od 75 km ta je rijeka stvorila nekoliko prirodnih atrakcija koje se smatraju najznačajnijim hidrološkim i geomorfološkim fenomenima krša uopće. Unutar NP Krka¹⁷ nalazi se osam plemićkih gradova – Ključica (Ključić), Kamičak (Kamičac), Bogočin (Vil-ingrad), Nečven, Trošenj (Čučevo), Rogovo (Babingrad, Martinušić), Uzdah kula i Cudato,¹⁸ od kojih su pet zaštićena kulturna dobra.¹⁹

Ključica se nalazi na desnoj strani kanjona rijeke Čikole, kilometar od njezina utoka u rijeku Krku. Uzdah kula nalazi se na sjeveroistočnoj strani sela Dubravice, dok se ostali plemićki gradovi nalaze iznad kanjona rijeke Krke. Od juga prema sjeveru nižu se: Rogovo i Kamičak jedan nasuprot drugome; Bogočin koji se smjestio gotovo nasuprot manastiru Krka; Nečven i Trošenj također jedan nasuprot drugome te Cudato iznad Bilušić buka (slika 3).²⁰

Ključica i Nečven su gradovi s najvećim brojem arheoloških istraživanja, a ujedno i jedini lokaliteti na kojima su provedeni konzervatorski zahvati konsolidacije (Zaninović, 2007, 431–432). Terenskim obilaskom uočeni su zahvati i na uređenju lokaliteta Trošenj, tj. postava klupa i uređenje pristupa. Za plemićki grad Kamičak napravljen je snimak postojećeg stanja (Ninić et al., 2012, 396), dok za druge lokalitete u dostupnoj literaturi nema podataka o obavljenim istraživanjima. Nečven je djelomično konsolidirana ruševina, Ključica, Kamičak, Bogočin, Trošenj i Uzdah kula su nekonsolidirane ruševine dok su Rogovo i Cudato arheološko nalazište.

Neposredni pristup lokalitetima, pa čak i kolni, moguć je na Nečven i Trošenj za koje, uz Kamičak, postoji i interpretacijska infrastruktura u vidu interpretacijske ploče.

12 U neposrednom okruženju NP Plitvička jezera nalaze se i lokaliteti plemićkih gradova Drežnik i Msinj. Drežnik se nalazi i na poučnoj stazi „Ruta vode“. Godine 2017. napravljen je glavni projekt za tematski park „Stari grad Drežnik“ koji predviđa ugostiteljski objekt, info centar, izgradnju gledališta i pozornice te rekonstrukciju nekadašnjih drvenih mostova (Kocka, 2020, 73; NP Plitvička jezera, 2021).

13 Lokalitet Pusti (Stari) Perušić navodi se u tekstu plana, međutim nalazi se neposredno izvan granica plana. Na službenoj stranici NP Plitvička jezera nema detaljnijih podataka o Pustom Perušiću iako je istraživao u sklopu projekta „Istraživanje, prezentacija i turistička valorizacija arheološke baštine u NP Plitvička jezera“ koji zajedno provode JU NP Plitvička jezera i Arheološki muzej u Zagrebu (Mihelić & Bakarić, 2013, 443–444). Arheološka istraživanja započela su 2008. godine, a od 2020. godine provode se radovi na obnovi branič-kule (Latinčić & Regan, 2021, 238). Također, na službenoj web stranici Parka navodi se kako „od ostalih arheoloških lokaliteta unutar parka koji nisu dovoljno istraženi, a imaju potencijala valja navesti... stari grad Turjanski i Trojograd iznad Turjanskog.“, a u priručniku za vodiče Parka spominju se i „ostatci starog grada ‘Cerna Vlaka’ i gradine ‘Samograd’“ (Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera, 2020, 11). Navedeni plemićki gradovi ne spominju se u PPPPO NP Plitvička jezera (NP Plitvička jezera, n.d.).

14 Unutar teksta članka radi čitkosti uvijek je navedeno samo jedno pozivanje na relevantnu literaturu iako je često relevantne literature puno više. Sva literatura za pojedini lokalitet može se vidjeti u Tablici 1.

15 Radovi su provedeni u sklopu projekta „Istraživanje, prezentacija i turistička valorizacija arheološke baštine NP Plitvička jezera“. Projektom je 2011. godine započelo sustavno rekonosciranje područja nacionalnog parka. Od lipnja do listopada iste godine pregledano je ili reambulirano osamdesetak mikrolokacija, među kojima je moguće izdvojiti tridesetak potencijalnih ili stvarnih arheoloških lokaliteta (Bakarić & Mihelić, 2011, 516–518).

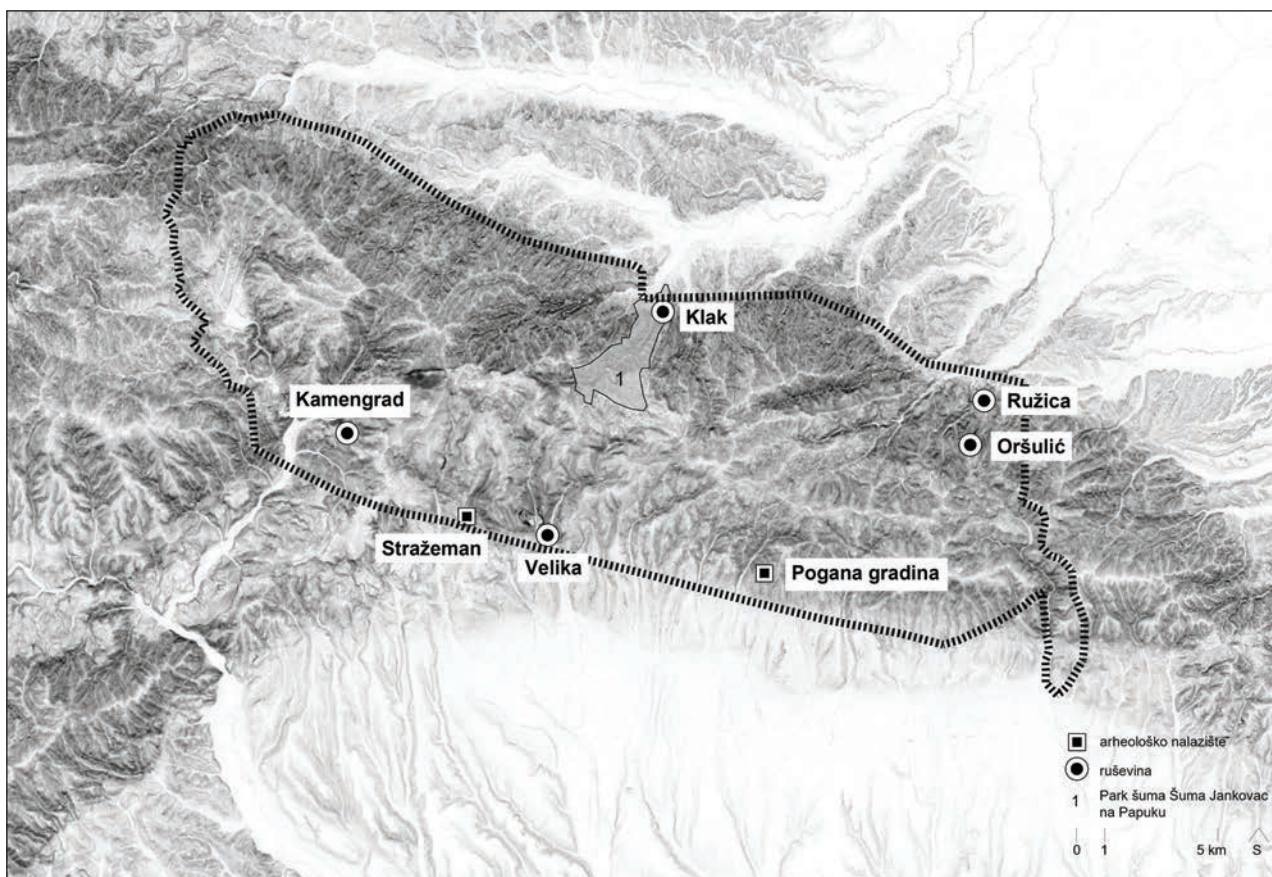
16 Snimak je izrađen u sklopu projekta valorizacije srednjovjekovne baštine područja Plitvičkih jezera (Hrvatski restauratorski zavod, n.d.).

17 U neposrednom okruženju NP Krka nalaze se i lokaliteti Knin i Bribir.

18 PPPPO NP Krka je u izradi, a podatci o plemićkim gradovima dobiveni su sa službene web stranice NP Krka (Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine, n.d.; NP Krka, n.d.a).

19 To su Ključica (Z-2062), Kamičak (Z-2608), Bogočin (Vilin-grad) (Z-2607), Nečven (Z-2605), Trošenj (Čučevo) (Z-4338).

20 Ključica se nalazi unutar granica zaštićenog krajobrazca „Vodeni tok i kanjon Čikole“, dok se Kamičak, Nečven, Trošenj, Rogovo i Cudato nalaze unutar granica zaštićenog krajobrazca „Skradinski buk“.

Slika 5: Plemićki gradovi u PP Papuk (Izvor: Autori).

Na mjestu ostataka Rogova nalazi se istoimeni vidikovac nacionalnog parka (Regan & Dugački, 2024, 541) do kojega vodi službena pješačka staza, dok za druge lokalitete službene biciklističke i pješačke staze vode do vidikovaca s kojih se vide plemićki gradovi. Kao posebnost treba istaknuti planiranu gradnju visećeg pješačkog mosta između lokaliteta Trošenj i Nečven. Na toj lokaciji u srednjem vijeku postojao je viseći most koji se planira rekonstruirati (NP Krka, n.d.b).²¹

PP Medvednica planinski je masiv pored Zagreba, s dobro očuvanim šumama i šumskim zajednicama te s osam šumskih rezervata proglašen parkom prirode 1981. godine (Zakon o proglašenju zapadnog dijela Medvednice parkom prirode, NN 24/1981). U sklopu PP Medvednica²² nalazi se jedan zaštićeni plemićki grad – Medvedgrad²³ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014b, 9). Medvedgrad je jedan od najpoznatijih hrvatskih plemićkih gradova, konsolidiran

i djelomično rekonstruiran, vidljiv iz Zagreba (slika 4). Medvedgrad se istražuje još od 1970-ih godina (Restauratorski zavod Hrvatske, 1987, 65–66). Tijekom 1990-ih godina bio je u fokusu političke i kulturne javnosti zbog gradnje spomenika Oltar domovine. U Medvedgradu je 2021. godine uređen Centar za posjetitelje parka prirode (PP Medvednica, n.d.). Medvedgrad je dostupan kolnim i pješačkim pristupom planinarskim stazama te su postavljene službene interpretativne ploče.

PP Papuk zajedno s Krndijom zatvara sa sjevera Požešku kotlinu i jedan je od najljepših i najvrjednijih predjela srednje Slavonije s očuvanim obilježjima autohtone žive i nežive prirode. Proglašen je parkom prirode 1999. godine (Zakon o proglašenju Parka prirode „Papuk“, NN 45/1999). Područje parka proglašeno je UNESCO Geoparkom 2007. godine. Unutar granica parka²⁴ nalazi se sedam plemićkih gradova (slika 5)²⁵, gledano sa zapada prema istoku to su – Kamengrad,

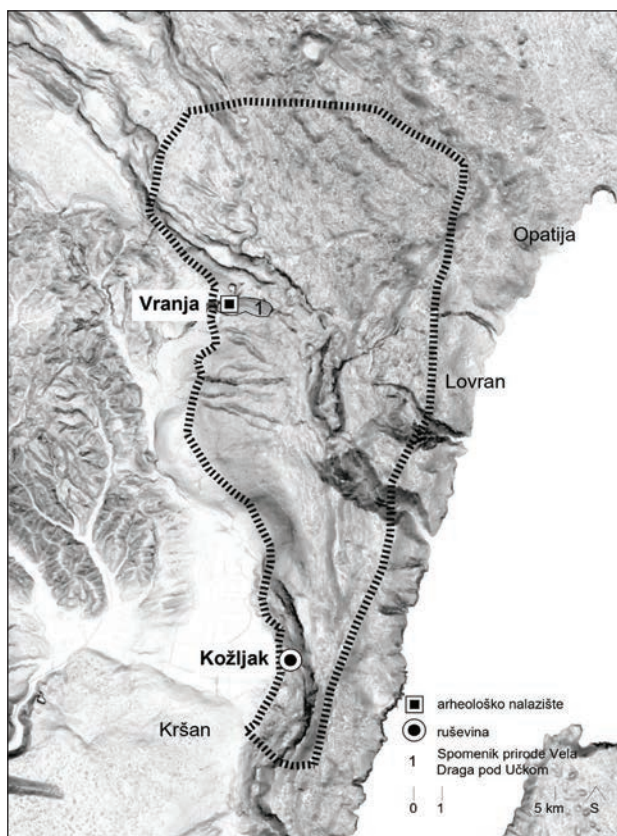
21 JU NP Krka u suradnji s Državnim arhivom u Šibeniku provela je i projekt „Identifikacija, evidentiranje i digitalizacija arhivskog gradiva o rijeci Krki i njezinom porječju“ (II. faza: Srednjovjekovne utvrde na Krki) (Mučalo & Zaninović, 2018, 79).

22 U neposrednom okruženju PP Medvednica nalaze se i lokaliteti Susjedgrad, Zelingrad, Donja Stubica, Gornja Stubica i dr.

23 Medvedgrad je na upravljanje Javnoj ustanovi „Park prirode Medvednica“ predan 1. lipnja 2010. godine (Popijač, 2021, 10).

24 U neposrednom okruženju PP Papuk nalaze se i lokaliteti Kaptol, Bedemgrad, Voćin.

25 U tekstu plana spomenuti su i plemićki gradovi izvan granica parka – Voćin i Kaptol.

Slika 6: Plemićki gradovi u PP Učka (Izvor: Autori).

Stražeman, Velika, Klak (Drenovac),²⁶ Pogana gradina, Oršulić (Orahovica) i Ružica²⁷ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 48–50),²⁸ od kojih su četiri zaštićena kao kulturno dobro.²⁹

Zaštitno iskopavanje započeto je na Kamengradu (Čimin, 2013, 177–179); arheološka istraživanja s radovima prezentacije, konstruktivne i građevinske sanacije provodeći su na Velikoj (Sokač-Štimac, 2010, 146–147; Ministarstvo kulture, 2008, 16); a na Ružici arheološka istraživanja i konzervatorski radovi (Ministarstvo kulture, 2020, 20; Ministarstvo kulture i medija, 2022, 7; PP Papuk, n.d.). Ružica i Velika djelomično su konsolidirane ruševine, Pogana gradina je arheološko nalazište, a ostali lokaliteti su nekonsolidirane ruševine. Poučne staze i interpretacijske ploče postavljene su za Veliku, Klak i Ružicu.

Unutar granica parka nalazi se nekoliko kamenoloma, od kojih u kontekstu zaštite smještaja plemićkih gradova treba spomenuti kamenolome u blizini Ružice i Velike

koji su narušili njihov povijesni smještaj te je potrebna njihova sanacija.

Planinarske oznake na pristupnim putevima postavljene su za Kamengrad, Stražeman, Veliku, Klak i Ružicu.³⁰ Nijedan od lokaliteta nema stalnu namjenu iako ih povremeno posjećuju planinari.

PP Učka obuhvaća istoimenu planinu i dio područja Ćićarije, a smješten je uz obalu sjevernog Jadrana na jednoj od najsjevernijih točaka Mediterana, te veže Istru i kontinentalni dio Hrvatske. Proglašena je parkom prirode 1999. godine (Zakon o proglašenju Parka prirode „Učka“, NN 45/1999). Unutar granica PP Učka smještena su dva plemićka grada (slika 6) – Kožljak i „Castrum Vrane“ (Vranja) (Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva, 2006, 187–188).

Kožljak je zaštićeno kulturno dobro smješten u jugozapadnom dijelu parka na ruti tematske staze Zagrad – Mošćenice te se na njemu provode

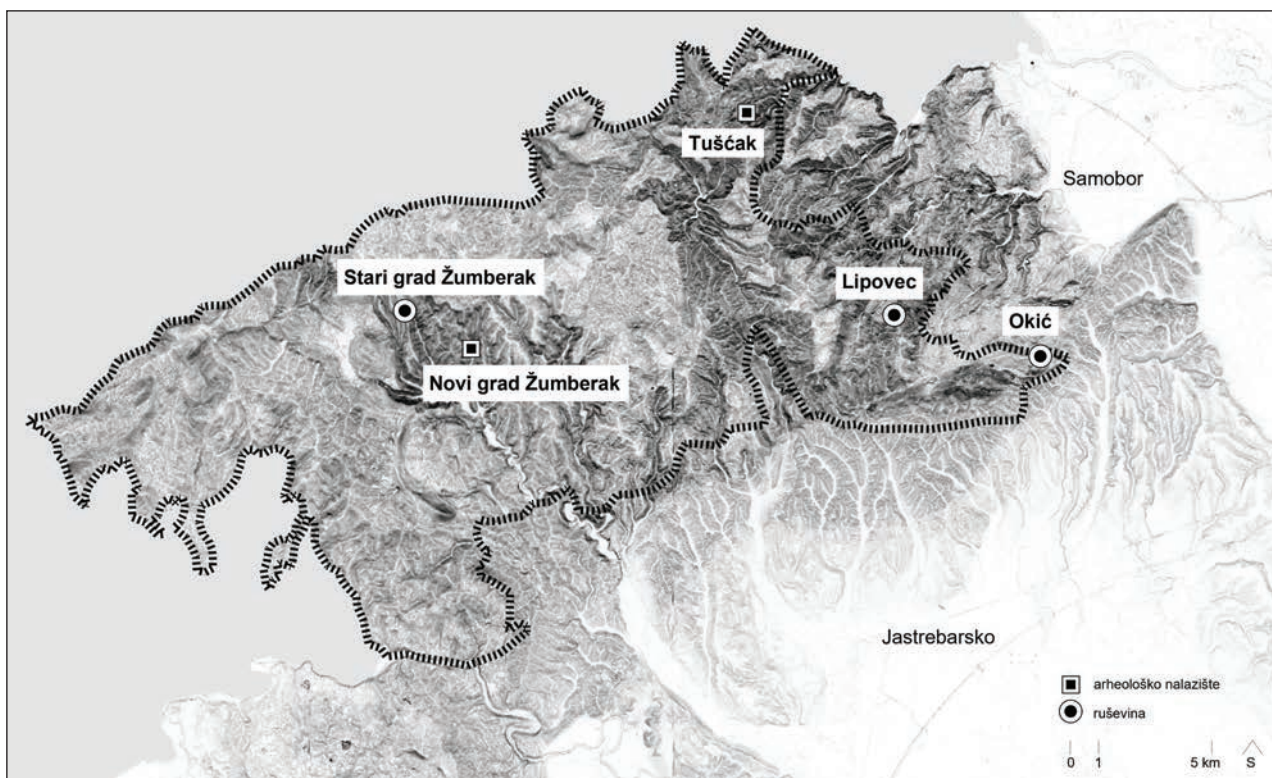
26 Klak se nalazi unutar zaštićene „Park šume Jankovac“ na Papuku (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018).

27 Iako tipološki nije plemićki grad, u kontekstu povijesnog okruženja (*setting*) važno je istaknuti i zaštićeni lokalitet plemićku kuriju (*curia nobilitaris*) u Orahovici (Z-4714) (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 54). Specifičnost za ovaj PP jest što se plemićki grad Ružica nalazi unutar nekadašnjeg sklopa kamenoloma, a danas planirane ugostiteljsko-turističke zone „Jezero-Hercegovac-Ružica grad“ za koju se izradio niz dokumenata koji uključuje funkcionalno aktiviranje plemićkog grada Ružice.

28 PPPPO PP Papuk je u izradi, a podatci su preuzeti iz prijedloga plana.

29 To su Kamengrad (Z-393), Velika (Z-419), Ružica (Z-375) i Oršulić (Z-376).

30 JU PP Papuk objavila je i publikaciju o srednjovjekovnoj baštini parka u kojoj su obrađeni i plemićki gradovi (Bačić, 2009).

Slika 7: Plemićki gradovi u PP Žumberak – Samoborsko gorje (Izvor: Autori).

radovi konstruktivne konsolidacije, a u tijeku je izrada idejnog, glavnog i izvedbenog projekta obnove lokaliteta (Turizmoteka, 2019). „Master plan turizma općine Kršan od 2017. do 2025.“ predviđa realizaciju „Muzeja kontemplacije Kaštela Kožljak“ (Čelić & Baćac, 2017, 42–43). Za *castrum* Vrane (Vranju) nema podataka o istraživanjima ili provedenim zahvatima iako je zaštićeno kulturno dobro.³¹

„Castrum Vrane“ smješten je u sjeverozapadnom dijelu parka na izbočini iznad Vele Drage i do njega vodi planinarski put. Lokalitet Vranja vidljiv je u gotovo arheološkom sloju. Interpretacijska infrastruktura za oba lokaliteta ne postoji.

PP Žumberak – Samoborsko gorje je planinski masiv u zapadnom dijelu središnje Hrvatske duž granice sa Slovenijom, između rijeka Kupe i Save ispresijecan dubokim dolinama brojnih rječica i brdskih potoka. Proglašen je parkom prirode 1999. godine (Zakon o proglašenju Žumberka i Samoborskog gorja parkom prirode, NN 58/1999). Unutar PP Žumberak – Samoborsko gorje³² nalazi se pet plemićkih gradova (slika 7) – Tuščak, Okić, Lipovec, Stari grad Žumberak

(Siechelberg), Novi grad Žumberak (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014c, 38–46).

Dva plemićka grada zaštićena su kao kulturno dobro,³³ a svi se nalaze unutar zaštićenog kulturnog krajolika „Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivičko prigorje“.³⁴ Plemićki grad Okić nalazi se i unutar zaštićene park šume „Okolica Okić grada“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014c, 35).

Lipovec i Okić nalaze se u jugoistočnom dijelu parka, Tuščak na sjevernom, a Stari i Novi grad Žumberak u centralnom, međusobno u relativnoj blizini.

Za dva plemićka grada provedena su arheološka istraživanja – Tuščak (Lapajne & Mahović, 2005–2006, 75–84) i Stari grad Žumberak (Lapajne, 2006, 180–182).

Od navedenih lokaliteta, samo je Stari grad Žumberak konsolidirana ruševina, Okić je djelomično konsolidiran, a Tuščak i Lipovec su nekonsolidirane ruševine dok je Novi grad Žumberak arheološko nalazište. Svi lokaliteti su dostupni pješačkim/planinarskim putevima različite težine i razine održavanja, a oko Okića postoji i poučna staza Okićnica. Tuščak, Okić, Stari grad Žumberak i Novi grad Žumberak imaju postavljene interpretacijske ploče.

31 Vranja se nalazi i unutar granica spomenika prirode „Vela Draga“ pod Učkom.

32 U okruženju PP Žumberak – Samoborsko gorje nalaze se i lokaliteti Ozalj, Jastrebarsko, Samobor, Turen Svetojanski, Oršić Slavetić.

33 Zaštićeni plemićki gradovi unutar PP Žumberak-Samoborsko gorje su Tuščak (Z-1137) i Okić (Z-3835).

34 Kulturni krajolik Žumberak - Samoborsko gorje - Plešivičko prigorje (Z-7105).

Tablica 1: Stanje, istraživanja, smještaj, pristup i interpretacija na plemićkim gradovima u NP i PP Hrvatske.

ZASTIĆENO PRIRODNO PODRUČJE	PLEMIČKI GRAD ³⁵	STATUS ZAŠTITE	POSTOJEĆE STANJE	NAMJENA I KORIŠTENJE	ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA I KONZERVATORSKI ZAHVATI	SMJEŠTAJ (SETTING)	PRISTUP	POUČNA STAZA	INTERP. PLOČE
NP Plitvička jezera (1949.)	Srednjovjekovna utvrda Krčingrad (Pliš, Krčin, gradina Kozjak)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-5692	djelomično konsolidirana ruševina – traju radovi	bez namjene, planirano posjećivanje	sustavna arheološka istraživanja 1911.-1912., 2008.-2009., 2013.-2014., 2019.-2020.; zaštitno iskopavanje 2008.-2009.; radovi konsolidacije 2015.; geodetski snimak 2015.; građevinska snajca 2016., 2017.; ³⁶ izvedbeni projekt prezentacije 2021. ³⁷	očuvan; bez izgradnje u okruženju; mogućnost obnove povijesnih vizura; u šumi; poluočok u jezeru; u užoj zoni posjećivanja parka	uz uređene kolne i pješačke staze NP; radovi u tijeku - nepristupačan	-	-
	Burg Prozor (Prozorna; Pogledalo, Prozorac)	Planom evidentirano kulturno dobro	nekonsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	terensko istraživanje 2011. ³⁸ snimak postojećeg stanja ³⁹	očuvan; planinski vrh u šumi; u blizini prometnice i manjeg naselja staza	neodržavana planinarska staza	-	-
	Srednjovjekovna utvrda Ključica (Ključci)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-2062; Zaštićeni krajobraz Vodeći tok i kanjon Čikole	nekonsolidirana ruševina	bez namjene, povremeno posjećuju planinari, vidikovac	zaštitno iskopavanje i konzervacija, 2005., 2006.; sustavno iskopavanje i konzervacija, 2007.; arheološko-konzervatorsko istraživanje, 2011.; sustavno iskopavanje, 2016.; zaštitno iskopavanje, 2017.; ⁴⁰	očuvan; iznad kanjona Čikole; djelomično narušen dalekovodom preko Čikole; kamenjar	pješačka („Ključica“) i biciklistička („Krka Bike MTB3“) staza do vidikovca	-	službena ploča NP
	Srednjovjekovna utvrda Kamičak (Kamičac)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-2608; Zaštićeni krajobraz Skradinski buk	arheološko nalazište; zaraslo	bez namjene	arhitektonski snimak 2001.-2002. ⁴¹	očuvan; iznad kanjona Kike; makija („Stinice – Koski slap – Ozidana pečnara“)	pješačka staza do vidikovca	-	službena ploča NP
NP Krka (1985.)	Srednjovjekovna utvrda Bogdčin (Viligrad)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-2607	arheološko nalazište; zaraslo	bez namjene	rekognosciranje	očuvan; iznad kanjona Kike; u blizini poljoprivrednih zemljišta s povijesnim subozidima	poljskim putem kroz poljoprivredna zemljišta	-	-
	Srednjovjekovna utvrda Nečven	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-2605; Zaštićeni krajobraz Skradinski buk	djelomično konsolidirana ruševina – traju radovi	bez namjene, povremeno posjećuju planinari, vidikovac	arheološko-konzervatorsko istraživanje, 1988., 2011.-2013.; zaštitno iskopavanje i konzervacija, 2015.-2016.; sustavno iskopavanje, 2017.; radovi u tijeku ⁴²	očuvan; iznad kanjona Kike; u blizini sela Puljane i u neposrednoj blizini poljoprivrednih zemljišta; pogled na tršeni	kolni pristup; pješačka i biciklistička staza ⁴³	službena ploča NP	
	Srednjovjekovna utvrda Trošeni (Čučevo)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-4338; Zaštićeni krajobraz Skradinski buk	nekonsolidirana ruševina; očišćen od vegetacije	bez namjene, povremeno posjećuju planinari, vidikovac	radovi prezentacije lokaliteta (pristupna ograda, klupe)	očuvan; pristup kroz zapuštena poljoprivredna zemljišta; iznad kanjona Kike; pogled na Nečven	pješačka i biciklistička staza staza Trošeni – Pitašac ⁴⁴	„Poučno-pješačka staza Trošeni – Pitašac“	službena ploča NP
	Srednjovjekovna utvrda Rogovo (Babingrad, Martinušić)	Zaštićeni krajobraz Skradinski buk	arheološko nalazište	vidikovac ⁴⁴	rekognosciranje	očuvan; iznad kanjona Kike; makija	pješačka („Rogovo“) i biciklistička („Krka Bike MTB2“ i „Trek5“) staza do vidikovca	-	-
	Srednjovjekovna utvrda Uzdah kula	-	nekonsolidirana ruševina; očišćen od vegetacije	bez namjene; povremeno posjećuju planinari	rekognosciranje	očuvan	nepoznato	nepoznato	nepoznato
	Srednjovjekovna utvrda Čudato	Zaštićeni krajobraz Skradinski buk	arheološko nalazište	bez namjene	rekognosciranje	očuvan	nepoznato	nepoznato	nepoznato

35 Termini korišteni za pojedine lokalitete (stari grad, burg, plemićki grad, utvrda i sl.) preuzeti su iz Planova, osim u slučaju NP Krka kada su preuzete sa službene web stranice NP.

36 Sekulić, 2022, 127; Pleše, 2008, 454–456; 2009, 471–473; 2010, 144; 2014, 135; 2015, 163; Sekulić & Pleše, 2013, 454–455; Pleše & Sekulić, 2014, 466–468; Ministarstvo kulture, 2009, 11; 2013, 10; 2015, 16; 2016, 18; 2017, 10; Vektra, 2015.

37 Arhikon, 2021.

38 JU NP Plitvička jezera u suradnji s Arheološkim muzejom u Zagrebu započeli su 2011. godine projekt „Istraživanje, prezentacija i turistička valorizacija arheološke baštine NP Plitvička jezera“ (Bakarić & Mihelić, 2011, 518).

39 Hrvatski restauratorski zavod, n.d.

40 Zaninović, 2005, 332–334; 2006, 373–375; 2007, 431–432; 2011a, 595–596; 2016a, 704–706; 2017a, 713–715.

41 Ninić et al., 2012, 396.

42 Zaninović, 2011b, 596–598; 2012, 688–690; 2013, 526–528; 2015, 636–639; 2016b, 706–708; 2017b, 715–716.

43 Ninić et al., 2012, 398. Nečven se može vidjeti i u sklopu službene pješačke staze NP „staza Perice“ te biciklističkih staza „Krka MTB5“ i „Krka Bike Trek2“.

44 Regan & Dugački, 2024, 541.

ZASTIĆENO PRIRODNO PODRUČJE	PLEMIČKI GRAD ⁴⁵	STATUS ZAŠTITE	POSTOJEĆE STANJE	NAMJENA I KORISTENJE	ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA I KONZERVATORSKI ZAHVAI	SMJESTA (SETTING)	PRISTUP	POUČNA STAZA	INTERP. PLOČE
PP Medvednica (1981.)	Srednjovjekovni grad Medvedgrad	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-2283	„pod krovom“ konsolidirana ruševina, djelomično rekonstruiran lapela, palas, brniti kula, zidine, održavano	Centar za posjetitelje Medvedgrad, vrtkovač ⁴⁶	arhitektonski snimak, 1956. ⁴⁶ arheološka istraživanja i konzervacija (1973.-1978.), 1979.-1995., 2001.-2021. ⁴⁷	očuvan; planinski vrh u šumi; bez izgradnje u okruženju; vidljiv iz Zagreba	kolni pristup, pjesačka staza „Planinarski put 11“ ⁴⁹	-	službena ploča PP
	Stari grad Kamengrad	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-393	nekonsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	arheološko istraživanje 1980-ih; zaštitno iskopavanje 2013. ⁴⁸	očuvan; planinski vrh u šumi, uz šumsku cestu	planinarska („staza Vučjak Kamenski („Lula“) - Kamengrad“) i biciklistička („staza br. 14“) staza	-	-
PP Papuk (1999.)	Srednjovjekovna utvrda Pogana gradina	Planom evidentirano kulturno dobro	arheološko nalazište	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	rekognosciranje, 1971. ⁴⁹	očuvan; u šumi uz šumski put/cestu	planinarski put	-	-
	Srednjovjekovna utvrda Stražeman	Planom evidentirano kulturno dobro	arheološko nalazište	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	rekognosciranje	očuvan; u šumi	planinarska staza („Velika (erkva) - Mališćak - Orabove vode - lovska glava“) i hodočasnički put („Stražeman - Poljana - Gornji Vrhovci - Z4100 - kamenski Vučjak - D69 - Voćinar“)	-	-
	Velika	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-419	djelomično konsolidirana ruševina, zapušteno, prekinuti radovi	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	arheološki radovi, 2006; građevinska sanacija, konstruktivna sanacija, konzervatorski radovi, 2007.; radovi prezentacije, konstruktivna i građevinska sanacija, 2008.; arheološki radovi 2009., 2011., 2013.; arheološki nadzor, 2010.; probno iskopavanje 2012. ⁵⁰	očuvan; kamenolom; u šumi; u blizini naselja i aquaparka	poučna staza („Lapjak“) i planinarski put („Velika (erkva) - Lapjak - Nevolljaš - Jankovac“)	„Poučna staza Lapjak“	službena ploča PP
	Klak (Drenovac)	Planom evidentirano kulturno dobro; Park šuma Šuma Jankovac na Papuku	nekonsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	rekognosciranje	očuvan; srednjovjekovni drum/put; u šumi	planinarski put („Velika (erkva) - Lapjak - Nevolljaš - Jankovac“)	„Poučna biciklistička staza Jankovac - Slatinski Drenovac“	službena ploča PP
	Ružica	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-375	djelomično konsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	arheološko istraživanje i konzervacija 1966.-1990.; 2011.-2013.; 2019., 2020., 2022. ⁵¹	djelomično očuvan (kamenolom); u šumi; blizina Orahovackog jezera; hotel u izgradnji	pjesačka („Ružica“) i biciklistička staza („br. 7 - Orahovica“); kolno dostupan terenskim vozilom	„Poučna staza Ružica“	službena ploča PP
Orišić (Orahovca)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-376	nekonsolidirana ruševina; u šumi	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	nacrtna lokaliteta, 1920. ⁵²	očuvan; planinski vrh u šumi	neodržavana / nepostojeća pjesačka i biciklistička staza („br. 7 - Orahovica“)	-	-	

45 Centar za posjetitelje Medvedgrad, n.d..

46 Mijat Sabljat još u 19. stoljeću snima Medvedgrad; 1840. godine Mijat Novak radi nacрте kula; Ernest Gideon Maretić i Mirko Bogović rade crteže postojećeg stanja grada. „Zemaljsko povjerenstvo za očuvanje umjetničkih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji“ 1912. nalaže fotografiranje plemićkog grada (Mirnik, 1971, 78–79).

47 Pripremni radovi (izrada programa, reambulacija terena, izrada pristupnog puta od sedla Glog do Medvedgrada i popravak šumskog puta od ceste Šestinski lagvić – Krajičin zdenac do Gloga, izrada idejnog i izvedbenog projekta transporta materijala, nabava opreme i prikupljanje suglasnosti) započeli su 1973. godine, a arheološka istraživanja započela su 1979. godine. Kontekst arheoloških istraživanja i konzervatorskih odluka nakon 1992. godine detaljno je u svojoj knjizi opisao Drago Miletić, konzervator koji je, među ostalim, 1986. godine s dvoje kolega dobio nagradu Ljubo Karaman Društva konzervatora Hrvatske za rekonstrukciju kapele sv. Filipa i Jakova na Medvedgradu (Restauratorski zavod Hrvatske, 1987, 65–66; Turnšek et al., 2012, 321–323; Javna ustanova Park prirode Medvednica, 2011, 9–11; Miletić, 2021).

48 Čimin, 2013, 177–179.

49 Đurić & Feletar, 2002, 154.

50 Ministarstvo kulture, 2006, 6; 2007, 14; 2008, 16; 2009, 14; 2010, 14; 2011, 8; 2012, 12; 2013, 13; Sokač-Štimac, 2010, 146–147; 2012, 184–185; Bačić, 2009, 23.

51 Ministarstvo kulture, 2011, 12; 2012, 19; 2013, 21; 2019, 13; 2020, 20; Ministarstvo kulture i medija, 2022, 7; PP Papuk, n.d..

52 Szabo, 1920, 134.

ZAŠTIĆENO PRIRODNO PODRUČJE	PLEMIČKI GRAD ⁵⁵	STATUS ZAŠTITE	POSTOJEĆE STANJE	NAMJENA I KORISTENJE	ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA I KONZERVATORSKI ZAHVAITI	SMIJESTAJ (SETTING)	PRISTUP	POUČNA STAZA	INTERP. PLOČE
PP Učka (1999.)	Stari grad – kaštel Kožljak	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-7519	djelomično konsolidirana ruševina – traju radovi	bez namjene, povremeno posjećuju planinari, planirano uređenje	arhitektonski snimak, 2018.; konzervatorska istraživanja, konstruktivna i građevinska sanacija 2019.–2024.; idejno rješenje ⁵⁴ ; glavni projekt sanacije zidova muzeja (http://krsan.hr/web/vijest.asp?id=1639)	djelomično očuvan; na istaknutom hrištu, srednjovjekovna cesta ⁵⁴	planinarski put (br. 715), kolno dostupan	„Tematska staza Zagrad – Mošćenice“	-
	Castrum Vrane (Vranja)	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-7767; Spomenik prirode Vela Draga pod Uškom	arheološko nalazište, zaraslo	bez namjene, povremeno posjećuju planinari	reknogosciranje	očuvan; iznad Vele Drage; pristup lokalitetu narušen zbog kamenoloma i vizure autoceste	planinarski put	-	-
PP Žumberak – Samoborsko gorje (1999.)	Stari grad Tušćak	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-1137; Kulturni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivčko prigorje Z-7105	arheološko nalazište	bez namjene; povremeno posjećuju planinari	arheološka istraživanja (1987., 1989.–1993.) ⁵⁵	očuvan; planinski vrh u šumi	„Planinarski put Osredak (Clatuža) – Kravljak“	-	službena ploča PP
	Stari grad Okčić	Lista zaštićenih kulturnih dobara, Z-3835; Kulturni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivčko prigorje Z-7105; Park šuma „Okolića Okčić grada“	djelomično konsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene; u posjećuju planinari; u podnožju planinarski dom	arhitektonski snimak, 1920., 1960. ⁵⁶	očuvan; planinski vrh u šumi; u podnožju planinarski dom	planinarski put	„Poučna staza Okčićica“	vandalizirane službene ploče PP
	Stari grad Lipovec	Planom evidentirano kulturno dobro; Kulturni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivčko prigorje Z-7105	djelomično konsolidirana ruševina, zaraslo	bez namjene; u podnožju napušteni planinarski dom; povremeno posjećuju planinari	macr lokaliteta, 1920. ⁵⁷	očuvan; planinski vrh u šumi; u podnožju napušteni planinarski dom i cesta	neodržavani planinarski put („Soićeva kuća (zavorena) – Stari Grad Lipovac – Veliki Oštrc“)	-	-
	Stari grad Žumberak (Stichelberg)	Planom evidentirano kulturno dobro; Kulturni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivčko prigorje Z-7105	djelomično konsolidirana ruševina, djelom zaraslo	povremena sakralna namjena (tise) na otvorenom pored Starog grada Žumberaka); posjećuju planinari	arheološka istraživanja, 1988.; sustavno iskopavanje, 2005.; zaštitno iskopavanje, konzervatorsko-restauratorski radovi, 2006.–2009.; zaštitno iskopavanje, konzervatorski radovi 2012.–2017.; sustavno iskopavanje, konzervacija, 2018. ⁵⁸	očuvan; u šumi; pristupa mu se putem koji prolazi kroz selo; vidljiv s obodne glavne lokalne ceste	poljski put s oznakom; kolno dostupan terenskim vozilom	-	službena ploča PP
	Novi grad Žumberak	Planom evidentirano kulturno dobro; Kulturni krajolik Žumberak – Samoborsko gorje – Plešivčko prigorje Z-7105	arheološko nalazište, prepoznatljiva u morfološkij terena, raznesen materijal, zaraslo	bez namjene; povremeno posjećuju planinari	reknogosciranje; arheološka istraživanja, 2024. ⁵⁹	očuvan; u šumi, u neposrednoj blizini povijesna crkva i pil	„Planinarski put Novi grad Žumberak – Ječmište“	-	službena ploča PP

53 Višnjčić, 2018, 411–413; Ministarstvo kulture, 2019, 3; 2020, 4; Ministarstvo kulture i medija, 2021, 2; 2022, 2; 2023, 3; 2024, 7; Turizmoteka, 2019.

54 Regan & Dugački, 2024, 295.

55 Lapajne & Mahović, 2005–2006, 75–84.

56 Tloct Okčića objavljuje Gjuo Szabo 1920., zatim Sena Gvozdanović 1960 (Miletić, 1988, 93–94).

57 Szabo, 1920, 48.

58 Ministarstvo kulture, 2006, 1; 2007, 2; 2008, 30; Lapajne, 2005, 157–158; 2006, 180–182; 2007, 195–196; 2008, 266–268; 2011, 281–282; 2012, 326–327; 2013, 239; 2014, 263; 2015, 298; 2016, 300–301; 2017, 296–297; Uredništvo HAG-a, 2018, 296–297.

59 Regan & Dugački, 2024, 754.

OSVRT NA MJERE ZAŠTITE PLEMIČKIH GRADOVA
ODREĐENE U PROSTORNIM PLANOVIMA
PODRUČJA POSEBNIH OBILJEŽJA (PPPPO) I
PLANOVIMA UPRAVLJANJA NACIONALNIH
PARKOVA I PARKOVA PRIRODE RH

Svi analizirani nadležni PPPPO-i (četiri važeća PPPPO-a (NP Plitvička jezera, PP Medvednica, PP Učka, PP Žumberak-Samoborsko gorje), te jedan prijedlog plana (PP Papuk)) propisuju opće mjere zaštite za kulturno naslijeđe. Po sadržaju mjera i odredbi koje upućuju i na zaštitu smještaja kulturnog naslijeđa ističu se NP Plitvička jezera, PP Medvednica i PP Žumberak – Samoborsko gorje. PPPPO NP Plitvička jezera propisuje „istraživanje svih arheoloških lokaliteta na području Parka“, „zadržavanje povijesnih trasa putova (starih cesta, pješačkih staza i sl.)“, „očuvanje povijesne slike i obrisa naselja, naslijeđenih vrijednosti kulturnog krajobraza i slikovitih pogleda (vizura), kultiviranog krajobraza“, „sve elemente kulturnog naslijeđa s prostora Parka treba na odgovarajući način urediti i prezentirati te ugraditi u program turističke ponude Parka kao npr. osnovati etno selo ili muzej na otvorenom u svrhu prezentacije“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014a, 133). PPPPO PP Medvednica, primjerice, za zaštićene i preventivno zaštićene povijesne sklopove i građevine propisuje „održavanje povijesnih sklopova i građevina unutar njihovog autentičnog okruženja“, „omogućavanje manjih rekonstrukcijskih zahvata, na način da se tim zahvatima ne ugroze izvorna i spomenička svojstva sklopa ili građevina“, „u pravilu očuvanje izvorne namjene, uz mogućnost određivanja druge namjene koja ne zahtijeva bitne promjene graditeljske strukture i prostornih odnosa“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014b, 8). Plemićki grad Okić nalazi se unutar park šume „Okolica Okić grada“ za koju je u prostornom planu navedeno da su „dopušteni oni zahvati i djelatnosti koje ne narušavaju obilježja zbog kojih je proglašena“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014c, 44). Prijedlog PPPPO PP Papuk ističe poticanje „integralnog pristupa i stalnu suradnju stručnjaka u sklopu programa održivog korištenja i očuvanja s prostornim planerima, kako bi se postigla sinergija potrebna za

pravilno gospodarsko korištenje graditeljske baštine“ te također poticanje „revitalizacije kulturnih dobara uvođenjem povijesnih namjena ili prihvatljivih novih sadržaja kako bi kulturno dobro aktivno „sudjelovalo“ u životu lokalne zajednice“ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 193).

Detaljnije planske smjernice i/ili odredbe za plemićke gradove propisane su za Medvedgrad (PP Medvednica) te Ružicu grad, Stražeman, Poganu gradinu, Klak, Oršulić i Veliku (PP Papuk). Za Medvedgrad se primjerice propisuju sljedeći zahtjevi: „Ne planira se gradnja novih građevina. Zadržava se visinski i tlocrtni gabarit postojeće građevine uz mogućnost rekonstrukcije [...]. Predviđa se edukativna, muzejska, memorijalna i izletišna namjena starog grada, s pratećim sadržajima (ugostiteljski, turistički i sl.) [...]“⁶⁰ (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014b, 50). Ružica grad sagledava se unutar turističko-rekreacijske zone „Jezero-Hercegovac-Ružica grad“ za koji je planski propisan te i izrađen detaljni plan uređenja (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 106–107; Zavod za prostorno planiranje, 2011),⁶¹ a za Stražeman, Poganu gradinu, Klak, Oršulić i Veliku predviđena su izletnička područja oko lokaliteta (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 114–115).

Planovi upravljanja analizirani su za svih šest spomenutih nacionalnih i parkova prirode. Detaljnije mjere ili aktivnosti vezane na plemićke gradove propisane su za Krčingrad u NP Plitvička jezera gdje je propisana aktivnost „nastaviti, intenzivirati i dovršiti započeto arheološko istraživanje i konzervaciju lokaliteta Krčingrad“ (Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera, 2019, 161). Ciljevi i mjere poput „osmišljavanja i uređivanja prostora oko srednjovjekovnih utvrda“ propisani su u NP Krka, a detaljnije i „istraživanje i konzervacija srednjovjekovnih utvrda Ključica, Nečven i Trošenj“ (Javna ustanova „Nacionalni park Krka“, 2011, 90, 94). U PP Medvednica planom upravljanja iz 2011. godine predviđa se otvaranje Centra za posjetitelje Medvedgrad (Javna ustanova Park prirode Medvednica, 2011, 57). Plan upravljanja za PP Papuk od aktivnosti definira „zagovarati i podupirati revitalizaciju srednjovjekovne utvrde Ružica grad u Orahovici“

60 Moguća je rekonstrukcija pomoćne građevine podno Medvedgrada na lokaciji Glog i prenamjena u funkciji Javne ustanove PPM (muzejska, edukativna, posjetiteljska, ugostiteljska, memorijalna, turistička) (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2014b, 50).

61 Specifičnost za ovaj lokalitet jest što se plemićki grad Ružica nalazi unutar nekadašnjeg sklopa kamenoloma, a danas planirane ugostiteljsko-turističke zone Jezero-Hercegovac-Ružica grad. Unutar te zone omogućava se gradnja hotela, ureda, info centra, bungalova, kampa, ali i skijališta i žičare/uspinjače (Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja, 2018, 28, 81–82). 2011. godine izrađen je i „Detaljni prostorni plan uređenja „Jezero Hercegovac – Ružica grad“ u Orahovici“ (Zavod za prostorno planiranje, 2011). Planom se u neposrednoj blizini Ružice grada predviđa skijalište sa žičarom, prostor za bungalove, kamp, hotel i kupalište. Cijeli kompleks planiran je kao dio procesa sanacije kamenoloma koji se nalazi u neposrednoj blizini zaštićenog plemićkog grada, a unutar granice PP.

te „provesti inicijalna istraživanja srednjovjekovne utvrde Voćinska utvrda“ (Javna ustanova Park prirode Papuk, 2023, 154).

Od pet analiziranih PPPPO-a, utvrđeno je da svi upućuju na opće mjere zaštite za kulturno naslijeđe (tablica 2). Samo tri upućuju na zaštitu okruženja kulturnog naslijeđa, a tek dva PPPPO-a propisuju detaljnije smjernice i odredbe za ukupno sedam plemićkih gradova (Medvedgrad, Ružica, Stražeman, Pogana gradina, Klak, Oršulić i Velika).

Od šest analiziranih planova upravljanja, ustanovljeno je da svi propisuju neke mjere vezane za kulturno naslijeđe, dok četiri propisuju detaljnije mjere ili aktivnosti za ukupno sedam plemićkih gradova (NP Plitvička jezera, NP Krka, PP Medvednica, PP Papuk).

Usporedba propisanih mjera zaštite u planskim dokumentima i planiranih aktivnosti sa stanjem u prostoru pokazuje kako se opće ili pojedinačne mjere propisane u PPPPO-ima, te opće ili detaljne aktivnosti planirane planovima upravljanja dijelom realiziraju ili su dijelom u postupku realizacije u prostoru što pokazuje pozitivne rezultate na očuvanju i unaprjeđenju plemićkih gradova u zaštićenim prirodnim područjima.

REZULTATI I ZAKLJUČAK

U dva analizirana nacionalna parka i četiri analizirana parka prirode u važećim PPPPO-ima, planovima upravljanja i podacima na službenim web stranicama evidentirano je dvadeset i pet plemićkih gradova (slika 8, 9).

Od dvadeset i pet analiziranih plemićkih gradova, njih petnaest je zaštićeno kao kulturno dobro, dok je sedam evidentirano prostornim planom područja posebnih obilježja. Preostala tri lokaliteta (Rogovo, Cudato, Uzdah kula) nalaze se u NP Krka za koji nije izrađen plan, a evidentirani su na službenoj web stranici parka.⁶²

Stanje je različito: devet plemićkih gradova je arheološko nalazište, nekonsolidiranih ruševina je sedam, djelomično konsolidiranih ruševina je osam, od kojih su za tri lokaliteta radovi u tijeku – Krčingrad, Nečven, i Kožljak. Medvedgrad je jedini lokalitet koji je konsolidiran i „pod krovom“ s namjenom interpretacijskog centra parka prirode.

Medvedgrad je jedini plemićki grad koji ima kontinuiranu namjenu, a za Kožljak se radi projekt za trajnu namjenu. Stari grad Žumberak ima povremenu sakralnu namjenu, a brojne plemićke gradove redovito posjećuju planinari. Plemićki gradovi danas su često vezani i za planinarske domove te se tako jedan nalazi u podnožju Okića i Lipovca. Plemićki gradovi obično su ciljevi ili odmorišta na planinarskim rutama, na njima se nalaze planinarski žigovi, a pojedini služe i kao vidikovci (npr. Rogovo) što doprinosi i posjećivanju zaštićenih prirodnih područja.⁶³

Arheološko-konzervatorska istraživanja nakon proglašenja zaštićenog prirodnog područja su započeta, provedena ili su u tijeku za deset lokaliteta (Krčingrad, Ključica, Nečven, Medvedgrad, Kamenograd, Velika, Ružica, Kožljak, Stari grad Žumberak, Novi Grad Žumberak),⁶⁴ dok su za još dva dodatna lokaliteta izrađeni arhitektonski snimci postojećeg stanja (Prozor, Kamičak).⁶⁵

Analizom smještaja plemićkih gradova unutar zaštićenih prirodnih područja u suvremenom kontekstu uočava se izrazita raznolikost njihovih prostornih odnosa, vidljivosti i dostupnosti. Pojedini se plemićki gradovi nalaze u šumskim područjima i gotovo su potpuno vizualno izolirani (npr. Oršulić, Stražeman), dok su drugi smješteni u neposrednoj blizini manjih sela i djelomično integrirani u postojeći ruralni okoliš (npr. Kožljak, Nečven). Neki su jasno vidljivi iz šireg prostora i strateški prezentirani tako da dominiraju krajolikom (npr. Stari grad Žumberak i Medvedgrad), dok su drugi tijekom vremena postali skriveni i teško uočljivi zbog zarastanja vegetacijom (npr. Prozor).

Dio se nalazi uz današnje aktivne maslinike i druge poljoprivredne površine (npr. Bogočin), čime se zadržava povijesna veza s korištenjem zemljišta u neposrednoj okolini. Neki su smješteni daleko izvan naselja, ali je njihova prostorna ambijentalnost narušena infrastrukturnim elementima poput dalekovoda (npr. Ključica), što predstavlja izazov u interpretaciji povijesnog krajolika i vizualne percepcije lokaliteta.

U kontekstu zoniranja unutar parkova prirode i nacionalnih parkova, pojedini se plemićki gradovi nalaze na rubnim dijelovima ili ulaznim točkama u zaštićeno područje (npr. Uzdah kula), dok su drugi smješteni u središnjim zonama posjećivanja (npr. Krčingrad).

62 NP Krka nema donesen PPPPO, a plan upravljanja ne spominje navedene lokalitete.

63 Terenskim istraživanjem primijećeno je slabo održavanje planinarskih staza te ranije postavljene posjetiteljske infrastrukture. Plemićki gradovi na kojima su prije svega nekoliko godina započeti arheološki i konzervatorski radovi u međuvremenu su zarasli od vegetacije (primjerice Ružica, Velika, Kamenograd). Bez kontinuiranog održavanja i ono što je nedavno obnovljeno, ponovno postaje ruševina. Neke od lokaliteta prezentiranih na službenim stranicama NP ili PP nije bilo moguće posjetiti radi vandalizirane, neodržavane ili nedovoljno razvijene posjetiteljske infrastrukture.

64 Unutar PP Žumberak-Samoborsko gorje arheološko-konzervatorski radovi rađeni su i na Tuščaku, ali prije proglašenja parka prirode te zato oni nisu navedeni kao relevantni za temu odnosa plemićkih gradova i zaštićenih prirodnih područja.

65 Snimak postojećeg stanja prije proglašenja zaštićenog prirodnog područja napravljen je za Poganu gradinu, Okić i Lipovec.

U određenim slučajevima plemićki se gradovi nalaze u blizini kamenoloma – aktivnih ili napuštenih (npr. Vranja, Velika, Ružica), dok drugi dijele prostor s recentnim turističkim sadržajima, primjerice vodenim parkom (npr. Velika). Neki, poput Ružice, nalaze se u blizini postojeće turističke infrastrukture čiji se daljnji razvoj predviđa i planskim dokumentima. Pojedini lokaliteti, poput Klaka, povezani su s povijesnim putevima koji su i danas prepoznatljivi i opremljeni posjetiteljskom infrastrukturom.

Neki se plemićki gradovi nalaze u neposrednoj blizini planinarskih domova, uz organizirani parking i dodatne sadržaje za slobodno vrijeme (npr. Okić). Oko nekih su postavljene poučne staze koje interpretiraju prirodne i kulturne značajke prostora, čime se dodatno naglašava njihova edukativna i prezentacijska vrijednost (također Okić). Nadalje, određeni lokaliteti nalaze se u neposrednoj blizini drugih oblika kulturnog naslijeđa – poput crkvi, groblja, kapelica ili pilova (npr. Novi grad Žumberak), čime se stvara širi kontekst prostorne i simboličke povezanosti kulturnih elemenata u krajoliku.

Svi plemićki gradovi su dostupni pješačkim/planinarskih putevima različite težine i razine održavanja, a njih sedam su i kolno dostupni – Krčingrad, Nečven, Trošenj, Medvedgrad, Ružica, Kožljak, Stari grad Žumberak. Na plemićkim gradovima koji su i kolno dostupni provedeni su ili se planiraju sustavniji arheološki i konzervatorski radovi.

Prezentacija i interpretacija lokaliteta do visoke razine dovršenosti dovedena je samo na Medvedgradu.

Službene prezentacijske ploče postavljene su za jedanaest lokaliteta, a njih šest nalazi se u sklopu interpretacijskih/poučnih staza koje interpretiraju prirodne i kulturne vrijednosti područja.

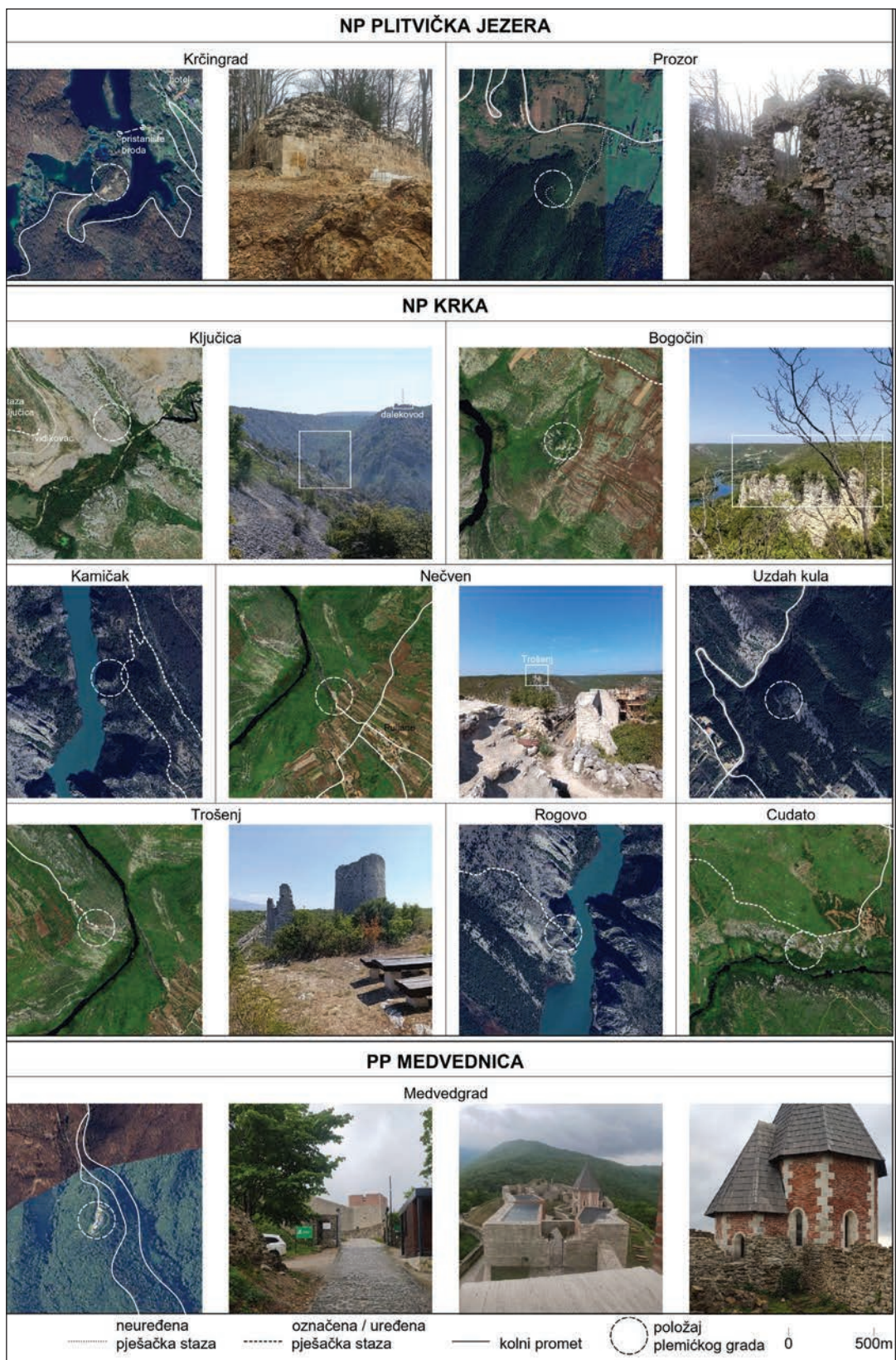
Svi PPPPO-i daju opće mjere zaštite kulturnih dobara koje se mogu primijeniti i na plemićke gradove. Samo dva parka prirode (Medvednica i Papuk) daju detaljnije smjernice za pojedine plemićke gradove (Medvedgrad, Ružica grad, Stražeman, Pogana gradina, Klak, Oršulić i Velika), a u tri zaštićena područja su određene mjere zaštite smještaja (PP Medvednica, NP Plitvička Jezera, PP Žumberak – Samoborsko gorje). Planovi upravljanja kroz detaljnije planirane aktivnosti prepoznaju plemićke gradove u četiri zaštićena prirodna područja – Plitvička jezera, Krka, Medvednica i Papuk. Osim općih smjernica za plemićke gradove, oni navode i konkretne aktivnosti za pojedinačne lokalitete – Krčingrad, Ključica, Nečven, Trošenj, Medvedgrad, Ružica, Voćin. Za Ružicu je prostornim planom određena i izrada detaljnijeg plana u svrhu sanacije i razvoja područja koji je usvojen 2011. godine (Zavod za prostorno planiranje, 2011).

Zaključno, kao pozitivni primjeri (primjeri dobre prakse) planiranja očuvanja i unaprjeđenja plemićkih gradova unutar zaštićenih nacionalnih parkova i parkova prirode temeljem analiziranih kriterija

Tablica 2: Smjernice i odredbe zaštite i planovi aktivnosti za plemićke gradove u NP i PP Hrvatske.

Nacionalni / park prirode	Broj plemićkih gradova (prema PPPPO)	PPPPO		PLAN UPRAVLJANJA	
		Opće smjernice i odredbe zaštite kulturnih dobara	Pojedinačne smjernice i odredbe za plemićke gradove	Opće planirane aktivnosti na kulturnim dobrima	Planirane aktivnosti na plemićkim gradovima
NP Plitvička jezera	2	+	-	+	+ (Krčingrad)
NP Krka	8* ⁶⁶	N/A	N/A	+	+ (Ključica, Nečven; Trošenj)
PP Medvednica	1	+	+ (Medvedgrad)	+	+ (Medvedgrad)
PP Papuk	7	+	+ (Ružica; Stražeman, Pogana gradina, Klak, Oršulić, Velika)	+	+ (Ružica, Voćin)
PP Učka	2	+	-	+	-
PP Žumberak – Samoborsko gorje	5	+	-	+	-

66 Za NP Krka nije donesen PPPPO, a podatci o plemićkim gradovima preuzeti su sa službene web stranice (NP Krka, n.d.a).

Slika 8: Smještaj i stanje plemićkih gradova u NP Plitvička jezera, NP Krka i PP Medvednica (Izvor: Autori).

Slika 9: Smještaj i stanje plemićkih gradova u PP Papuk, PP Učka, PP Žumberak – Samoborsko gorje (Izvor: Autori).

(stanje; namjena i korištenje; provedena istraživanja i zahvati; smještaj; pristup; zajednička interpretacija prirodnih i kulturnih vrijednosti putem poučnih staza; te interpretacijska infrastruktura) mogu se izdvojiti: Ključica, Kamičak, Nečven i Trošenj (NP Krka), Medvedgrad (PP Medvednica), Velika, Klak i Ružica (PP Papuk), te Okić, Stari grad Žumberak i Novi grad Žumberak (PP Žumberak – Samoborsko gorje) koji zadovoljavaju najmanje četiri od sedam analiziranih kriterija. Navedeni lokaliteti izdvojeni su kao primjeri dobre prakse u relativnom smislu između dvadeset i pet analiziranih plemićkih gradova. Uz provedena arheološko-konzervatorska istraživanja, navedene lokalitete izdvaja postava interpretacijske infrastrukture što pokazuje da se minimalnim ulaganjima može stvoriti okvir za posjećivanje. „Prave“ primjere dobre prakse potrebno je ipak potražiti u inozemstvu.

U budućnosti, zbog radova ili projekata koji su u tijeku te uvjeta iz PPPPO-a i planova upravljanja, očekuje se da će i Krčingrad (NP Plitvička jezera), Bogočin i Rogovo (NP Krka), Ružica (PP Papuk), te Kožljak (PP Učka) doživjeti unaprjeđenje stanja.

Ako promatramo cjeline zaštićenih prirodnih područja, možemo reći da je potencijal očuvanja i unaprjeđenja plemićkih gradova u promatranim zaštićenim područjima prirode za sada djelomično iskorišten u jednom od dva nacionalna parka (NP Krka) i u tri od četiri parka priroda (PP Medvednica, Papuk i Žumberak-Samoborsko gorje), dok su u NP Plitvička jezera i PP Učka započete aktivnosti na očuvanju i unaprjeđenju plemićkih gradova.

Istraživanje je potvrdilo hipotezu da zaštićena prirodna područja pozitivno utječu na očuvanje i unaprjeđenje plemićkih gradova, zahvaljujući mogućnostima primjene principa integralne zaštite i integralnog pristupa koji povezuje planiranje i očuvanje prirodne i kulturne baštine na obostranu dobrobit.

Položaj plemićkih gradova unutar zaštićenih prirodnih područja u financijskom smislu omogućava da se sredstva ulažu i u one plemićke gradove koji nisu zaštićeni kao pojedinačna nepokretna kulturna

dobra kao što je slučaj s arheološko-konzervatorskim radovima na Starom gradu Žumberku ili s terenskim istraživanjem i snimkom postojećeg stanja na lokalitetu Prozor.

Zaštićena prirodna područja privlače veliki broj posjetitelja što osim na plemićke gradove u granicama zaštićenog područja pozitivno utječe i na plemićke gradove u neposrednom okruženju. Tako je primjerice plemićki grad Drežnik koji se nalazi neposredno izvan granica NP Plitvička jezera dijelom rekonstruiran; nalazi se na poučnoj stazi „Ruta vode“, a 2017. napravljen je glavni projekt i za tematski park „Stari grad Drežnik“ koji predviđa ugostiteljski objekt, info centar, izgradnju gledališta i pozornice te rekonstrukciju nekadašnjih drvenih mostova u Korani (Kocka, 2020, 73).⁶⁷

Pojedini planovi u grafičkom ili tekstualnom dijelu plana navode i plemićke gradove izvan svog formalnog obuhvata (primjerice PPPPO NP Plitvička jezera – Pusti Perušić; PPPPO PP Žumberak – Samoborsko gorje – Turen Svetojanski, Oršić Slavetić, Stari grad Samobor, Kostel Pribički; ili PPPPO PP Papuk – Voćin, Kaptol), primjećujući kako širi utjecaj zaštićenih prirodnih područja nadilazi administrativne granice i u smislu posjećivanja pozitivno utječe na plemićke gradove u blizini.

Istraživanje je ukazalo na potrebu za integralni pristupom u sagledavanju kulturnog i prirodnog naslijeđa, pri čemu su i povijesni prostorni odnosi – osobito kod plemićkih gradova – i dalje ključni za njihovu održivu zaštitu i aktivaciju. Unatoč ranije dominantnom sektorskom pristupu, rezultati potvrđuju važnost integralnog pristupa koje objedinjuje očuvanje naslijeđa s upravljanjem prirodnim prostorom, u skladu s načelima održivog razvoja.

Ovaj rad predstavlja temelj za daljnja istraživanja koja bi mogla obuhvatiti plemićke gradove u drugim tipovima zaštićenih prirodnih područja te usporedbu s europskim primjerima dobre prakse, s ciljem oblikovanja učinkovitih modela integralne zaštite kulturnog naslijeđa u prirodnom okruženju.

⁶⁷ Smještaj uslužnih sadržaja (npr. parking, ugostiteljstvo, informativne točke) izvan granica nacionalnih parkova metodološki se i s aspekta zaštite prirode smatra poželjnim rješenjem jer omogućuje zaustavljanje prometa na rubu zaštićenog područja te smanjuje pritisak unutar samog parka.

SREDNJEVEŠKI GRADOVI V ZAVAROVANIH NARAVNIH OBMOČJIH NARODNIH PARKOV IN PARKOV NARAVE REPUBLIKE HRVAŠKE: NAČRTOVANJE IN CELOVITO VAROVANJE

Marin DUIĆ

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Oddelek za urbanizem, prostorsko načrtovanje in krajinsko arhitekturo, Fra Andrije Kačića Miošića 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: mduic@arhitekt.hr

Marko RUKAVINA

Univerza v Zagrebu, Fakulteta za arhitekturo, Oddelek za urbanizem, prostorsko načrtovanje in krajinsko arhitekturo, Fra Andrije Kačića Miošića 26, 10000 Zagreb, Hrvatska
e-mail: marko.rukavina@arhitekt.hr

POVZETEK

Srednjeveški gradovi so utrjena središča fevdalnih gospodov iz obdobja srednjega veka. Grajeni so bili z izrabo naravnih danosti, ki so prispevale k obrambni funkciji in varnosti posameznega gradu, zato je njihova arhitektura neločljivo povezana z naravnim okoljem. Ta odnos, vzpostavljen v času srednjega veka, je danes pogosto porušen zaradi sodobne gradnje, infrastrukture, kamnolomov, zaraščanja in drugih posegov. Njihovo ohranjanje in nadgradnja zato poleg zaščite grajene strukture vključujeta tudi ohranjanje zgodovinske umestitve na načelih celostnega varovanja kulturne dediščine, ki procese varovanja povezuje s prostorskim načrtovanjem. Ogroženost srednjeveških gradov spodbuja iskanje trajnostnih prostorskih modelov njihovega ohranjanja in nadgradnje. Te je mogoče raziskovati v zavarovanih območjih narave v Republiki Hrvatski, za katera je obvezna priprava prostorskih načrtov in ki omogočajo skupno obravnavanje ter načrtovanje kulturne in naravne dediščine, pri čemer je v teh območjih večina ohranjena izvornost naravnega konteksta od zgodovinskega obdobja do danes. Cilj prispevka je analizirati stanje, kontekst ter izvedene posege za ohranjanje in nadgradnjo srednjeveških gradov in njihove zgodovinske umestitve v zavarovanih naravnih območjih Republike Hrvatske. V veljavnih prostorskih načrtih območij posebnih značilnosti (PPPPO), načrtih upravljanja in uradnih spletnih virih je evidentiranih skupno petindvajset srednjeveških gradov. Raziskava v dveh narodnih parkih (Plitviška jezera in Krka) ter štirih parkih narave (Medvednica, Papuk, Učka in Žumberak–Samoborsko gorje) potrjuje hipotezo, da zavarovana naravna območja pozitivno vplivajo na njihovo ohranitev in nadgradnjo ter prispevajo k izboljšanju kulturne in naravne dediščine.

Ključne besede: srednjeveški gradovi, zavarovana naravna območja, celovito varovanje, prostorsko načrtovanje

LITERATURA I IZVORI

Arhikon (2021): Arhitektonsko-građevinski izvedbeni projekt: Gradina Krčingrad: Projekt konzervacije. https://np-plitvicka-jezera.hr/wp-content/uploads/2022/03/MAPA-1_GP_ARHITEKTURA_KRCINGRAD.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Bačić, Dorotea (2009): Srednjovjekovna baština Parka prirode Papuk. Velika, Javna ustanova Park prirode Papuk.

Bakarić, Lidija & Sanjin Mihelić (2011): 237 – NP Plitvička jezera. Hrvatski arheološki godišnjak, 8, 516–519.

Centar za posjetitelje Medvedgrad (n.d.): Centar za posjetitelje Medvedgrad. <https://medvedgrad.hr/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Council of Europe (1975): The Declaration of Amsterdam: Congress on the European Architectural Heritage.

Council of Europe (2024): L.I.N.K.E.D. – Guiding Principles for an Integrated Approach to Culture, Nature and Landscape Management. <https://rm.coe.int/l-i-n-k-e-d-guiding-principles-for-an-integrated-approach-to-culture-n/1680af2a90> (posljednji pristup: 2026-04-22).

Čimin, Robert (2013): 85 – Starigrad – Kamengrad. Hrvatski arheološki godišnjak, 10, 177–179.

Čelić, Florijan & Robert Baćac (2017): Master plan turizma općine Kršan od 2017. do 2025. http://www.kudzlatela.com.hr/wp/wp-content/uploads/2020/05/MASTER_TURIZAM_KRSAN_2025.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Duić, Marin, Rukavina, Marko & Mladen Obad Šćitaroci (2022): Plemićki gradovi (burgovi) na području planiranog parka prirode Ivanščica, Strahinjščica, Maceljska gora i Ravna gora: Prostorne mogućnosti očuvanja i unaprjeđenja. Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin, 33, 147–167.

Đurić, Tomislav & Dragutin Feletar (2002): Stari gradovi, dvorci i crkve Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema. Zagreb, Hrvatski zemljopis.

European Commission (2017): Linking Natura 2000 and Cultural Heritage: Case Studies. Luksemburg, Publications Office of the European Union.

European Commission (2019): Natural and Cultural Heritage in Europe: Working Together Within the Natura 2000 Network. Luksemburg, Publications Office of the European Union.

General Secretariat of the Council of the European Union (2014): Charter of Rome on Natural and Cultural Capital. Bruxelles, Council of the European Union.

Hrvatski restauratorski zavod (n.d.): Stari grad Prozorac u Vrelu Koreničkom. <https://hrz.hr/aktualno/novosti-i-obavijesti/stari-grad-prozorac-u-vrelu-korenickom/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

ICOMOS & IUCN (2021): Connecting Practice: A Commentary on Nature-Culture Keywords. Charenton-le-Pont – Gland, ICOMOS – IUCN.

ICOMOS & IUCN (2023): Connecting Practice IV: Phase IV – Part 1: Final Report. Charenton-le-Pont – Gland, ICOMOS – IUCN.

Javna ustanova “Nacionalni park Krka” (2011): Plan upravljanja: Nacionalni park Krka. <https://www.npkrka.hr/wp-content/uploads/Plan-upravljanja.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera (2019): Plan upravljanja Nacionalnim parkom Plitvička jezera 2019. – 2028. <https://np-plitvicka-jezera.hr/wp-content/uploads/2019/10/Plan-upravljanja-NP-Plitvi%C4%8Dka-jezera.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera (2020): Priručnik za vodiče Nacionalnog parka Plitvička jezera, Javna ustanova Nacionalni park Plitvička jezera.

Javna ustanova Park prirode Medvednica (2011): Plan upravljanja: Park prirode Medvednica. <https://www.pp-medvednica.hr/wp-content/uploads/2019/05/Plan-upravljanja-Parka-prirode-Medvednica.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Javna ustanova Park prirode Papuk (2023): Plan upravljanja Parka prirode Papuk. <https://www.pp-papuk.hr/download/plan-upravljanja-javne-ustanove-park-prirode-papuk-za-period-od-2023-do-2033-godine?wpdmdl=10918&refresh=687e0abfcd9391753090751> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Javna ustanova Park prirode Velebit (2022): Plan upravljanja Parkom prirode Velebit i pridruženim zaštićenim područjima i područjima ekološke mreže (PU 6017) 2022.–2031. https://pp-velebit.hr/files/documents/Plan_upravljanja_Parkom_prirode_Velebit_2022-2031.pdf (posljednji pristup: 2025-06-10).

Kocka (2020): Krovni interpretacijski plan „Dodir civilizacija“ s planom upravljanja. Karlovac, Karlovačka županija.

Lapajne, Damjan (2005): 78 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 2, 157–158.

Lapajne, Damjan (2006): 96 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 3, 180–182.

Lapajne, Damjan (2007): 84 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 4, 195–196.

Lapajne, Damjan (2008): 112 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 5, 266–268.

Lapajne, Damjan (2011): 125 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 8, 281–282.

Lapajne, Damjan (2012): 154 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 9, 326–327.

Lapajne, Damjan (2013): 116 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 10, 239.

Lapajne, Damjan (2014): 130 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 11, 263.

Lapajne, Damjan (2015): 162 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 12, 298.

Lapajne, Damjan (2016): 164 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 13, 300–301.

Lapajne, Damjan (2017): 163 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 14, 296–297.

Lapajne, Damjan & Gordana Mahović (2005–2006): Stari grad Tušćak na Žumberku. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 29–30, 75–84.

Latinčić, Dubravka & Krešimir Regan (2021): Kaštel Perušić. Historijski zbornik, 74, 2, 237–263.

Mihelić, Sanjin & Lidija Bakarić (2013): 219 – NP Plitvička jezera. Hrvatski arheološki godišnjak, 10, 441–444.

Miletić, Drago (1988): Plemički grad Okić. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 13, 91–114.

Miletić, Drago (2012): Plemički gradovi kontinentalne Hrvatske. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.

Miletić, Drago (2021): Medvedgrad na Oltaru domovine – pogled izbliza. Zagreb, Društvo povjesničara umjetnosti Hrvatske.

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja (2012): Prostorni plan Parka prirode Vransko jezero: Knjiga I – Tekstualni dio plana. Zagreb – Zadar, 90. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPVransko_jezero//PP_VJ_Knjiga_1.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja (2014a): Prostorni plan područja posebnih obilježja Nacionalnog parka „Plitvička jezera“: Knjiga II. Obrazloženje plana i obvezni prilozi. Zagreb, 154. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPNPPlitvicka_jezera//00_PPPPO_NP_PJ_K2_Obrazlozenje_NKP.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja (2014b): Prostorni plan Parka prirode Medvednica: Knjiga 1. Odredbe za provođenje. Zagreb, 74. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPMedvednica//PP_Medvednica_knjiga_1_odredbe.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja (2014c): Prostorni plan Parka prirode Žumberak – Samoborsko gorje: Knjiga 1. Odredbe za provođenje. Zagreb, 54. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPZumberak_SamoborskoGorje//0_Odredbe_za_provodjenje.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo graditeljstva i prostornog uređenja (2018): Prostorni plan Parka prirode Papuk: Obrazloženje plana – Prijedlog plana. Zagreb-Požega, 202. https://mpgi.gov.hr/UserDocsImages//dokumenti/Prostorno/Planovi/PPPPPapuk/PPPPPapuk-JR//Obrazlozenje_plana.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2006): Odobreni programi zaštite na nepokretnim spomenicima kulture u 2006. godini. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/odobreni%20programi%20u%202006/programi%20zastite%20na%20nepokretnim%20u%202006.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2007): Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2007. godini. https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/odobreni%20programi%202007/Nepokretni_2007.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2008): Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2008. godini. https://min-kulture.gov.hr/UserDocsImages/arhiva/Odobreni%20programi%202019/korekcije/arhiva%20financiranje%202006/2008/Nepokretni_2008.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2009): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/odobreni%20programi%20u%202009.%20godini/Zastitni%20radovi%202009%20godina%20-%20nepokretni.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2010): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2010. godini. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/odobreni%20programi%20za%202010/Za%20a1titni%20radovi%20-%20nepokretna%20kult.%20dobra%2029.12.2010..pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2011): Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2011. godini. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/odobreni%20programi%20u%202011.%20godini/Tablica%20nepokretni%20za%20web%20-%202001.07.2011..pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2012): Programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2012. godini. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202012.godini/Nepokretni%202012%20-%20odobreni.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2013): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2013. godini. [https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202013.%20godini/Nepokretni%20-%20jednogodi%20a1nji%20odobreni%20\(zavr%20a1no\).pdf](https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%20u%202013.%20godini/Nepokretni%20-%20jednogodi%20a1nji%20odobreni%20(zavr%20a1no).pdf) (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2015): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2015. Godini. <https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Bastina/Nepokretni%202015%20jednogodi%20a1nji%20odobreni.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2016): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2016. godini. https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Odobreni%20programi%202016/Nepokretna%20bastina_odobreni%2031.12.2016..pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2017): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2017. godini. https://min-kulture.gov.hr/userdocsimages/arhiva/Programi%202017/Nepokretni%202017_odobreni%2013.03.2017..pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2019): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2019. godini. <https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/arhiva/Odobreni%20programi%202019/za%C5%A1tita%20nepokretne/Odobreni%20programi%20nepokretne%20kulturne%20ba%C5%A1tine%2021.02.2019.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture (2020): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2020. godini. [https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/arhiva/1%20odobreni%20-%20odbijeni%20programi%20za%202020/Ba%C5%A1tina%20a%C5%BEuriranje%202020/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20na%20nepokretnim%20kulturnim%20dobra%20\(stanje%20u%20prosincu%202020\).pdf](https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/arhiva/1%20odobreni%20-%20odbijeni%20programi%20za%202020/Ba%C5%A1tina%20a%C5%BEuriranje%202020/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20na%20nepokretnim%20kulturnim%20dobra%20(stanje%20u%20prosincu%202020).pdf) (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture i medija (2021): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2021. godini. [https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Rezultati/Ba%C5%A1tina/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20nepokretnih%20kulturnih%20dobra%20za%202021.%20\(pregled%20sa%20stanjem%2015.12.2021\).pdf](https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Rezultati/Ba%C5%A1tina/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20nepokretnih%20kulturnih%20dobra%20za%202021.%20(pregled%20sa%20stanjem%2015.12.2021).pdf) (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture i medija (2022): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2022. godini. <https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/kulturna%20ba%C5%A1tina/2022/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20nepokretnih%20kulturnih%20dobra%20za%202022.%20pregled%20sa%20stanjem%2014.12.2022..pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture i medija (2023): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2023. godini. <https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/kulturna%20ba%C5%A1tina/2022/Odobreni%20programi%20za%C5%A1tite%20nepokretnih%20kulturnih%20dobra%20za%202022.%20pregled%20sa%20stanjem%2014.12.2022..pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture i medija (2024): Odobreni programi zaštite na nepokretnim kulturnim dobrima u 2024. godini. <https://min-kulture.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Doc/2024doc/2024%20financiranje/Pregled%20odobrenih%20programa%20za%C5%A1tite%20na%20nepokretnim%20kulturnim%20dobra%202024.2.2024.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo kulture, Uprava za zaštitu kulturne baštine, Konzervatorski odjel u Gospiću (2009): Prostorni plan uređenja Nacionalnog parka Sjeverni Velebit: Konzervatorska podloga zaštite i očuvanja kulturnih dobara. Gospić, 59. <https://np-sjeverni-velebit.hr/www/images/sadrzaj/povijest/2-3-Kult-bast-PP-konz-podloga.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo prostornog uređenja, graditeljstva i državne imovine (n.d.): Prostorni plan NP Krka. mpgi.gov.hr/naslovna-blokovi/o-ministarstvu/djelokrug-50/prostorno-uredjenje-3335/prostorni-planovi-8193/prostorni-planovi-drzavne-razine/prostorni-planovi-nacionalnih-parkova/prostorni-plan-np-krka/6805 (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog uređenja: Z vod za prostorno uređenje (2003): Prostorni plan Nacionalnog parka „Kornati“: A. Tekstualni dio. Zagreb-Šibenik, 115. <https://mpgi.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Prostorno/Planovi/PPNPKornati/NPKornati-tekst-web.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva (2006): Prostorni plan Parka prirode „Učka“: Tekstualni dio. Rijeka-Zagreb, 259. <https://mpgi.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Prostorno/Planovi/PPUcka/PPPUcka-knjiga-web.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva (2010): Prostorni plan Parka prirode Lonjsko polje: Knjiga II. Obrazloženje plana i obavezni prilozi. Zagreb-Sisak, 276. https://mpgi.gov.hr/UserDocImages/dokumenti/Prostorno/Planovi/PPLonjskoPolje/2-Knjiga%20II-NN37_2010.pdf (posljednji pristup: 2023-05-10).

Mirnik, Ivan (1971): »Castrum Medved« — pregled topografskog stanja grada. Peristil, 14–15, 1, 71–80.

Mučalo, Nataša & Nataša Zaninović (2018): Izložba Srednjovjekovne utvrde na rijeci Krki u svjetlu arheoloških i arhivskih istraživanja. BUK – Glasnik Javne ustanove „Nacionalni park Krka“, 9, 9, 79.

Ninić, Marina, Bojanić Obad Šćitaroci, Bojana & Damir Krajnik (2012): Srednjovjekovne utvrde na području Nacionalnog parka Krka. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 20, 2, 392–401.

NP Krka (n.d.a): Srednjovjekovne utvrde. <https://www.npkrka.hr/hr/kulturna-bastina/srednjovjekovne-utvrde/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

NP Krka (n.d.b): Staza Perice. <https://www.npkrka.hr/hr/posjeti/krka-hike/pjesacka-staza-perice/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

NP Plitvička jezera (2019): 40 godina na UNESCO listi svjetske baštine. <https://np-plitvicka-jezera.hr/40-godina-na-unesco-listi-svjetske-bastine/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

NP Plitvička jezera (2021): Nordijsko hodanje / Nordic walking. <https://np-plitvicka-jezera.hr/nordijsko-hodanje-nordic-walking/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

NP Plitvička jezera (n.d.): Kulturna baština. <https://np-plitvicka-jezera.hr/prirodna-i-kulturna-bastina/kulturno-povijesna-bastina/kulturna-bastina/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Obad Šćitaroci, Mladen (ur.) (2015): Prostorne i razvojne mogućnosti kulturnog naslijeđa: Zbornik radova. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Obad Šćitaroci, Mladen (ur.) (2017): Znanstveni kolokvij: Modeli revitalizacije i unaprjeđenja kulturnog naslijeđa: Zbornik radova. Zagreb, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Pleše, Tajana (2008): 198 – Gradina Kozjak (Krčingrad). Hrvatski arheološki godišnjak, 5, 454–456.

Pleše, Tajana (2009): 225 – Gradina Kozjak (Krčingrad). Hrvatski arheološki godišnjak, 6, 471–473.

Pleše, Tajana (2010): NP Plitvička jezera – Stari grad Krčingrad. Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda: Radovi u 2009. godini, 1, 144.

Pleše, Tajana (2014): NP Plitvička jezera – Stari grad Krčingrad. Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda: Radovi u 2013. godini, 5, 135.

Pleše, Tajana (2015): NP Plitvička jezera – Stari grad Krčingrad. Portal: Godišnjak Hrvatskog restauratorskog zavoda: Radovi u 2014. godini, 6, 163.

Pleše, Tajana & Petar Sekulić (2014): 234 – Stari grad Krčingrad (gradina Kozjak). Hrvatski arheološki godišnjak, 11, 466–468.

Sekulić, Petar & Tajana Pleše (2013): 225 – Stari grad Krčingrad (gradina Kozjak). Hrvatski arheološki godišnjak, 10, 454–455.

Popijač, Marina (ur.) (2021): Zeleni dodir Medvednice: Zbornik sažetaka 1. Znanstveno-stručnog skupa s međunarodnim sudjelovanjem. Zagreb, Javna ustanova „Park prirode Medvednica“, 158.

PP Medvednica (n.d.): Poboljšanje posjetiteljskog kapaciteta u svrhu održivog upravljanja Parkom prirode Medvednica. <https://www.pp-medvednica.hr/projekti/kk-06-1-2-01-0012> (posljednji pristup: 2023-05-10).

PP Papuk (n.d.): Kulturno povijesna baština: Srednjovjekovne utvrde. <https://www.pp-papuk.hr/kulturno-povijesna-bastina/#tab-eb22d931ee85b344f4f> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Regan, Krešimir & Vlatka Dugački (ur.) (2024): Leksikon utvrda Hrvatske: srednji i rani novi vijek. Zagreb, Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

Restauratorski zavod Hrvatske (1987): Katalog radova Restauratorskog zavoda Hrvatske od 1966. do 1986. g. Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske, 12, 15–150.

Rukavina, Marko, Obad Šćitaroci, Mladen & Ksenija Petrić (2013): Prostorno-urbanistički aspekti zaštite nepokretnog arheološkog naslijeđa - Međunarodni i nacionalni dokumenti o zaštiti. Prostor: znanstveni časopis za arhitekturu i urbanizam, 21, 2, 312–325.

Sekulić, Petar (2022): Arhivske crtice uz 110. godišnjicu od početka arheoloških istraživanja starog grada (Krčingrada) na Plitvičkim jezerima. Portal, 13, 125–135.

Sokač-Štimac, Dubravka (2010): 77 – Velika – Stari grad. Hrvatski arheološki godišnjak, 7, 146–147.

Sokač-Štimac, Dubravka (2012): 96 – Stari grad Velika. Hrvatski arheološki godišnjak, 9, 184–185.

Szabo, Gjuro (1920): Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Zagreb, Matica Hrvatska.

Turizmoteka (2019): Kršan: Obnavlja se kaštel Kožljak. <https://www.turizmoteka.hr/destinacije/krsan-obnavlja-se-kastel-kozljak/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Turnšek, Vladimir, Bugar, Aleksandra & Boris Mašić (2012): 152 – Medvedgrad. Hrvatski arheološki godišnjak, 9, 321–323.

UNESCO (2015): World Heritage Review 75: Culture–Nature Links. World Heritage Centre, 86.

Uredništvo HAG-a (2018): 183 – Stari grad Žumberak. Hrvatski arheološki godišnjak, 15, 301.

Vektra (2015): Plitvička jezera: Krčingrad. <https://vektra.net/project/plitvicka-jezera-krcingrad/> (posljednji pristup: 2023-05-10).

Višnjić, Josip (2018): 239 – Kaštel Kožljak. Hrvatski arheološki godišnjak, 14, 411–413.

Zakon o proglašenju Nacionalnog parka „Krka“. Narodne novine 5/1985.

Zakon o proglašenju Parka prirode „Papuk“. Narodne novine 45/1999.

Zakon o proglašenju Parka prirode „Učka“. Narodne novine 45/1999.

Zakon o proglašenju Plitvičkih jezera nacionalnim parkom. Narodne novine 29/1949, 13/1997.

Zakon o proglašenju zapadnog dijela Medvednice parkom prirode. Narodne novine 24/1981.

Zakon o proglašenju Žumberka i Samoborskog gorja parkom prirode. Narodne novine 58/1999.

Zakon o prostornom uređenju. Narodne novine 153/2013.

Zakon o zaštiti okoliša. Narodne novine 80/2013.

Zakon o zaštiti prirode. Narodne novine 80/2013.

Zaninović, Joško (2005): 174 – Ključica – srednjovjekovna utvrda. Hrvatski arheološki godišnjak, 2, 332–334.

Zaninović, Joško (2006): 198 – Ključica – srednjovjekovna utvrda. Hrvatski arheološki godišnjak, 3, 373–375.

Zaninović, Joško (2007): 199 – Ključica – srednjovjekovna utvrda. Hrvatski arheološki godišnjak, 4, 431–432.

Zaninović, Joško (2011a): 279 – Utvrda Ključica. Hrvatski arheološki godišnjak, 8, 595–596.

Zaninović, Joško (2012): 344 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 9, 688–690.

Zaninović, Joško (2013): 269 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 10, 526–528.

Zaninović, Joško (2015): 344 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 12, 636–639.

Zaninović, Joško (2016a): 385 – Utvrda Ključica. Hrvatski arheološki godišnjak, 13, 704–706.

Zaninović, Joško (2016b): 386 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 13, 706–708.

Zaninović, Joško (2017a): 394 – Utvrda Ključica. Hrvatski arheološki godišnjak, 14, 713–715.

Zaninović, Joško (2017b): 395 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 14, 715–716.

Zaninović, Nataša (2011b): 280 – Utvrda Nečven. Hrvatski arheološki godišnjak, 8, 596–598.

Zavod za prostorno planiranje (2011): Detaljni plan uređenja “Jezero Hercegovac – Ružica grad” u Orahovici: Knjiga 1A. – Tekstualni i grafički dio. Osijek, 46. <https://juzpupvz.hr/wp-content/uploads/2018/06/III-DPU-Jezeru-Hercegovac-KNJIGA-1A-Tekstualni-i-grafi%C4%8Dki-dio.pdf> (posljednji pristup: 2023-05-10).

EKSPERIMENT SREDNJEVEŠKEGA MODERNIZMA: VPLIV NA SODOBNO ARHITEKTURO IN GRADBENO PRAKSO

Luka PULEVIĆ

POINT d.o.o., Rovšnikova ulica 2, 1210 Ljubljana - Šentvid, Slovenija
e-mail: luka@point.si

Simon PETROVČIČ

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za arhitekturo, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: simon.petrovcic@fa.uni-lj.si

IZVLEČEK

Članek reinterpreta modernizem v arhitekturi, ga razume širše kot zgolj gibanje v 20. stoletju, in sicer kot ponavljajoče se prelomne trenutke skozi zgodovino arhitekture. Kot primer takšnega razumevanja modernizma analizira gotsko arhitekturo. Osredotoča se na gotski konstrukcijski eksperiment, ki je omogočil prehod k vitkemu skeletu. Metoda dela je zgodovinska analiza razvoja gotske konstrukcije. Rezultati kažejo, da so srednjeveški graditelji z iterativnim eksperimentiranjem v merilu 1 : 1, intuicijo in modularnostjo razvili inovativen konstrukcijski sistem. Gotska arhitektura ponuja dragocene lekcije za sodobno prakso glede inovacij v negotovih razmerah.

Ključne besede: gotska arhitektura, sakralna arhitektura, konstrukcijski eksperiment, gradbena tehnologija, srednjeveški modernizem

L'ESPERIMENTO DEL MODERNISMO MEDIEVALE: INFLUENZA SULL'ARCHITETTURA CONTEMPORANEA E SULLA PRATICA EDILIZIA

SINTESI

L'articolo reinterpreta il concetto di modernismo in architettura, intendendolo in senso più ampio rispetto al movimento del XX secolo, bensì come una serie di momenti di svolta ricorrenti nella storia. Lo studio analizza l'architettura gotica come esempio di tale modernismo, concentrandosi sull'esperimento costruttivo che ha permesso la transizione verso una struttura a scheletro snello. Il metodo adottato è l'analisi storica dello sviluppo della costruzione gotica. I risultati indicano che i costruttori medievali, attraverso la sperimentazione iterativa in scala 1:1, l'intuizione e la modularità, hanno sviluppato un sistema costruttivo innovativo. L'architettura gotica offre preziose lezioni per la pratica contemporanea riguardo all'innovazione in condizioni di incertezza.

Parole chiave: architettura gotica, architettura sacra, esperimento costruttivo, tecnologia edilizia, modernismo medievale

UVOD

Arhitekturni zgodovinar Mark Jarzombek (2015) problematizira pojem predmoderne (*Pre-Modern*), s katerim mnogi sodobni arhitekturni zgodovinarji in teoretiki razumejo vse dobe človeške ustvarjalnosti pred nastopom modernizma in jih na ta način od slednjega strogo ločijo. Posledica te delitve zgodovine na moderno in predmoderno je, da je skoraj celotno obdobje »predmoderne« razumljeno kot preživeto in posledično v obravnavo prepuščeno disciplinam zunaj arhitekture, z njej tujimi interesi: umetnostni zgodovini, arheologiji in antropologiji. Jarzombek pa pod vprašaj ne postavi le pojma predmodernosti, ampak tudi samo modernost. Slednjega pojma po njegovem mnenju ne smemo razumeti le kot umetnostnozgodovinske kategorije, torej le kot specifično gibanje v 20. stoletju. Modernost namreč lahko razumemo tudi širše, in sicer kot katerikoli trenutek preloma iz zgodovine arhitekture, za katerega je značilen potencial nagovarjanja ljudi sedanjosti in prihodnosti. Ali drugače: gre za trenutek, iz katerega se lahko nekaj naučimo in to novo znanje prenesemo na naše delovanje.

Pravzaprav je prav presenetljivo, da zadošča že, če »predmoderno« zgodovino razumemo, kot jo je razumel modernizem 20. stoletja. Arhitekturni zgodovinar Anthony Vidler zavrača trditve, da naj bi za razliko od postmodernizma, modernizem zavračal zgodovino. Slednjo so modernisti razumeli kot mehanizem, ki giba družbo, zato je treba to gibanje predvideti in ga uporabiti za predvidene cilje. V zgodovini so iskali »bistva in strukture, ne pa slogovnih afektov« (Vidler, 2016, 230). Nasproti temu Vidler postavi koncept *posthistoire*, ki se pogosto povezuje s pojavom postmodernizma. Zgodovina tu postane zgolj znak same sebe, prikrajšana pa je za svojo moč in motečnost. Vse to ne drži le za postmodernizem, ampak tudi za nekatere »navidezne« moderne stvaritve (Vidler, 2016, 235). Modernistično torej v resnici ni vse, kar je videti modernistično. Različni motivi, kot naprimer ravna streha, velika panoramska okna in minimalistična obravnava detajlov so v stroki še danes označeni kot »moderni«, čeprav gre za koncepte, ki so stari že več kot sto let. Modernizem je lahko žrtev brezvsebinskega in podobarskega ponavljanja prav toliko kot vsa starejša arhitekturna gibanja in tako zreduciran na slog. Na ta način se opredelitev modernizma zapre in finalizira. To je v resnici v nasprotju z njegovim bistvom: zanj je bistvena inovacija in ponovno vrednotenje preteklega. Moderna zgodovina, niti tista starejša zgodovina, ne bi smela biti mesto, od koder selektivno jemljemo podobe, ampak mesto, kjer lahko iščemo nerazrešena vprašanja in nerazrešene, a še aktualne projekte, ki jih je vredno nadaljevati. V zgodovini je treba videti diskontinuiran proces »modernističnih« prelomov in prekinitev, kjer prepoznavamo odprte probleme in vprašanja, na katera določeno obdobje odgovarja.

Da so to odprta vprašanja, pomeni, da lahko v njih prepoznamo nekaj, kar zanima sodobnost. Prav na tak način bomo v pričujočem članku pristopili k izbranemu obdobju.

Modernistični moment v gotski arhitekturi

Kot obdobje, katerega značilnosti ustrezajo zgoraj opisanim merilom, bomo prepoznali obdobje gotске arhitekture. To bomo ovrednotili kot modernistično in sicer ne v okviru specifičnega umetnostnozgodovinskega obdobja, ampak kot obdobje preloma s preteklostjo. Gotiko je na podoben način s pojmom modernizma povezal že umetnostni zgodovinar Marvin Trachtenberg (2000). Trachtenberg predstavi tezo, da romansko in gotsko arhitekturo lahko razločujemo po paradigmi historičnega/modernističnega. V tej dvojici nasprotujočih si pojmov vidi rešitev za jasnejšo opredelitev gotске arhitekture, ki jo sicer bremeni oznaka »slog«, saj ta postavlja formalna pravila, ki v praksi zaradi kompleksnosti in nasprotij znotraj samih stavb pogosto težko natančno opredelijo celotno delo. V zvezi s to »novo« paradigmo je pomenljiva sama oznaka »gotika«: Goti so starogremansko ljudstvo, ki je opustošilo Rim, in zaradi svoje domnevne »barbarskosti« predstavljajo popolno nasprotje »civiliziranim« Rimljanom. Gre torej za ljudstvo, ki je rušilo star antični red. Renesanci misleci, ki so z oznako želeli poudariti »barbarskost« srednjeveške arhitekture, so z njo v resnici zajeli njeno bistvo: antihistoricizem, torej nekaj, kar lomi vez s preteklostjo. Trachtenberg dodaja, da so v renesansi gotiko imenovali tudi »lavori moderni«, torej »moderno delo«. Če združimo obe oznaki, dobimo arhitekturo, ki je tako antiklasična (antihistorična) kot tudi moderna. Kljub nenamerni ustreznosti izraza »gotika« avtor le-tej dodeli novo ime, ki ni tako polno varljivih konotacij: »srednjeveški modernizem«.

Podobno kot to velja za izraz »gotika«, tudi izraz »romanika« razkriva neko bistvo: gre za nekaj, kar izvira iz rimske arhitekture, torej nekaj, kar je, iz perspektive srednjeveškega človeka, historicistično. Bolj točno bi lahko še posebno pozno romaniko opredelili kot konflikt med historičnimi in modernističnimi elementi. Prvi popolnoma prevladajo v zgodnjekrščanski arhitekturi, romanika pa predstavlja njihovo medsebojno prepletanje. Modernizem po Trachtenbergu prevlada šele v gotiki. Za primer vzamimo oblikovanje stebra. Ta je v zgodnji gotiki glede proporcev in tripartitnosti še blizu klasičnemu, kasneje vse bolj nadomeščajo snopi vitkih, raztegnjenih in v tem mislu deformiranih stebričev, ki na začetku še ohranjajo tripartitnost, proti koncu gotike pa se ji vse bolj odrekajo (slika 1).

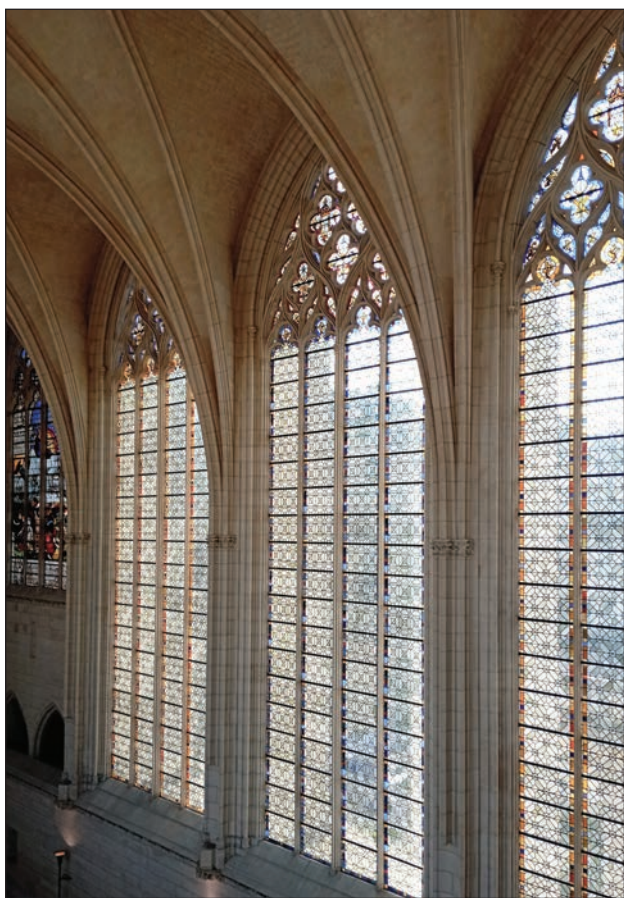
Trachtenberg opaža, da je od »predmodernih« arhitekturnih obdobji v arhitekturnih šolah prisotna le renesansa, gotiko pa se spregleda, saj naj bi bila

težje združljiva z zanimanji sodobne arhitekturne prakse. Tu Trachtenberg poudari, da prav paradigma historičnega/modernističnega predstavlja priložnost, da se težišče interesa arhitektov premakne bližje gotiki, saj zanimanja arhitektov pogosto vključujejo prav historicizem, modernizem in njun medsebojni odnos ter konflikt.

Ugotovitev, da se gotška arhitektura, celo »predmoderna« arhitektura, ne jemlje resno, je značilno tudi, ali predvsem, za »našo« ljubljansko Fakulteto za arhitekturo. Absurdno je, da umetnost grajenja, ki ji pravimo arhitektura, obstaja že tisočletja, kljub temu pa vsa njena spoznanja, prevrate in izume upoštevamo le v okviru zadnjih dveh stoletij. Seveda je jasno, da je enostavnejše vleči vzporednice med sodobnostjo in kakšnim delom 20. stoletja, kot s sodobnostjo in delom, postavljenim v predindustrijski dobi. Prav zaradi te težavnosti pa je podvig, ki se ga loteva ta članek, toliko bolj zanimiv. Kot izpostavlja Trachtenberg, je bila gotška arhitektura nekaj izjemno radikalnega. Pričujoč članek podpira njegovo oznako gotike kot srednjeveškega modernizma, vendar z drugačnega vidika. V ospredju bo obravnava konstrukcije, ali bolj točno: konstrukcijski eksperiment.

Enkratnost gotskega konstrukcijskega eksperimenta

Pred rojstvom sodobne vede o mehanski odpornosti stavb so graditelji njihovo stabilnost preverjali s konstrukcijskim eksperimentom. Pogosto je kot eksperiment delovala že sama stavba. Kar dela gotški konstrukcijski eksperiment toliko bolj izjemen, je dejstvo, da so pri konstruiranju morali uskladiti dve zahtevi, in sicer zahtevo po čim večji višini prostorov in čim večjem dotoku svetlobe v notranjost (slika 1 in slika 2). Ti dve zahtevi sta si nasprotujoči: večja osvetlitev notranjosti kliče po prepustni skeletni konstrukciji, prostori velikih višin in razponov pa po čvrsti, masivni konstrukciji. Tu je problematičen vidik uporabljeno gradivo, torej kamen. Ta je po svoji naravi krhek, zato je močno odporen le na tlačne napetosti. Veliki razponi z uporabo tega gradiva posledično zahtevajo obočno konstrukcijo, saj se material na ta način »tlači«. Obočne konstrukcije pa ustvarjajo tendenco razpiranja podpor, zato morajo biti slednje zelo čvrste na račun svetlobnih odprtin, ki morajo biti manjše.

Slika 1: St-Chapelle, Vincennes (Foto: L. Pulevič).

Slika 2: Palatinska kapela, Aachen (Foto: L. Pulevič).

Slika 3: Hagija Sofija, Istanbul. Sile kupole so razpršene na neprekinjeno podprtje (Foto: L. Pulević).

Slika 4: Bazilika Saint-Denis (Foto: L. Pulević).

Moč gotike lahko dodatno razjasnimo, če jo primerjamo z rimsko dobo, ki jo prav tako zaznamuje dovršena konstrukcija. Kvalitativna razlika med obdobjema sledeča: Rimljane je zanimala predvsem masivnost in ne lahkotnost konstrukcije, za gotiko pa je, prav nasprotno, značilno neprestano optimiziranje konstrukcije. Rimljani (kasneje tudi njihovi nasledniki Bizantinci) so sile v stavbah enakomerno razpršili, na primer z uporabo kupol (slika 3), na relativno neprekinjeno podporo, medtem ko jih gotika skoncetrira v točkah (slika 4). Z Gotiko prvič v zgodovini dobimo kamnito konstrukcijo, za katero

so hkrati značilni veliki razponi, izjemna višina prostorov in skeletni konstrukcijski sistem.

Gotika je torej temeljila na tehnološkem razvoju, ki je omogočil prehod iz tradicionalne masivne konstrukcije. Ker je zanjo značilna invencija in prelom s preteklostjo, jo lahko razumemo kot nekaj modernega. Ker je bila ta modernost rezultat eksperimentalnega delovanja, prav slednje velja kot nekaj, kar je relevantno za sodobnost. To ne pomeni, da moramo danes točno posnemati gotski eksperiment, ali da je eksperimentalno delovanje omejeno na konstrukcijo. Članek želi na primeru gotike le opozoriti na dejstvo, da ima takšno

Tabela 1: Definicije in konstrukcijske funkcije gotskih gradbenih elementov.

a) Obočni sistemi	
Izraz	Opis in funkcija
Banjasti obok	Najenostavnejši polkrožni kamniti strop; zahteva močne, kontinuirane zidove.
Oproge	Masivni prečni loki, ki v intervalih ojačajo obok in omogočijo tanjšo lupino.
Križni obok	Presek dveh banjastih obokov; omogoča točkovno podpiranje v vogalih.
Križnorebrasti obok	Nadgradnja s kamnitimi rebri, ki olajšajo gradnjo in povečajo togost.
Šestdelni obok	Obočni sistem s tlorisom kvadrata in dodatnim prečnim rebrom.
Štiridelni obok	Obočni sistem sestavljen iz dveh med seboj pravokotnih banjastih obokov.
Stožčasto (lemesasto) zvijanje	Geometrijska prilagoditev obočne lupine zaradi različnih višin krivljenja reber.

b) Vertikalna členitev in zunanji oporni sistem	
Izraz	Opis in funkcija
Slopi	Masivni zidani stebri, ki nosijo navpične obremenitve obokov.
Služniki	Vitki stebriči, prislonjeni k slopu, ki vizualno nadaljujejo linije reber do tal.
Oporni loki	Zunanji loki, ki razporne sile glavne ladje prenesejo čez stransko ladjo na opornike.
Oporniki	Masivni zunanji stebri, ki sprejmejo sile opornih lokov in jih vodijo v tla.
Triforij	Ozka galerija s servisnim prehodom pod nadsvetlobnimi okni.
Nadsvetloba	Najvišji pas stene z velikimi okni, ki osvetljujejo glavno ladjo.
Traveja (modul)	Osnovna prostorska enota ladje med štirimi nosilnimi slopi.
Reberni razcvet	Točka na slopu ali služniku, kjer se rebra oboka začnejo razvejati.

c) Arhitekturni detajli in tehnologija gradnje	
Izraz	Opis in funkcija
Šilasti lok	Koničasti lok, ki proizvaja manjše razporne sile kot polkrožni lok.
Krogovičje	Kamniti skelet oken; omogoča vstavljanje velikih vitražnih površin.
Lanceta	Visoko in ozko okno, zaključeno s šilastim lokom.
Krožno okno (rozeta)	Okroglo okno s krogovičjem; pogosto krona par lancet.
Konzolni odri	Začasne lesene konstrukcije, ki so slonele na odprtinah v zidu.
Stopničasti portal	Vhod z zamaknjenimi sloji, ki so olajšali uporabo opažev pri gradnji.

delovanje lahko izjemne rezultate in da je zato nekaj, kar je vredno pogledati znova, da bi to lahko razumeli. Bralca in bralko spodbuja, da si drzne eksperimenta v arhitekturi, posebno v merilu 1 : 1, četudi na drugačen način, za drugačen namen, lotiti tudi danes, še posebej, ko gre za negotovosti na našem področju, ki jo je v srednjem veku posebjala odsotnost kakršne koli vede o mehanski odpornosti konstrukcije.

V nadaljevanju bomo videli, kako je konstrukcijski eksperiment v gotiki izgledal. Predstavljeni bodo trije vidiki eksperimenta: razvoj konstrukcije, pomen empirizma in izkustva ter avtonomija srednjeveškega arhitekta. Za lažje sledenje kompleksnemu razvoju gotske tehnologije in razumevanje specifičnega izrazoslovja, ki bo podrobneje obravnavano v naslednjih poglavjih, so ključni pojmi, njihove funkcije in vloga v konstrukcijskem eksperimentu sistematično navaja tabela 1.

RAZVOJ SREDNJEVEŠKE KONSTRUKCIJE

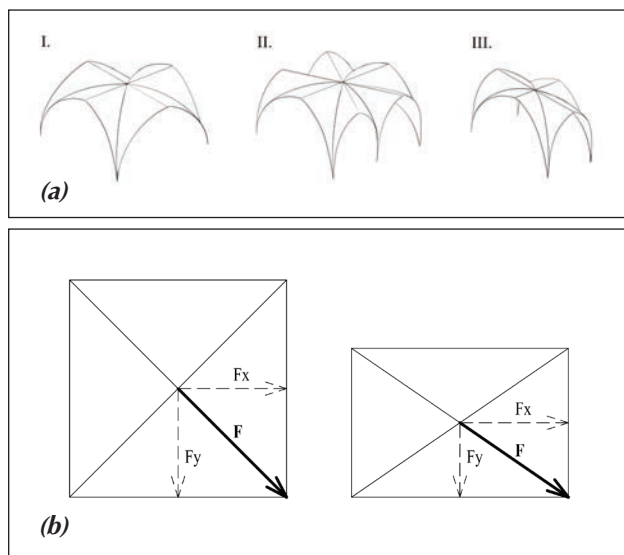
Za začetek si pogledjmo vidik postopnega razvoja srednjeveške konstrukcije. Vsak projekt je bil neke vrste model v merilu 1 : 1, ki je obveljal za uspešnega, v kolikor se ni porušil. Uspešne zasnove je vsak sledeči projekt nadgradil in tako je konstrukcija postajala vse bolj optimizirana. Ta proces se je sicer začel že v romaniki, šele v gotiki pa je prišel v fazo, ko lahko govorimo o skeletni konstrukciji.

Najenostavnejša oblika kamnitega stropa, ki so jo prakticirali za premoščanje ladji v srednjem veku, je banjasti obok. Njegova velika pomanjkljivost leži v potrebi po močnih podporah, kar v praksi pomeni, da morajo stene biti kontinuirane, brez večjih odprtin. Problematika postane še toliko večja pri večladijskih cerkvah, kjer mora biti zagotovljen prehod iz stranskih

Slika 5: Cerkev sv. Trojice, Hrastovlje (Vir: Wikimedia Commons).

v glavno ladjo. To pomeni, da so morali biti zidovi, ki so ločili ladje, čim bolj odprti z arkadami. V tem primeru so razporne sile glavne ladje prevzeli zunanji zidovi prek stranskih banjastih obokov ali polovičnih banjastih obokov, ki so obok glavne ladje podpirali pri njegovem dnu. To pa je onemogočilo osvetlitev glavne ladje iz območja zidov pod glavnimi oboki (slika 5; Fitchen, 1981, 46–47).

Slika 6: Tipi šilastih križnih obokov (a) ter tlorisni prikaz odvisnosti bočne razporne sile (F_x) in vzdolžne sile (F_y) od tlorisnega naklona reber (Vir: L. Pulević).

Korak, ki je pripomogel k rešitvi pravkar omenjenega problema, je bila uveljavitev banjastega oboka, ojačanega z masivnimi prečnimi loki (oprogrami) v določenih intervalih. Obočna lupina je lahko postala tanjša, s tem pa so postale manjše tudi razporne sile (Fitchen, 1981, 46–47). Šele s križnim obokom (slika 6a, cf. I.) pa je izginila potreba po kontinuiranem zidu, saj je omogočal točkovno podpiranje in s tem neposredno osvetlitev osrednje ladje (Fitchen, 1981, 50). Čeprav so bili v nadsvetlobne zidove že pripravljene nameščati okna, jih še niso popolnoma odprli, točkovne podpore (slopi) pa so bile še vedno masivne.

Križni obok lahko geometrijsko opišemo kot kompozicijo dveh (sprva polkrožnih) banjastih obokov, ki se sekata pod pravim kotom (gledano tlorisno). Na mestu preseka nastaneta dve diagonalni presečni liniji, ki skupaj tvorita obliko križa. Prvi, polkrožni tip križnih obokov, je najbolj šibek na območju presečnih linij. Posamična linija namreč predstavlja največji razpon na oboku. Poleg tega gre za stičišče, kjer pritisk prihaja iz dveh pravokotnih smeri in so zato obremenitve tam

večje. Posamična presečna linija tudi ni polkrožna, ampak tvori polovico elipse, zato je z vidika razpiranja bolj kritična (Fitchen, 1981, 56–57). To težavo so rešili tako, da so stičišče obokov ojačali z diagonalnimi rebri (slika 8). Ker so rebra močno pripomogla k togosti stropa, so bile lahko obočne lupine tanjše. Nastal je križno rebrasti obok. Za njihov nastanek obstaja še en ključen razlog. Kamniti bloki, ki tvorijo presečno linijo križnih obokov, so zelo težko izvedljivi: vsak ima deset stranic, nobena izmed njih ni vzporedna z drugo, štiri stranice so ukrivljene in vsak blok ima svojo obliko, ki mora odgovarjati točno določenemu mestu na konstrukciji (Fitchen, 1981, 55). Da bi si olajšali delo, so graditelji na presečnih linijah najprej postavili kamnita rebra in preostali del obokov izvedli kot polnila. Ker so bile presečne linije obokov odtlej prekrite, so lahko tam bloke le grobo obdelali in vmesne dele napolnili z malto.

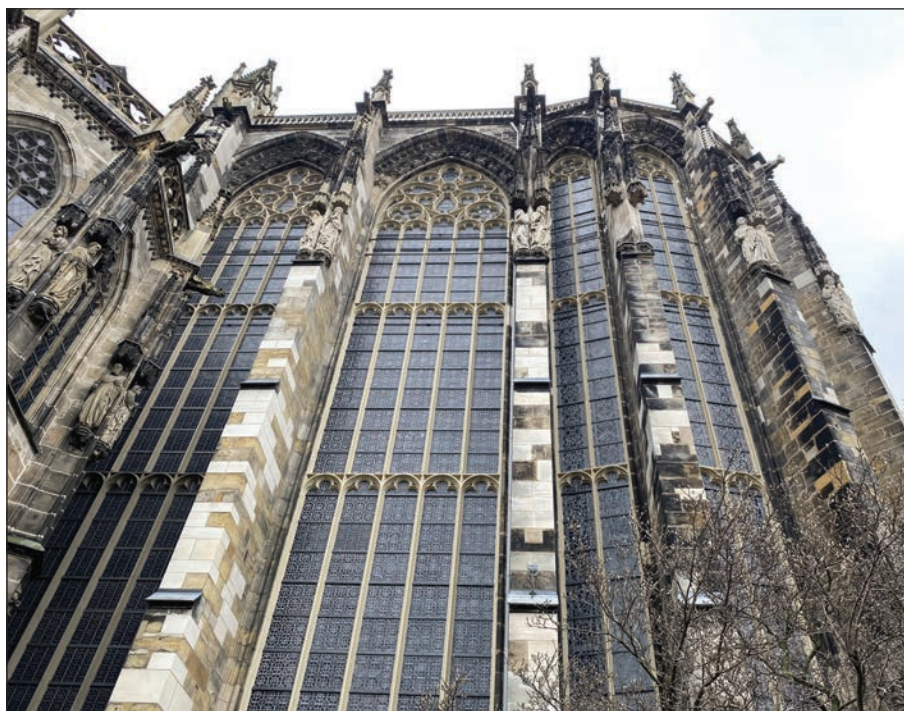
Graditelji so pogosto imeli navado postavljati glavne ladje kot serijo travaj (slika 10, cf. I.) s tlorisno obliko kvadrata. Stranica tega kvadrata je bila enaka dvakratni dimenziji stranic kvadratnih enot stranskih ladij. To je to pomenilo, da je imela vsaka stranska ladja dve kvadratni enoti obokov na eno takšno enoto v glavni ladji. Arkadni slopi so bili posledično različno obremenjeni, saj so slopi na polovici travaj neposredno prejemali le obremenitve križnorebrastih obokov stranskih ladij (Fitchen, 1981, 71). Da bi bil obok bolj konstrukcijsko učinkovit in bila celotna zasnova bolj organska, so posamičnemu križnorebrastemu oboku glavne ladje na sredini dodali še prečno rebro in ga povezali s slopom pod njim. Takšen (šestdelni) tip križnorebrastega oboka ni bil več sestavljen iz enega vzdolžnega oboka, ki ga seka en prečni obok: tokrat sta z vsake bočne strani poševno prihajala dva oboka (slika 6a, cf. II.). Ker so imela prečna in vzdolžna rebra takšnih obokov različne razpore, so se morala za to, da bi vsa dosegla vrh oboka, začeti kriviti na različnih višinah. V obočni lupini je to ustvarilo stožčasto zvijanje površin. Prav to geometrijsko prilagajanje lupine je veliko prispevalo k gotskemu principu usmerjanja sil (Fitchen, 1981, 73). S pomočjo teh ugotovitev so nato preoblikovali štiridelni sistem, saj so s pomočjo zvijanja lupine obočni enoti dali obliko podolgovatega pravokotnika (slika 6a, cf. III.) in tako podali racionalnejšo rešitev za vprašanje tektonske usklajenosti med arkadnimi slopi in obočnimi rebri (Fitchen, 1981, 75). Pomembno je sledeče: Medtem ko šestdelni oboki obremenitve prenašajo bolj vzdolž zidu, preoblikovan štiridelni obok zmanjša vzdolžno silo F_y in poudari bočno razporno silo F_x (slika 6b), saj so rebra tlorisno nagnjena bolj proti zunanji steni. Ta preusmeritev je omogočila zidovom, da so se kasneje (v gotiki) razbremenili in odprli.

Slika 7: Samostan Batalha. Na glavno ladjo so s strani prislonjeni oporni loki (Foto: L. Pulević).

Slika 8: Hospital vitezov Ivanovcev, Rodos (Foto: L. Pulević).

Slika 9: Palatinska kapela, Aachen (Foto: L. Pulević).

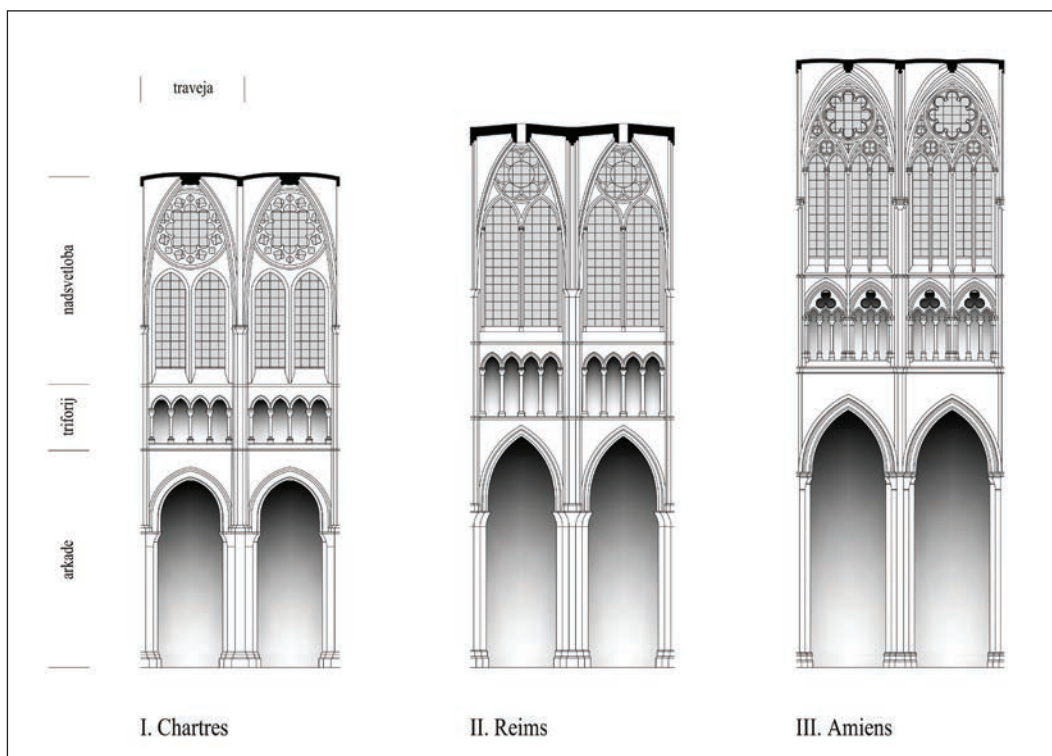
Preusmeritev sil v bočno smer je zahtevala tudi nadgradnjo zunanje konstrukcije. Že zelo zgodaj so graditelji razumeli, da je bilo treba glavno ladjo s strani dodatno podpreti. Pogosto so to dosegli s serijo zidov, ki so polnili prostor med obokom stranskih ladij in njihovim poševnim lesenim ostrešjem. Kasneje so namesto tovrstnih zidov začeli na isto mesto postavljati težke polloke in polovične banjaste oboke (Wilson, 2017, 18). Sčasoma se je izkazalo, da tovrstno podprtje leži prenizko, da bi učinkovito prejemalo razporne sile glavne ladje, zato je v gotskem obdobju prišlo do iznajdbe opornih lokov (Borg & Mark, 1973, 370). Gre za loke, ki sile obokov glavne ladje ponesejo čez ostrešje stranskih ladij in se povežejo z zunanjimi oporniki, ki sile prenesejo v tla (slika 7). Tak sistem je omogočal postavitve globokih opornikov v zunanje parametre stavbe, tako da so lahko ladijske arkade ostale vitke. To v enoladijskih gotskih kapelah ni bilo potrebno, saj so lahko opornike prislonili neposredno na volumen ladje (slika 9).

Pomemben element gotske arhitekture je tudi šilasti lok. Ena izmed njegovih prednosti v primerjavi s polkrožnim lokom leži v manjši razporni sili, ki jo ta proizvede. To pomeni, da ne potrebuje tako močne opore. Še eden izmed razlogov za posvojitve te oblike loka bi lahko bilo iskanje alternativne oblike mejnih lokov v križnih obokih zaradi popularizacije podolgovate oblike obočnih enot. Če so tu hoteli doseči, da so loki različnih razponov vrh dosegli

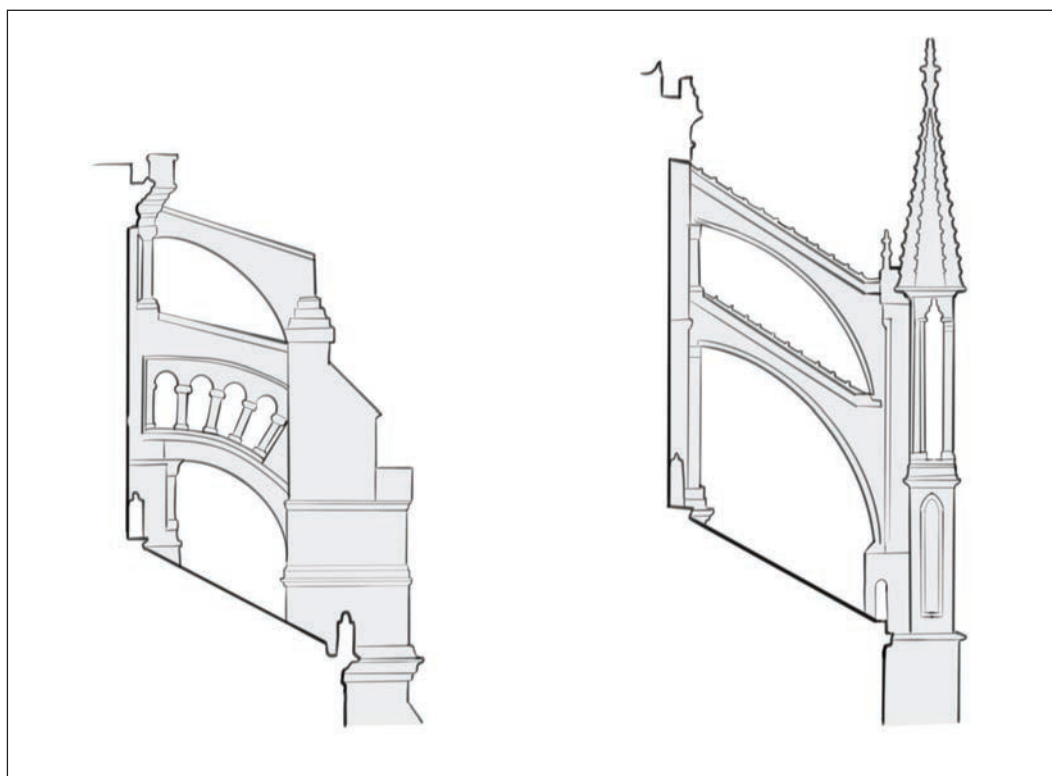
na isti višini, so bile zašiljene oblike lokov veliko bolj primerne kot polkrožne, saj mora biti višina polkrožnega loka vedno dvakrat manjša kot njegova dolžina, dimenzijsko razmerje šilastega loka pa je veliko bolj svobodno (Fitchen, 1981, 80).

Da bi konstrukcijske elemente bolje razumeli, so bili do sedaj posamično predstavljeni skozi njihov razvoj od romanike do praga gotike. Sedaj bomo skozi specifične primere projektov gotske arhitekture videli, kako je s pomočjo opisanih elementov postopoma nastala optimizirana gotska konstrukcija. Začeli bomo s projekti v francoski regiji Ile-de-France, ki velja za zibko gotike. Regija je bila v srednjem veku središče francoske kraljeve oblasti. Kot pravi arhitekturni zgodovinar Christopher Wilson (2017), je bila moč krone na začetku 12. stoletja v zatonu, zato je v Ile-de-France zaradi primanjkanja sredstev primanjkovalo tudi velikih arhitekturnih projektov. Ko si je na sredini stoletja kapetinška kraljeva dinastija končno opomogla, je nastali vakuum pustil prostor za nove graditeljske podvige in eksperimentiranje – ne samo zaradi pomanjkanja novih cerkva, ampak tudi zaradi pomanjkanja kakšne trdno uveljavljene tradicije.

Dejavnost na področju cerkvene arhitekture se je v Ile-de-France zopet začela z bolj skromnimi projekti, šele prenova zopet kora bazilike v Saint-Denisu pa je bila dovolj ambiciozna, da je lahko postala zgled za nadaljnje arhitekturne podvige. Projekt je prvič dosledno združil vse najosnovnejše elemente

Slika 10: Narisi ladij visoke gotike. Višina in optimizacija konstrukcije se skozi čas stopnjuje (Vir: L. Pulević).

Slika 11: Oporni loki v Chartresu (levo) in Reimsu (desno) (Vir: L. Pulević).

gotike (šilaste loke, šilaste križnorebraste oboke in oporne loke), da bi bila dosežena boljša osvetlitev notranjosti. Ker so bila zgornja nadstropja kora v 13. stoletju porušena, njegov zgodnjegotski videz ni popolnoma jasen. Jasno pa je, da je originalen gotski kor v Saint-Denisu, končan sredi 12. stoletja, dolgo časa obveljal kot model za gradnjo cerkva v severni Franciji.

Velik val inovacij je sledil šele v 13. stoletju, v dobi, ki ji pravimo visoka gotika. To obdobje si je za naše namene vredno pogledati podrobneje, saj je za gotiko pomenilo velik pomik naprej in ker gre za izjemno koherentno obdobje, kjer je postopnemu razvoju konstrukcije lažje slediti (Wilson, 2017, 93). Katedrala, ki je na čelu tega razvoja, stoji v Chartresu (slika 10, cf. I.). Najpomembnejša poteza, ki to cerkev loči od njenih predhodnikov, pa so izjemno visoki proporci nadsvetlobnih oken. V oziru na prejšnje gotske cerkve je neobičajno, da podolgovata okna segajo globoko pod rebri razcvet. Vsako zgornje okno pa je v resnici kompozicija treh odprtín: para lancet, ki ju na vrhu krona okroglo okno. Odpiranje zidne mase je omogočila uporaba podolgovatega štiridelnega oboka namesto zgodnjegotskega šestdelnega. Takšen obok je namreč večji delež obremenitev preusmeril v zunanje opornike (Wilson, 2017, 94–97). Zaradi revolucionarne narave novega interierja in pomanjkanja izkušenj s takšno konstrukcijo so graditelji iz previdnosti sistem opornih lokov in stebrov močno predimenzionirali (slika 11; Borg & Mark, 1973, 371).

Zasnovi katedrale v Chartresu je sledila tista v Reimsu (slika 10, cf. II.). Trije elementi, ki so v Chartresu sestavljali okensko kompozicijo, so bili zdaj združeni v enotnejšo odprtino, saj jih ni več

ločevala ploščata kamnita konstrukcija, ampak nekaj podobnega podolgovatemu paličnemu elementu. Delež zasteklitve je bil tako povečan na račun konstrukcije. V Reimsu najdemo manjše število opornih lokov (namesto treh ima katedrala dva višinska niza), zelo očitno pa je tudi, da niso tako masivni, kot v Chartresu (slika 11). Slopi, zidovi in prečna obočna rebra so v Reimsu sicer še zelo debeli (Wilson, 2017, 102–103). Kljub temu pa Reims odraža trend vse vitkejših slopov »chartreškega modela« katedral (tabela 2).

Zasnovo visokogotske katedrale je dodatno nadgradila katedrala v Amiensu (slika 10, III.). Čeprav so tu arkadni slopi podobne debeline kot v Chartresu in Reimsu, so višji in imajo večje medsebojne razmike. V Amiensu povsem zavladava vertikalnost: S 43 m je bila notranja višina (merjeno od tal do ladijskega stropa) v času izgradnje brez primere. Katedrala je naznanila zmago chartreškega modela, ki je postal podlaga za naslednjo fazo gotike, žarkasto gotiko (Wilson, 2017, 104–107). Ta se je začela s projektom prenove bazilike v Saint-Denisu (slika 12). Najbolj impresiven del cerkve je njena notranjost. Obočna rebra so izjemno vitka in njihov vitek karakter se nadaljuje v služnikih. O stenah v najvišji etaži ne moremo govoriti več, saj zasteklitev sega od slopa do slopa. Okensko krogovičje je še vitkejše kot v visoki gotiki. K lahkotnemu karakterju interierja pripomore tudi triforijska etaža, saj zid za temi odprtini ni več poln, ampak preluknjan z okni. S temi značilnostmi je bazilika obveljala kot vzor za mnoge prihodnje gotske projekte. Četudi ima manjše dimenzije kot velike katedrale, se je izkazalo, da je njena zasnova aplikativna tudi na večje cerkve (Wilson, 2017, 122). To dokazujeta

Tabela 2: Dimenzije slopov v gotskih katedralah (Mark, 1978, 544).

Kraj in datum začetka gradnje	Višina (m)*	Širina (m)†	Razmerje vitkosti
Chartres, 1194 (ladja)	8	1,8	4,4
Reims, 1210 (ladja)	9,6	1,6	6
Amiens, 1220 (ladja)	12,5	1,5	8,3
Beauvais, 1225 (kor)	14,6	1,5	9,7
Köln, 1248 (kor)	11,9	1,3	9,2

* Razdalja od vrha baze do dna kapitela, tj. dolžina ravnega dela nosilne, skladovito grajene konstrukcije.

† Premer pri okroglih slopih, razdalja med stranicami pri šestkotnih slopih.

Slika 12: Bazilika Saint-Denis (Foto: L. Pulević).

kora katedral v Kölnu in Beauvaisu. V Kölnu je ladijski strop visok 43 m. Nadsvetlobna okna, ki so razpotegnjena po višini bolj kot v kakšni prejšnji katedrali, svoje dimenzije povzemajo po pariški Sainte-Chapelle (Wilson, 2017, 125). Tudi spodnje arkade so izredno visoke, nad njimi pa je osvetljen triforij. Ladijski strop katedrale v Beauvaisu z višino 47 m ni samo najvišji v gotiki, ampak v cerkveni arhitekturi nasploh. Originalen kor se je sicer zaradi neprimerne konstrukcije delno porušil. Po obnovi je strop dosegel staro višino, pri čemer pa so zasnovo dodatno učvrstili.

Francoska gotika je evropski prostor dominirala vse do konca 13. stoletja, potem pa so jo začeli nadomeščati bolj regionalni slogi (Wilson, 2017, 92). Čeprav so se ambiciozni arhitekturni projekti še pojavljali (omembe vredna je gradnja zvonikov v nemških deželah), tako velike epohe, kot je tista v Franciji od sredine 12. do konca 13. stoletja, v gotiki ne zasledimo več, saj se je njen razvoj uperil predvsem v dekoracijo. Tu je vmesno tudi razumevanje premika mentalitete gotških arhitektov. To razkriva besedilo iz leta 1516, ki ga napisal Lorenz Lechler. Avtor sinu poda pravila za določanje debeline zidov, velikosti odprtín, dimenzij reber in opornikov. Na neki točki so bile dimenzije konstrukcije v gotiki očitno standardizirane (Mark, 1978, 548).

Gotika na potresno ogroženih območjih

Konstruktivni sistem, ki so ga razvili v Franciji, ni nujno ustrezal vsem koncem Evrope, predvsem mediteranskemu prostoru, ki se sovпада z večjo potresno nevarnostjo. Posledično so tam razvili drugačne rešitve, kar bomo raziskali na primeru iberške gotike.

Čeprav potresna nevarnost v Španiji ni tako visoka kot drugje v Mediteranu, velja tudi v tej državi zmerna stopnja potresne nevarnosti, še posebej na JV delu (slika 13). Deželo je tako v srednjem veku prizadelo 58 močnejših potresov. Andaluzija in Katalonija imata sicer v primerjavi s Kastiljo in Galicijo večjo potresno dejavnost. Posledica je raznolikost v gotškem konstruiranju glede na različne regije iberškega polotoka.

Gotske konstrukcije v Španiji lahko glede na konstrukcijsko odpornost ločimo na tiste z zapolnjenimi loki in tiste z nezapolnjenimi loki. V primeru prvih so obočni loki na zgornji strani ojačani s pomočjo zidanih polnil (slika 14), kar nekoliko poveča potresno odpornost:

Vsak obok se znotraj vsake kamnite celice osamosvoji, medtem ko so zapolnjeni loki – kamniti zidovi – kontinuirani v dveh pravokotnih

smereh in povezujejo vse ostale konstrukcijske elemente – stebre, slope, opornike in oporne loke. Uporaba neodvisnih obokov, ki jih razmejujejo rigidni okvirji, je briljanten način, kako deformacije omejiti s pomočjo rigidnih reber, ne da bi prenesli obremenitve iz dinamičnih obtežb (potresov) na ostale oboke. (Cassinello, 2006, 1566)

Seveda ni zadoščalo, da je rigidno samo območje obokov, saj se obtežbe od tam prenašajo na spodnji del konstrukcije. Temu primerno so razvili različne tipe zidnih sistemov, ki podpirajo oboke in temeljijo na kontinuiranosti (Cassinello, 2006, 1567–1568). Fasade so zasnovane izrazito horizontalno, z večjim deležem zidu nad odprtini, okna pa so izrazito vertikalna in postavljena tako, da omogočajo neoviran potek napetosti skozi konstrukcijo (Pedraza, 2017).

Tudi zasnova ostrejša je igrala pomembno vlogo. Naklon streh je v iberski gotiki za razliko od severne gotike majhen, ponekod pa je dvokapna streha celo popolnoma odsotna, zato pred vremenskimi vplivi notranjost ščiti neposredno kamniti obočni sistem (slika 14a). Posledično vrhovi cerkvenih zidov niso podvrženi potiskom strmih strešin, zato so manjše tudi sile, ki jih tam generira potres (Cassinello, 2006,

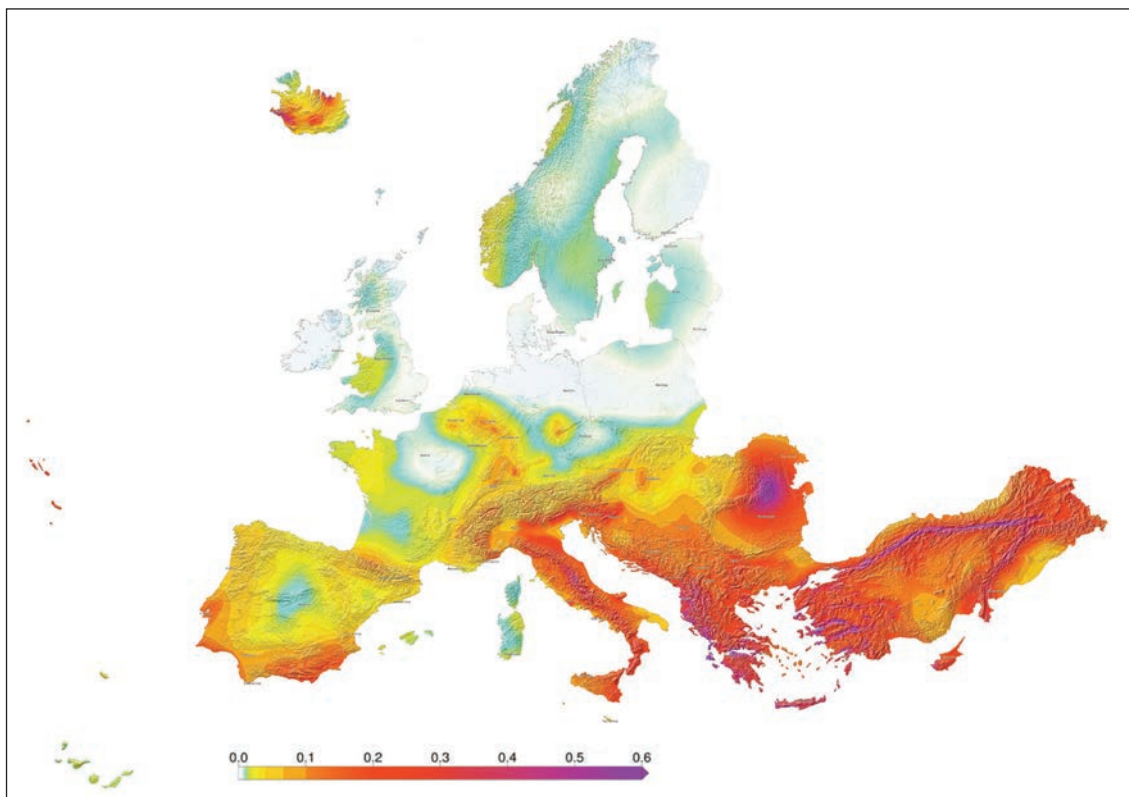
1564). Poleg tega ta rešitev rezultira v enakomerni porazdelitvi mas po višini stavbe (Pedraza, 2017).

Potresna ogroženost je vplivala tudi na tlorisno zasnovo. Tlorise v obliki križa so nadomestili bolj kompaktni, pravokotni. Pri razgiban obliki križnega tlorisa namreč vibracije z več strani povzročijo, da se napetosti zgoščajo na robovih (Cassinello, 2006, 1564).

Posebni pogoji potresne nevarnosti so graditelje na nekaterih delih Iberskega polotoka prisilili k temeljiti reviziji izvornega francoskega modela. Prilagoditve so bile večplastne:

- razvili so sistem medsebojno povezanih togih okvirjev,
- povečali so delež nosilnih zidov na račun okenskih odprtin,
- spremenili so obliko tlorisa in zmanjšali višino stavbe zaradi potrebe po večji kompaktnosti.

Podobne značilnosti veljajo za preostalo mediteransko gotiko. V Italiji je delež zidnih površin ostal izjemno velik. Zapolnjene prečne ladijske loke zaznamo že v Lombardski romaniki, od koder so se razširili v Languedoc, na jug Francije. Marsikatera cerkev v Languedocu sicer kljub večjemu deležu zidov zaradi velike širine ladij v notranjosti ohranja

Slika 13: Karta potresne nevarnosti Evrope (Danciu et al., 2024).

Slika 14: (a) Katedrala v Sevilli – odkriti oboki so ojačani s pomočjo prečnih zapolnjenih lokov in (b) Palatinska kapela v Barceloni – zapolnjeni loki so uporabljeni v kombinaciji z odkritim ostrešjem (Foto: L. Pulević).

odprt karakter (Paul, 1988). V Iberiji je bila ta odprtost dosežena z majhnimi višinskimi razlikami med ladjami, ki jih razmejujejo široke arkadne odprtine na vitkih stebrih. Ponekod višinskih razlik med ladjami celo ni (slika 15).

RAZLIČNE RAVNI EKSPERIMENTIRANJA: POMEN IZKUSTVA IN EMPIRIČNE DEDUKCIJE

Za konstrukcijski eksperiment ni vedno zadoščalo, da so graditelji od predhodnikov podedovali konstrukcijski sistem in ga le malo posodobili, saj razlike med projekti niso bile vedno minimalne. To kaže na kompleksnejši pristop k eksperimentiranju. Ta je temeljil na delovanju graditeljev med gradnjo, po zaključku gradbenih del, in celo po poružitvi stavbe. To delovanje je krepilo izkušnje, posledično pa tudi intuicijo. Pomen intuicije pri gradnji odlično demonstrira primer gradnje milanske katedrale. Šlo je za poskus doslednejše vpeljave modela severne gotike v Italijanski prostor, ki je sicer severnjaške novosti sprejel zgolj eklektično, torej necelostno. Takšna zadržanost je izvirala v tamkajšnji močni antični tradiciji (Murray, 1986, 15), kot smo videli zgoraj, pa je vlogo zagotovo igrala tudi potresna dejavnost. Celo v naprednejši milanski katedrali se

čisti gotski skelet ni zares uveljavil (slika 16 in slika 17). V Milanu so pri gradnji sodelovali italijanski in severnjaški arhitekti. Ko je med obema stranema prišlo do spora o smotrnosti konstrukcije, je bila ocena italijanskih graditeljev, kljub manjšim izkušnjam z naprednejšo gotsko konstrukcijo, bolj natančna. Njihov uspeh je temeljil na poznavanju lokalnih materialov:

Kot je to veljalo za severnjake, so tudi Milančani imeli intuitivno občutenje konstrukcijskih parametrov, ki jih je le redko pustilo na cedilu. Poleg tega so upravičeno opozarjali, da so njihovi severni nasprotniki pozabili na večjo trdnost marmorja in granita, v odnosu do apnenca, ki so ga tradicionalno uporabljali pri gotških cerkvah v Franciji. (Wilson, 2017, 272–273)

Italijani so imeli glede lastnih lokalnih gradiv več izkušenj in posledično boljšo intuicijo, kot na primer Francozi, iz tu je tudi izviral njihov večji uspeh.

Kako so v srednjem veku dobili intuitivno znanje o obnašanju konstrukcije? Tu je bil ključen empirični pristop, ki ga pojasnjuje Santiago Huerta:

Slika 15: Samostan Sv. Hieronima, Lizbona (Foto: L. Pulević).

Slika 16: Milanska katedrala – notranjost (Foto: S. Petrovčič).

Slika 17: Milanska katedrala – zunanost (Foto: S. Petrovčič).

Pravila in postopki so temeljili na empirični dedukciji, skozi opazovanje obstoječih stavb. [...] Vsaka zgradba je bila uspešen eksperiment, opazovanje ruševin in porušitev pa je bilo tudi zelo informativno. In, končno, med procesom gradnje se kamnita konstrukcija giba in trese ter tako prilagaja različnim fazam gradnje. (Huerta, 2012, 164)

Gibanje konstrukcije med gradnjo, še posebej, ko je malta še sveža, bi lahko graditeljem posredovalo intuitivno znanje o obnašanju konstrukcije ter namige o potrebnih izboljšavah. Z drugimi besedami: konstrukcijo so med gradnjo opazovali, nadgrajevali in utrjevali. Robert Mark pravi, da so je bilo v tem procesu koristno opazovanje pokanja malte, saj je to namigovalo, kje je treba konstrukcijo utrditi.

Pomembno je tudi, da so postavljali postopoma, eno travejo-modul naenkrat (slika 18). Prve traveje so bile poskusne. Graditeljem so pokazale, če je treba konstrukcijo dodatno ojačati (Mark, 1978, 543). Modularnost je imela še dodatno funkcijo, ki je bila vezana na dolgotrajnost gradnje. Kot piše Robert A. Scott (2011, 141–142), za gotiko velja splošen sistem modularnosti, ki je omogočal, da so obstoječi moduli postali vzorec za nadaljnjo gradnjo, tudi po smrti arhitekta.

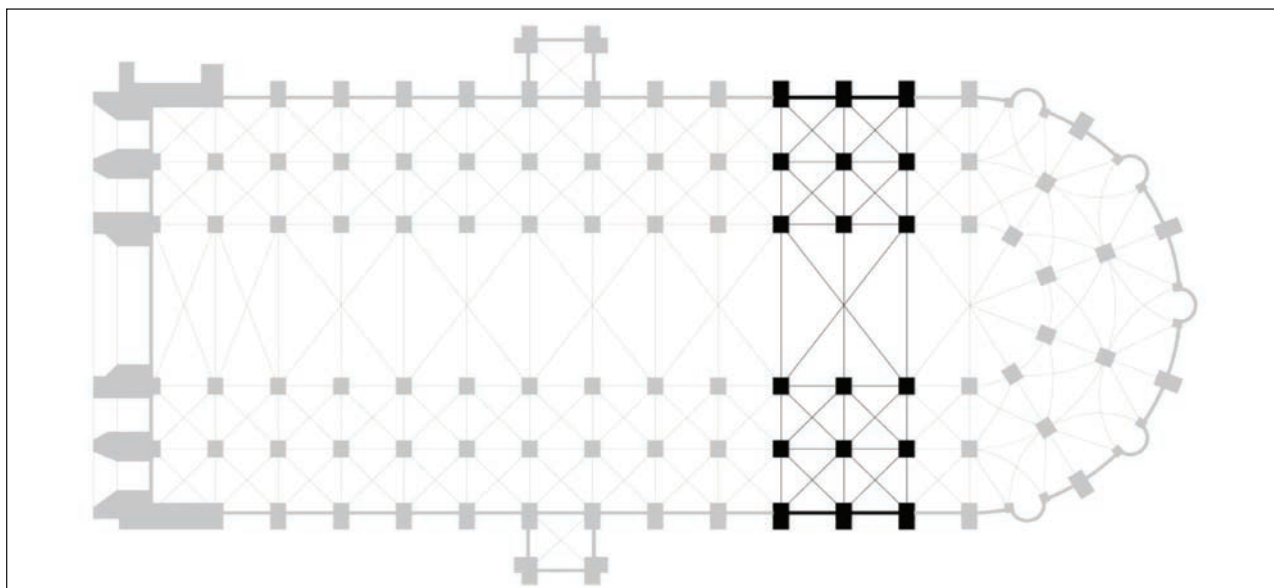
Zdi se torej, da je zelo pomemben vidik zasnove gotske cerkve modularnost. Pomembni pa so bili tudi servisni prehodi in galerije, ki so omogočali nadziranje stanja konstrukcije tudi dolgo po zaključku gradbenih del. Prehodi so na različnih koncih in nivojih cerkve. Tako poznamo na primer

različne prehode na območju strehe (slika 17), triforijski prehod, nad oboki (pod ostrešjem) pa prehod tvorijo pohodne deske. (Fitchen, 1981, 22). Če so ob nadzoru konstrukcije odkrili poškodbe, so jim galerije in triforiji omogočili, da so se izognili postavitvi dragih gradbenih odrov. To operacijo, v kolikor bi bila zares potrebna, so tovrstne odprtine vsaj olajšale, saj so odre lahko naslonili na njihove stabilne police.

Ni si težko predstavljati, da so graditelji intuicijo gradili tudi s pomočjo fizičnih modelov. Robert Mark pravi, da tovrstno modeliranje samo po sebi ne bi zadostovalo, saj odsotnost kakšne konstrukcijske teorije v srednjem veku izključuje možnost kvantitativnega modeliranja v manjšem merilu, zato takrat niso mogli biti prepričani v to, da bo konstrukcijski element, ki je primeren za manjšo stavbo, svojo nalogo dosledno opravil tudi pri stavbi v večjem merilu (Mark, 1978, 542).

Čeprav sama uporaba modelov manjših meril ne bi zadoščala za natančno določanje dimenzij konstrukcije, pa je bila uporabna vsaj kot orodje za gradnjo intuicije. Tudi z manjšimi modeli je namreč gradbeni mojster skozi deformacije v konstrukciji lahko spoznal posledice razpornih sil. Četudi pojava ni znal matematično ali fizikalno opredeliti, je lahko ugotovil, da bo lok pri svojem dnu potreboval močno podprtje.

Primer katedrale v Beauvaisu priča o tem, da so bile pomembne tudi povratne informacije ob porušitvi stavbe. Po fotoelastični analizi, ki sta jo predstavila Maury I. Wolfe in Robert Mark (1976) so bili za porušitev njenih obokov kritični vmesni oporni stebri, natančneje, notranji del stebra tik pod opornim lokom

Slika 18: Saint-Étienne, Bourges, tloris. Ena traveja (modul) je označena s črno barvo (Vir: L. Pulević).

in zunanji del tik nad stransko ladjo. Poškodbe so pred poružitvijo ostale neopazne, saj zgornje mesto blizu opornih lokov ni bilo dostopno, spodnje pa je bilo skrito pod ostrejšem stranske ladje. To bi lahko pojasnilo zakaj težav niso pravočasno odpravili. Analiza je pokazala, da so zasnovo po poružitvi nadgradili: zmanjšali so horizontalne strižne sile in zagotovili močnejše podpiranje (Wolfe & Mark, 1976, 475).

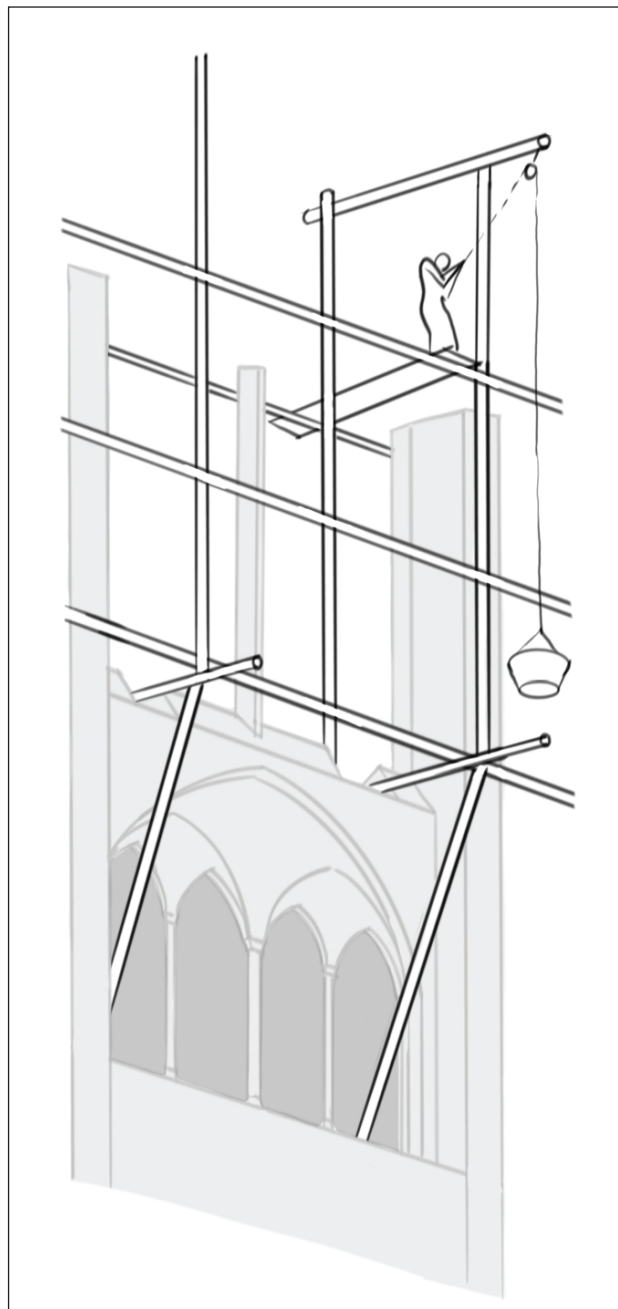
AVTONOMIJA SREDNJEVEŠKEGA ARHITEKTA

Naslednji pomemben vidik srednjeveškega konstrukcijskega eksperimenta je bila avtonomija gradbenega mojstra (*magister operis*) oziroma moč njegovega neposrednega odločanja pri gradnji. Korenine takšne moči segajo že v staro Grčijo, kjer pojem *arhitekton* ni označeval zgolj snovalca, temveč »vodjo graditeljev«. Antični arhitekton je bil pogosto javni uslužbenec, ki je v imenu države bdel nad celotnim procesom izvedbe. V gotskem obdobju se je ta tradicija celovite odgovornosti nadaljevala, saj arhitekturni poklic še ni bil ločen od gradbeništva. Kot v svoji analizi izpostavlja Nikolaus Pevsner (1942, 555), v srednjem veku niso čutili potrebe po terminološkem ločevanju med arhitektom in kamnosekom, saj je vladala popolna »enotnost abstraktnega in konkretnega arhitekturnega dela«. Srednjeveški mojster je tako v svoji vlogi združeval znanja snovalca, statika oziroma konstruktorja in vodje gradbišča, ki so se v ločene specializirane stroke razdrobila šele kot posledica industrijske revolucije in standardizacije načrtov. V nadaljevanju bomo zaradi poenostavitve še naprej uporabljali zgolj izraz arhitekt, vendar z nenehnim zavedanjem o takratnem neločljivem prepletu teh vzporednih zadolžitev, ki so skupaj soustvarjale posameznika z izjemno mero avtonomije. Wilson avtonomijo srednjeveškega arhitekta razloži na sledeč način:

[...] gotske zasnove za razliko od klasičnih niso sestavljene iz elementov, ki imajo relativno konstantno obliko in bi bili lahko posledično lažje izolirani in identificirani. Skoraj popolna nemožnost, da bi sodobniki, ki niso bili strokovnjaki, lahko doumeli intelektualno snov arhitekture velikih gotskih cerkva, je najbrž odvrčala pokrovitelje od tega, da bi delali kakšne podrobne intervencije v procesu načrtovanja, ki so bili značilne vse od renesanse naprej. (Wilson, 2017, 10–11)

Ali se ta »nedojemljiva« intelektualna snov, ki jo omenja Wilson, tiče zgolj formalnih in estetskih vidikov gotske arhitekture? Pozicija avtorjev pričujočega članka je, da je ključno vlogo igralo prav konstruiranje, ki je bilo takrat, v duhu tradicije *arhitektona*, v popolni domeni gradbenega mojstra. Ker je na njegovem znanju in neposrednih odločitvah temeljila mehanska stabilnost stavbe, si v te postopke laični pokrovitelji niso upali posegati.

V arhitektovi domeni je bila tako tudi celotna logistika gradbišča, kjer je ključno vlogo igrala ekonomija sredstev, ki je povratno močno vplivala na samo zasnovo stavbe. To se nazorno odraža na primeru postavitve gradbenih odrov v glavni ladji. Ker je v predindustrijski dobi material predstavljal največji strošek gradnje, je bil osrednji logistični premislek arhitekta, kako zasnovati stavbo tako, da bo poraba pomožnih konstrukcij in odrov minimalna.

Slika 19: Skica konzolne postavitve gradbenih odrov (po predlogi Fitchen, 1981, 18).

Slika 20: Leise Park, Berlin (Foto: L. Pulević).

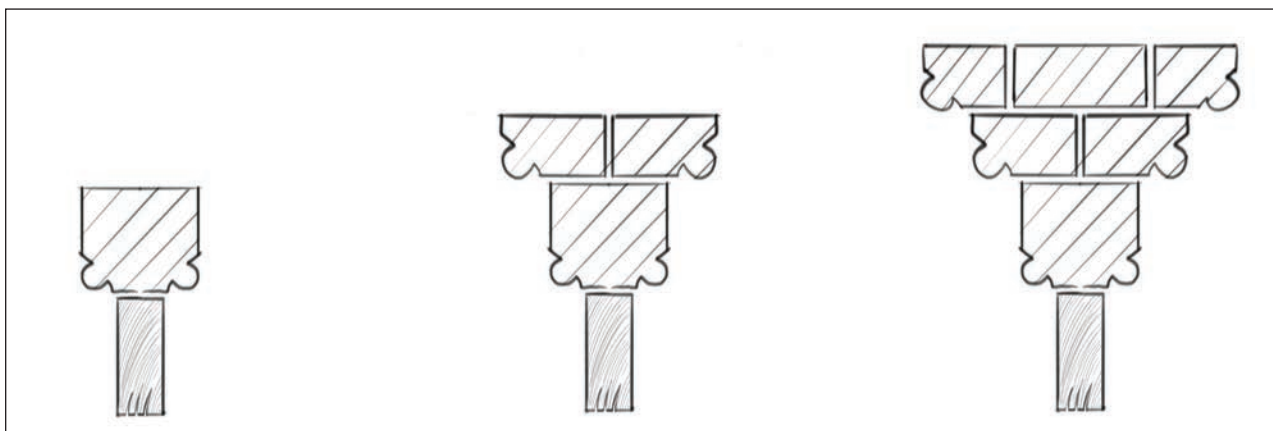
Za doseganje tega cilja je bil ključen način podpiranja: odri najbrž niso stali samostojno, ampak so bil konzolno pritrjeni na stalno kamnito konstrukcijo stavbe, torej na galerijske in triforijske odprtine ter na okenske odprtine (slika 19), preden so bile te zastekljene. S tem ko je stavba rasla v višino, so lahko gradbene odre dvigovali in jih umaknili od tam, kjer gradbena dela v tistem trenutku niso potekala (Fitchen, 1981, 17–19).

Celo mnogo tistih od značilnih elementov gotske konstrukcije, ki jim pripisujemo estetsko vrednost, bi v resnici lahko imeli tudi dodatno, ekonomizacijsko funkcijo. Vzemimo na primer zasnovano portalov, za prezeze katerih je v gotiki značilna stopničasta oblika. Lahko rečemo, da te svojo estetsko vrednost črpajo iz tvorjenja zaključka niza stavb v ulici (ali podobnega niza pokončnih elementov ob poti).

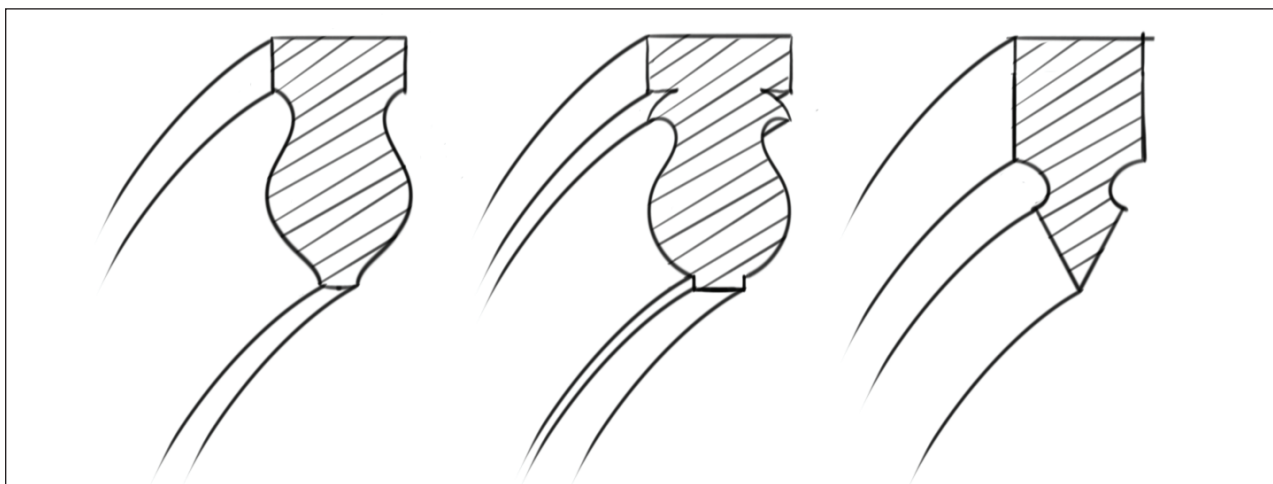
Zaradi perspektive se pokončni elementi ulice z globino vse bolj zgoščajo, in to zgoščanje doseže dramatičen vrh na tesnih slojih portala (slika 20). Na drugi strani lahko obliko takšne zasnove pripišemo potrebi po minimalni uporabi materiala za opaževanje, saj spodnja vrsta ločnih prstanov deluje kot opora za širšo zgornjo vrsto (slika 21). Pri vsem tem bi bilo treba začasno opaziti le ločni prstan na dnu, pri vsaki naslednji zgornji vrsti pa bi opaž predstavljal spodnji sloj (Fitchen, 1981, 29–30). Podobna logika velja za rebra, ki so olajšala postavitev obočnih lupin.

Prepletanje estetike in tehnologije v srednjeveški arhitekturi je dalo arhitektovi avtonomiji posebno razsežnost. Da bo to jasno, najprej podrobneje predstavimo ekspresiven potencial gotike. Ta temelji na izrazu lahkotnosti, izrazu vertikalnosti in izrazu konstrukcijske logike. Izrazi so med seboj pogosto komplementarni. Na primer: bolj kot bo konstrukcija vertikalna (visoka), bolj bo aktiviran potencial njene lahkotnosti.

Začnimo z načinom, kako konstrukcija izraža lahkotnost. Poglejmo si to na primeru ladje bazilike v Saint-Denisu (slika 4 in slika 12). Rebra glavne ladje karakterizira izjemna vitkost. K lahkotnosti reber v gotiki pripomore tudi reduciranje njihovega prereza, ki se uveljavi s pomočjo rezanja robov in žlebljenja stranic (slika 22). S podobnim členjenjem vitkost dosežejo tudi profili slopov: zdi se, da obokov ne nosi en debelejši slop, ampak snop vitkih stebrov. Ključen učinek pa ima krogovičje oken: tanki profili in organsko oblikovanje priključijo občutek metalurgije, ki spominja bolj na detajle kakšne železne konstrukcije iz 19. stoletja kot na nekaj, kar bi bilo oblikovano iz kamna. Zaradi tehnike vitraža, ki ne omogoča popolne transparence, zunanji sistem opornih lokov in globokih opornikov ni viden, zato se v notranjosti celotna konstrukcija zdi lažja, kot je v resnici.

Slika 21: Prerez opaževanja stopničastih lokov. Opaž je potreben le v širini najspodnje vrste (Vir: L. Pulević).

Slika 22: Primeri reduciranja profilov reber (Vir: L. Pulevič).

Izraz lahkotnosti karakterizira tudi zunanjo podobo gotske arhitekture. Nobena arhitektura tega potenciala ne demonstrira bolje kot pariška Notre-Dame. Eleganti oporni loki, ki imajo na svojem sredinskem delu izjemno vitek profil, v dolgem »preskoku« premostijo dve stranski ladji in njihovo razgibano silueto poenotijo v en (navidezen) volumen. Slednji je hkrati razbit, saj ga sestavlja odprt skelet in ne zaprta volumenska masa. Stavbno telo je na tak način dematerializirano in posledično izgubi masivnost. V zunanosti lahkotnost karakterizira tudi perforirane konice zvonikov, ki so bile značilne predvsem za nemške dežele (slika 23). S funkcionalnega vidika je takšna perforacija vezana na manjšanje pritiska vetrne obtežbe in reduciranje teže konstrukcije (Bork, 2003, 71).

Slika 23: Sv. Štefan, Dunaj (Foto: L. Pulevič).

Naslednji princip izraza konstrukcije je vezan na vertikalnost. Ta se odraža v prečnem prerezu ladij, ki so običajno ozke in visoke. S koničasto obliko k temu občutku prinesejo še šilasti loki in oboki. Tudi členjenje ladijskega volumna na traveje prispeva k izrazu vertikalnosti. To lahko ilustrira primerjava s horizontalnim karakterjem zgodnjekrščanskih cerkva (slika 24). Ker njihove ladje po dolžini niso razčlenjene, jih beremo kot en horizontalen volumen. Na drugi strani gotsko notranjost beremo kot serijo pokončnih travej, ki jo definira členitev z vertikalnimi konstrukcijskimi elementi. Vertikalnost dodatno uvedejo tudi rebra, saj linije iz stebrih snopov tečejo neprekinjeno navzgor, do stičišča reber.

Tretji aspekt izraznosti je konstrukcijska logika. Ta princip demonstrira na primer obočna konstrukcija. S tem, ko je obočna lupina postavljena na rebra, je vzpostavljen odnos med polnilom in okvirjem. Ta odnos je lahko poudarjen s pomočjo kontrasta med obdelavo površin: rebra so pogosto gola kamnita konstrukcija in na ta način delujejo kot nekaj trdnega in nosilnega, obočne površine pa so pobeljene, zato delujejo kot lahkotno polnilo (slika 25). Odnos med nosilnimi in nošenimi elementi je komplementaren z občutjem lahkotnosti obokov, saj vitka rebra dajejo vtis o tanki obočni lupini. Opazovalec namreč sklepa, da nosilni element ni tanjši od nošenega.

Oblikovalske poteze v gotski arhitekturi (npr. šilasta oblika, členjenje na traveje) imajo torej tako estetsko kot tudi konstrukcijsko funkcijo. V resnici je težko ugotoviti, iz katere vrste funkcije prvotno izvira oblikovanje določenega elementa, najlažje je trditi celo, da sta bila konstrukcijski in estetski miselni procesi vzporedna. Gre torej za soodvisnost med dvema poloma gradbene misli. Vrednosti tega povezovanja ne gre podceniti: Ker se je estetika močno prežemala s konstruiranjem in tehnologijo,

in ker so se v slednje področje laiki težje posegali, so posledično, vsaj do neke mere, težje posegali tudi v estetski pol arhitekturne misli.

V srednjem veku je bilo usklajenost med arhitekturo in gradbeništvom zaradi dejstva, da sta obe zadolžitvi padli na enega človeka, seveda lažje doseči. Ločnica med gradbeništvom in arhitekturo se je začela vzpostavljati v povezavi z možnostjo upravljanja gradbišča na daljavo. Wilson to možnost med enim pripiše zaključku večjih inovacij v severnogotski evropski tradiciji do leta 1250, saj so na gradbišču naleteli na manj zapletov, ki bi zahtevali neposredno pozornost arhitekta. Slednji je posledično lahko vodil tudi več projektov hkrati (Wilson, 2017, 140).

Franklin Toker pri možnosti upravljanja na daljavo ključno vlogo pripisuje arhitekturnim načrtom, saj so namestnikom arhitektov omogočili, da so delo izvedli brez njihove stalne prisotnosti na gradbišču. Rezultat je bila delitev dela, ki spominja na sodobno, a še ni bila dokončana: ker so bile risbe pomanjkljive, je arhitektov namestnik na gradbišču moral posedovati podobne veščine kot arhitekt, da je lažje reševal morebitne težave. Dokončna delitev na arhitekta in inženirje se je pripetila šele v naslednjih stoletjih, s standardizacijo načrtov. Ta premik se je v Italiji lahko zgodil precej zgodaj, saj tam glavni problem ni bil konstrukcijski, ampak kompozicijski. Vzorčna je tu katedrala v Orvietu. Njena ploščata fasada je neodvisna od zahtev cerkvenega volumna (Toker, 1985, 86). Podobne pristavljene oz. »prilepljene« fasade so značilne že za nekatere primere italijanske romanike (slika 26). Takšne zasnove anticipirajo renesančni

Slika 24: Evfrazijeva bazilika, Poreč (Foto: L. Pulević).

poudarek na oblikovanju fasad, ki so v primerjavi z gotskim skeletom precej dvodimenzionalne, zato jim za izvedbo lažje zadosti risba.

Slika 25: Sv. Kancijan, Kranj (Foto: L. Pulević).

Slika 26: San Michele in Foro, Lucca. Visoka glavna fasada je pristavljena k nižjemu glavnemu volumnu (Foto: L. Pulević).

Ni sicer brez ironije, da je največje zgodnjerenesansno arhitekturno delo – kupola katedrale v Firencah – plod konstrukcijskega problema (slika 27). Če pojav pogledamo podrobneje, ugotovimo, da je njena konstrukcija, zahvaljujoč pragmatičnosti arhitekta Brunelleschija, izjemno gotska, saj izkorišča njene iznajdbe, kot na primer šilasto obliko kupole, ki skoncentrira sile na tambur (Murray, 1986, 33–34). Nasproti stoji srednjeveški Kampanile. Dekoriran je s pomočjo barvite marmorne inkrustacije in je v primerjavi s kupolo izjemno ploščat. Ni presenetljivo, da je pri oblikovanju veliko vlogo igral slikar: Giotto. To, da je kot arhitekt deloval slikar ali recimo kipar, je bilo v Italiji povsem običajno (Wilson, 2017, 258–259). Posledično so, v nasprotju s severnjaškimi arhitekti, ki so imeli nad projektom skoraj popoln nadzor, bili

Italijani vajeni veliko večjega posega v svoje delo od ljudi, ki niso bili arhitekti – pri gradnji firenške katedrale je imel na primer pomembno vlogo komite slikarjev (Wilson, 2017, 265).

Vse večja usmeritev k upravljanju na daljavo, ki se je dobila zagon v Italiji in se skozi stoletja samo še stopnjevala, v Tokerju vzbuja določeno nelagodje:

S tem, ko so se arhitekti izolirali od stavbe, so utrlj pot nevarnostim nepomembnega formalizma, tehnološke rigidnosti in prevzema celotnega poklica s strani sorodnih strok, na primer inženirstva. Z vsakim korakom stran od gotske katedrale postaja vse manj jasno, kaj arhitekt sploh počne, dokler končno ne postane zgolj sociolog z grafičnimi veččinami. (Toker, 1985, 88–89)

ZAKLJUČEK: EKSPERIMENT MODERNISTIČNE PRIHODNOSTI

Gotska arhitektura nas približa razumevanju, kako lahko z eksperimentalnim delovanjem preverjamo ustreznost konceptov na področjih, ki jih zaznamuje velika negotovost.

V srednjem veku je odsotnost vede o mehanski odpornosti stavb graditelje privedla v takšno delovanje, da so zasnove, iz projekta v projekt, korak za korakom, postopoma posodabljali. Konstrukcija je tako prešla iz masivne v skeletno fazo. V slednjo gotika ponekod sicer nikoli ni prišla. Za to obstajata predvsem dva razloga: družbeni in geološki. Prvi leži v močno ustaljeni tradiciji, saj se radikalen eksperiment najlažje uveljavi v prostoru, nekakšnem vakuumu, ki nastane zaradi njene odsotnosti. Prav to je karakteriziralo Île-de-France ob

nastanku gotike. Ko pa je ta prestopila meje Italije, se je tam zaradi močne antične tradicije uveljavila zgolj kot dekorativna prevleka, pogosto nanešena na enostavnejšo tradicionalno zgodnjekrščansko konstrukcijsko shemo.

Širjenje gotike v mediteranski prostor je ovirala predvsem geologija: zaznamuje ga namreč večja potresna dejavnost. Potreba po kompaktni zasnovi s kontinuiranimi zidovi je privedla do ponovnega premisleka o gotski konstrukciji. Glavni akter niso bile več velike zastekljene površine, ampak odprti in poenoteni prostori, po obodu ojačani s kontinuiranimi zidovi. Lahko dodamo, da je pomen stene v mediteranu povezan tudi z zaščito notranjosti pred vstopom sončnih žarkov. Prenosljivost izkušenj med različnimi projekti so tako pogojevali različni dejavniki. Koncept gotike se je tem prilagodil, obenem pa se je ohranila njegova esenca.

Slika 27: Santa Maria del Fiore, Firenze. Kupola (Foto: S. Petrovčič).

Raznovrstna potresna aktivnost in drugi dejavniki so klicali po kompleksnejšem pristopu k eksperimentu, ki ni temeljil zgolj na postopnem posodabljanju zasnov, ampak tudi na empirični dedukciji med gradnjo, po gradnji, ob poružitvi ali s pomočjo modeliranja. Tudi empirizem je imel močan lokalni karakter: pri gradnji Milanske katedrale so zaradi poznavanja lokalnih materialov italijanski arhitekti presegli mojstre tehnično naprednejše severne gotike. Empirični pristop v gotiki je olajšala tudi sama zasnova stavbe. Sestavili so jo iz modulov-travej. Pri tem so prvi moduli nakazali ustreznost konstrukcijske zasnove. Hkrati so stavbo opremili z omrežjem servisnih prehodov, ki je omogočalo zaznavanje in popravilo konstrukcijskih nepravilnosti. Zasnova stavbe je morala ustrezati vprašanju, ki ga je zasledoval eksperiment, kjer je bila bistvenega pomena možnost sprotnega prilagajanja konstrukcije novim ugotovitvam. In ta možnost prilagajanja je bistvena za vsak arhitekturni eksperiment.

Na podlagi primera iz Beauvaisa lahko izpostavimo tudi pomen o celovitem nadzoru eksperimenta. Zdi se, da so bile za porušitev tamkajšnje katedrale krive poškodbe, ki jih je bilo zaradi lege težje pravočasno zaznati in odpraviti. Spodleteli eksperiment nas očitno ne poduča le o pomanjkljivosti predmeta raziskovanja (konstrukcije) ampak že o pomanjkljivosti raziskovalnih postopkov (možnost nadzora in nadgrajevanja). Vse to je odvisno od tega, če smo sposobni identificirati razloge za neuspeh. Uporaba fotoelastičnega modeliranja, ki ga za rekonstrukcijo poružitve v Beauvaisu prakticirata Mark in Wolfe, kaže na to, da je tudi v ta proces lahko vključeno eksperimentalno delovanje na podlagi fizikalnega ali numeričnega modeliranja.

Gotika je bila zahteven tehnološki eksperiment, zato je bilo težje posegati v arhitektovo delo. Poleg tega je bil dialog med inženirsko in estetsko platjo

arhitekture tako usklajen, da včasih ne moremo z gotovostjo opredeliti, kateri aspekt, estetski ali inženirski, je narekoval oblikovanje specifičnih elementov. Posledično so arhitekti ob tem, ko so končno obliko grajenega upravičili s tehnološko nujnostjo, hkrati lažje upravičili tudi umetniški izraz. Slednji priča o tem, da je bila gotika veliko več od instrumentalizacije institucijam moči: Služila je namreč arhitekturi kot kreativni praksi. Določeno je bilo torej, *kaj* bodo gradili, ne pa *kako* in v *kakšni obliki*. S tem, ko so sami izumljali načine, kako bodo gradili, so vplivali tudi na to, kaj so gradili – niso gradili le cerkev, palač in katedral, ampak arhitekturne cerkve, palače in katedrale. Drugačni pogoji so karakterizirali arhitekturo Italije: Ker je bila gotika tam v veliki meri aplicirana kot prevleka na enostavno konstrukcijsko shemo, so v arhitektovo delo lažje posegale stroke in interesne skupine zunaj arhitekture.

Ta članek ilustrira, da gotika spada v tisto pojmovanje modernosti, ki ga opisuje Jarzombek (2015), torej pojmovanje, ki se nanaša na kakršen koli prelomni zgodovinski trenutek, ki ostaja aktualen vse do danes. V gotiki je masivno konstrukcijo nadomestila skeletna, ki je razpotegnjena po višini. Je nekaj, kar je na videz tako tuje lastnemu materialu – kamnu – da, kot pravi Camilo Semenzato (1979, 204), nekateri izvor gotike zmotno iščejo v lesenih konstrukcijah. Gotski graditelji so prek eksperimenta premikali (navidezne) meje mogočega, s tem, ko so iz kamna, ki v osnovi kliče po masivni konstrukciji, gradili skelet, ki je sicer značilen za materiale, kot na primer les. Eksperiment je v gotiki sredstvo preloma z tradicijo in s tem sredstvo modernosti. Zato lahko dobo gotike označimo za eksperiment srednjeveškega modernizma. Obdobje gradnje velikih katedral smo seveda upravičeno pustili za seboj, a to ne pomeni, da nam v nekaterih bistvenih pogledih ne more biti vzor za našo sedanost in prihodnost.

THE EXPERIMENT OF MEDIEVAL MODERNISM: INFLUENCE ON CONTEMPORARY ARCHITECTURE AND BUILDING PRACTICE

Luka PULEVIČ

POINT d.o.o., Rovšnikova ulica 2, 1210 Ljubljana - Šentvid, Slovenija
e-mail: luka@point.si

Simon PETROVČIČ

University of Ljubljani, Faculty of Architecture, Zoisova 12, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: simon.petrovcic@fa.uni-lj.si

SUMMARY

The article broadens the understanding of modernism in architecture beyond the 20th-century movement, defining it as any breakthrough moment of architectural history. It recognises Gothic architecture as one of these breakthrough moments. It focuses on the Gothic structural experiment that enabled the transition from massive to skeletal structure. The method is a historical analysis of the gradual development of Gothic structure. The analysis interprets Gothic architecture as systematic structural experimentation on a scale 1:1, where builders, without computational methods, developed solutions through intuition, modularity, and an iterative process. The research emphasizes the importance of empiricism, experience, and the autonomy of the architectural profession in this process. The article also examines how the Gothic structural system was adapted in the Mediterranean region, particularly in earthquake-prone areas. It highlights the shift in design towards more compact structures with continuous walls and spandrel arches in Iberian Gothic, representing a regional response to seismic risks. Gothic architecture thus emerges as a historical example of a successful structural experiment, offering relevant insights for contemporary architecture, particularly in the search for innovative approaches and managing uncertainty in construction. These insights are especially valuable for resilient and earthquake-resistant design in the Mediterranean, where specific seismic conditions and historical building traditions intersect. The article encourages reflection on the value of experimentation and empirical knowledge in architectural practice.

Keywords: Gothic architecture, sacral architecture, structural experiment, building technology, medieval modernism

VIRI IN LITERATURA

Borg, Alan & Robert Mark (1973): Chartres Cathedral: A Reinterpretation of Its Structure. *The Art Bulletin*, 55, 3, 367–372.

Bork, Robert (2003): Great Spires: Skyscrapers of the New Jerusalem. Köln, Abt. Architekturgeschichte des Kunsthistorischen Instituts der Universität zu Köln.

Cassinello, Maria Josefa (2006): Medieval Walls System Against Earthquakes Types: Structural Model and Qualitative Aspects. V: Lourenco, Paulo, Roca, Pere, Modena, Claudio & Shailesh Agrawal (ur.): *Structural Analysis of Historical Constructions: Possibilities of Numerical and Experimental Techniques*, Vol. 3. New Delhi, Macmillan, 1563–1570.

Danciu, Laurentiu, Giardini, Domenico, Weatherill, Graeme, Basili, Roberto, Nandan, Shyam, Rovida, Andrea, Beauval, Céline, Bard, Pierre-Yves, Pagani, Marco, Reyes, Celso G., Sesetyan, Karin, Vilanova, Susana, Cotton, Fabrice & Stefan Wiemer (2024): The 2020 European Seismic Hazard Model: Overview and Results. *Natural Hazards and Earth System Sciences*, 24, 9, 3049–3073.

Fitchen, John (1981): The Construction of Gothic Cathedrals: A Study of Medieval Vault Erection. Chicago, University of Chicago Press.

Huerta, Fernández (2012): Technical Challenges in the Construction of Gothic Vaults: The Gothic Theory of Structural Design. V: Hassler, Uta, Rauhut, Christoph & Santiago Huerta (ur.): *Construction Techniques in the Age of Historicism: From Theories on Gothic Structures to Building Sites in the 19th Century*. München, Hirmer, 162–195.

Jarzombek, Mark (2015): The Rise of the So-called Premodern. V: Graham, James (ur.): *2000+: The Urgencies of Architectural Theory* (GSAPP Transcripts, 4), New York, Columbia Books on Architecture and the City, 132–143.

Mark, Robert (1978): Structural Experimentation in Gothic Architecture. *American Scientist*, 66, 5, 542–550.

Murray, Peter (1986): The Architecture of Italian Renaissance. London, Thames and Hudson Ltd.

Paul, Vivian (1988): The Beginnings of Gothic Architecture in Languedoc. *The Art Bulletin*, 70, 1, 104–122.

Pedraza, Víctor Manuel Santiago (2017): Façades of Gothic Mediterranean Cathedrals and Fortifications: Constructive Rationality Facing Earthquake. *Revista de la Construcción*, 16, 2, 202–214.

Pevsner, Nikolaus (1942): The Term 'Architect' in the Middle Ages. *Speculum*, 17, 4, 549–562.

Scott, Robert A. (2011): The Gothic Enterprise: A Guide to Understanding the Medieval Cathedral. Los Angeles, University of California Press.

Semenzato, Camilo (1979): Svet umetnosti. Prev. Nataša Golob. Ljubljana, Mladinska knjiga.

Toker, Franklin (1985): Gothic Architecture by Remote Control: An Illustrated Building Contract of 1340. *The Art Bulletin*, 67, 1, 67–95.

Trachtenberg, Marvin (2000): Suger's Miracles, Branner's Bourges: Reflections on 'Gothic Architecture' as Medieval Modernism. *Gesta*, 39, 2, 183–205.

Vidler, Anthony (2016): Zgodovine neposredne sedanjosti: Invencije arhitekturnega modernizma. Prevod Monika Jerič in Maja Lovrenov. Ljubljana, Založba ZRC; Fakulteta za arhitekturo.

Wilson, Christopher (2017): The Gothic Cathedral. London, Thames & Hudson Ltd.

Wolfe, Maury I. & Robert Mark (1976): The Collapse of the Vaults of Beauvais Cathedral in 1284. *Speculum*, 51, 3, 462–476.

GARNIZON JUGOSLAVENSKE NARODNE ARMIIJE I RAZVOJ MASOVNOG TURIZMA U GRADU PULI OD 1965. DO 1990.

Nikola VOJNOVIĆ

Juraj Dobrila University of Pula, Zagrebačka 30, 52100 Pula, Croatia
e-mail: nvojnov@unipu.hr

ABSTRACT

This paper explores the relationship between the Yugoslav People's Army (YPA) garrison in Pula and the growth of mass tourism from 1965 to 1990. Although the military occupied a quarter of the city, tourism expanded as the YPA ceded southern coastal areas for development. Despite occasional friction between military patrols and visitors, the garrison significantly boosted the local economy. Army personnel utilized city amenities, while quarterly swearing-in ceremonies drew thousands of visitors, substantially increasing domestic overnight stays. This unique synergy helped Pula become Croatia's fifth-ranked tourist destination by the end of the period.

Keywords: Pula Garrison, Yugoslav People's Army, military facilities, mass tourism, accommodation capacities

LA GUARNIGIONE DELL'ESERCITO POPOLARE JUGOSLAVO E LO SVILUPPO DEL TURISMO DI MASSA NELLA CITTÀ DI POLA DAL 1965 AL 1990

SINTESI

L'articolo analizza il legame tra la guarnigione di Pola dell'Esercito Popolare Jugoslavo (EPJ) e lo sviluppo del turismo di massa in città tra il 1965 e il 1990. Sebbene i militari occupassero un quarto del territorio urbano, il turismo aumentò poiché l'EPJ cedette le aree costiere meridionali per lo sviluppo. Nonostante sporadici attriti tra le pattuglie militari e i visitatori, la guarnigione contribuì in modo significativo alla crescita dell'economia locale. Il personale militare usufruiva dei servizi della città, mentre le cerimonie di giuramento a cadenza trimestrale attiravano migliaia di visitatori, aumentando considerevolmente i pernottamenti a livello nazionale. Grazie a questa complessa sinergia, alla fine del periodo studiato, Pola divenne la quinta destinazione turistica della Croazia.

Parole chiave: Guarnigione di Pola, Esercito popolare jugoslavo, strutture militari, turismo di massa, capacità ricettive

UVOD

Razdoblje socijalističke Jugoslavije i Hrvatske, obilježavali su ubrzani i burni politički, ekonomski, sociokulturni procesi intenzivnih preobrazbi. Turizam kao izrazito heterogen i fragilan prostorni, socioekonomski i kulturni fenomen je, nakon obnove u Drugom svjetskom ratu razorene infrastrukture, snažne industrijalizacije praćene urbanizacijom, deruralizacijom i deagrarizacijom, postao jedna od okosnica transformacije naselja na hrvatskom priobalju (Curić, 1996, 318; Vukonić, 2005, 131–166; Taylor & Grandits, 2010, 9–13; Duda, 2010, 289–290). Pravce takvoga razvoja turizma, odredile su društveno-političke organizacije Socijalistički savez radnog naroda Jugoslavije (SSRNJ) na svom V. kongresu 1960. i Savez komunista Jugoslavije (SKJ) na IV. plenumu Centralnoga komiteta 1962. te IX. Kongresu 1969. koje su prepoznale njegovu važnost s naglaskom na značaj povećanja smještajnih kapaciteta i posljedično, deviznog priljeva (Marinović Uzelac, 2001, 490; Duda & Stanić, 2014, 175; Kranjčević, 2021, 1193–1194).

Istovremeno s političkim inicijativama i odlukama, pristupilo se izradi dvaju najvažnijih makroregionalnih prostornih planova za Jadransko primorje Jugoslavije i to *Regionalni plan Južnog Jadrana* i *Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornji Jadran* te za ovo istraživanje bitan *Regionalni prostorni plan Istre* (Marinović Uzelac, 2001, 485–486). U navedenim planovima određene su zone namjene u priobalju i neposrednom zaleđu za izgradnju turistički i rekreacijskih objekata i područja. Prostorni i socioekonomski odnosi i odrazi koji su proistekli implementacijom ovih planova zadržani su do današnjih dana. Osim toga, ovim planovima predviđena je izrada prostorno-planske dokumentacije nižega ranga (jedna ili više tadašnjih općina i naselja) čijom su realizacijom i primjenom određeni modeli daljnjeg prostornog razvoja najvećeg dijela primorja Hrvatske.

U provedbi postavljenih ciljeva društveno-političkih organizacija koja je stručno osmišljena i determinirana u prostorno-planskoj dokumentaciji na svim razinama obuhvata, najznačajniji prostor na koji je pretendirao turizam u Hrvatskoj bila je Jadranska regija. No, poseban je problem bio što je ta regija znatnim površinama već bila zaposjednuta naseljima s pripadajućom valoriziranom okolicom. U tim naseljima zatečeni su formirani socioekonomski odnosi u postojećim morfološkim i funkcionalno-prostornim strukturama i zonama u kojima turizam nije nužno imao predviđenu razvojnu ulogu (Vresk, 2002, 49–50; Šimunović et al.,

2011, 33–41). Prostorni i socioekonomski izazovi implementacije turizma s pratećim djelatnostima u postojeće morfološke i funkcionalno-prostorne strukture, naročito su bili naglašeni u većim gradovima Jadranske Hrvatske¹ koji su, osim Dubrovnička, uz vrlo izraženu industrijsku i uslužnu funkciju, imali neprocjenjiv geostrateški značaj za obranu pa su u njima tijekom postojanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) bili stacionirani veliki garnizoni Jugoslavenske narodne armije (JNA) (Marijan, 2003; 2006; Kovačev et al., 2006; Nazor & Brigović, 2010; Dimitrijević, 2008; 2017; 2021). S obzirom na složenost hladnoratovske, blokovske podjele Europe nakon Drugog svjetskog rata i osjetljivost rješavanja svih otvorenih pitanja s Italijom, među kojima je granični spor bio povod nekoliko kriznih situacija s prijetnjom incidenata ili otvorenog oružanog sukoba (Dukovski, 2000, 162; Dota, 2011, 533), garnizon JNA u Puli imao je neprijeporan značaj u zaštiti državnih interesa SFRJ (Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Marijan, 2002; 2003; 2006; Nazor & Brigović, 2010; Dukovski, 2011, 259–261).

Stoga je cilj ovoga istraživanja utvrditi prostorne i razvojne interakcije garnizona JNA u Puli i brzorastućeg masovnog turizma, s naglaskom na razdoblje od 1965. do 1990. godine. Odabir ovoga razdoblja je logičan, jer se poklapa s, prema Vukoniću (2005), dva najintenzivnija razdoblja u povijesti hrvatskog turizma do stjecanja neovisnosti, a to su *Zlatno doba* (1965.–1975.) i *Novi znaci krize* (1975.–1991.).² Premda ovo drugo razdoblje ima pesimističan naziv, u to su vrijeme hrvatski, istarski i pulski turizam postigli najbolje rezultate u broju dolazaka i noćenja turista koji su premašeni tek u drugom desetljeću 21. stoljeća. Kakve su bile interakcije garnizona JNA i razvoja masovnog turizma u Puli, nameće se kao temeljno istraživačko pitanje u ovom radu.

U ostvarivanju cilja istraživanja i odgovora na temeljno istraživačko pitanje u radu je upotrebljavano nekoliko znanstvenih metoda, postupaka i alata. Tijekom istraživačkog postupka koristila se metoda analize znanstvene i stručne literature o razvoju funkcionalno-prostorne i morfološke strukture Pule u posljednjih 200 godina s posebnim osvrtom na publikacije o nastanku i razvoju garnizona te međusobnom odnosu vojne i turističke funkcije. Nadalje, naglasak u analizi bili su znanstveni i stručni radovi o suodnosu vojske i turizma u sličnim turističkim destinacijama u svijetu. Također, u drugoj etapi istraživanja upotrebljavani su statistički podaci o noćenjima i strukturi noćenja Republičkog zavoda za statistiku (RZS) u razdoblju od 1965. do 1990.

1 Veći gradovi Jadranske Hrvatske su Pula, Rijeka, Zadar, Šibenik, Split i Dubrovnik.

2 Ovo razdoblje završava 1991., ali odnos turizma i garnizona u toj godini zbog ratnih zbivanja u Hrvatskoj nema smisla razmatrati.

te podaci o posjetama i noćenjima u smještajnim objektima iz Arhive Arena Hospitality group d.d. (AHG), sljednika Radne organizacije (RO) Arenaturist (AHG, Registrator: Posjetioci i noćenja 1977.–1992.) koja je u promatranom razdoblju upravljalo gotovo svim smještajnim kapacitetima u gradu. U procjeni kompleksnog odnosa garnizona i masovnog turizma analizirane su prostorno-planska dokumentacija Pule i Istre te dokumentacija o grupama objekata i građevina JNA u Puli iz Arhive Upravnog odjela za urbanizam, investicije i razvojne projekte grada Pule (UOUIRP) kao i Službene novine Općine Pula. Nadalje, koristila su se 4 usmena izvora iz Pule koji su prikupljeni metodom polustrukturiranog intervjua poštujući pravo na anonimnost sudionika.³ Kao pomoćne metode, upotrebljavano je terensko istraživanje vojnih i turističkih objekata s elementima autoetnografije te kartografska analiza uz potporu GIS-a (aplikacija *QGIS 3.40.4*).

PROSTORNA I RAZVOJNA OBILJEŽJA GARNIZONA PULA JNA

Garnizon⁴ Pula JNA uvažavajući geopolitičke silnice i odnose nakon Drugog svjetskog rata, se prostorno i razvojno nastavljao na nasljeđe mletačke, francuske, austrijske, talijanske i njemačke izgradnje vojnih objekata i oblikovanje izdvojenih zona u gradu i bližoj okolini te neposredno, na morfološku i funkcionalno-prostornu strukturu Pule.

Garnizon do kraja Drugoga svjetskog rata

Najintenzivniji razvoj garnizona Pula odvijao se u razdoblju Austrije (1813.–1918.) (Perović, 2003, 13–15; Trogrlić & Stepanić, 2007, 17; Marsetič, 2012, 483–485), pri čemu se kao prijelomni događaji izdvajaju posjet austrijskog cara Franje Josipa I. Puli u siječnju 1850. nakon kojega počinju radovi na utvrđivanju grada te polaganje kamena temeljca za Arsenal u prosincu 1856. što predstavlja početak gradnje ratne luke i brodogradilišta (Marković, 2006, 219; Dukovski, 2011, 113). Premda ovi događaji označavaju začetak stvaranja garnizona i ratne luke, prvi austrijski vojni objekti, nadograđujući se na mletačko i francusko nasljeđe se grade 1820.–1850. (Marković, 2006, 226; Krizmanić, 2008, 11–44; 2009, 30–37). Razvoju ratne luke, brodogradilišta i garnizona pogodovali su povoljan oblik i relativna zatvorenost zaljeva,

duboko sidrište, blizina Brijunskih otoka kao rezervnog položaja ratne flote te neposredno zaleđe (Blažević, 1977, 1; Perović, 2003, 31–33; Marsetič, 2015, 345). Osim toga, na odabir Pule kao ratne luke utjecali su nestabilni i nepovoljni geopolitički odnosi nakon 1848. godine (Marković, 2006, 218; Dukovski, 2011, 112).

Prema prostorno planskoj i vojnoj dokumentaciji izrađenoj i oživotvorenoj u austrijsko doba, a koja se u nekoliko navrata nadopunjavala (1823., 1854., 1865., 1870. i 1904.), Pula je određena dominantna vojna funkcija s pratećim djelatnostima, a sve ostale urbane funkcije bile su u službi razvoja garnizona i obrani ratne luke (Cavrić, 2013, 82–83). Provedbom prostornih i ratnih planova na prostoru grada i šire okolice sagrađeno je 50 različitih utvrđenih i pratećih grupa vojnih objekata od čega 31 grupa u samoj Puli (Krizmanić, 2008; 2009). Ove građevine tvorile su fortificirani sustav odvojenih utvrda povezanih u tri fortificirane neprekinute linearne bojišnice (Krizmanić, 2005, 188; 2009, 60–62) ili tri obrambena prstena podijeljenih u 16 obrambenih odsjeka (Mandić, 2015, 107; Tatić, 2021, 29). Premda Safonov (1983, 100) i Blažević (1977, 7–9) navode i druge urbane funkcije, poput obrazovanja, znanosti i kulture, neprijeporna je dominacija vojne funkcije grada koja je uz vodeću ulogu ratne mornarice, obuhvaćala i kopnenu vojsku te zrakoplovstvo. Takvo razvojno i prostorno usmjerenje grada rezultiralo je da je već 1866. godine grad imao 10 128 vojnika i časnika, uoči izbijanja Prvoga svjetskog rata (1910.) broj se popeo na 17 000, a konačno 23. svibnja 1915. kad je Kraljevina Italija objavila rat Austro-Ugarskoj, uže područje garnizona Pula brojao je 42 500 vojnih osoba, a šire područje 59 320 (Blažević, 1977, 5; Safonov, 1983, 102; Krizmanić, 2009, 61).⁵

U razdoblju talijanske vlasti u Puli može se utvrditi kontinuitet dominacije vojnog sektora i industrije u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi grada koji se intenzivirao ulaskom Italije u Drugi svjetski rat 1940. Međutim, intenzitet tog kontinuiranoga razvoja iz doba Austrije se zbog izmijenjene političke, ekonomske i strateške situacije, znatno smanjio pa se Arsenal koji je u prijašnjem razdoblju imao glavnu razvojnu ulogu, u međuraću sveo na servis i remont brodova, a tek nakon izbijanja rata njegovo je značenje povećano. No, dominantno značenje garnizona i u ovom je periodu ograničavalo nesmetan razvoj

3 Sudionici su pristali na razgovor, često u neformalnom obliku, pod uvjetom da se ne spominju imena i da se razgovor ne snima. U tu svrhu korištene su pisane zabilješke. S obzirom na dnevno-političke kontroverze koje u hrvatskoj općoj i stručnoj javnosti izaziva uloga JNA u raspadu SFRJ, ovaj preduvjet je morao biti uvažan.

4 Garnizon je jedinstven naziv za sve vojne postrojbe smještene u jednome mjestu ili na nekom području kako bi se osigurala njegova obrana i nadzor; garnizon je i mjesto na kojem je smještena posada (Hrvatska enciklopedija, 2025).

5 Safonov (1983) za pomorsko područje Pula koje se prostiralo od rta Savudrija (Lako) na sjeverozapadu Istre do Kvarnera, utvrđuje za lipanj 1915. broj od 1410 časnika i 51 840 vojnika kopnene vojske te 1000 časnika i 5070 mornara Ratne mornarice.

grada (Nefat, 2004, 193–194; Marsetič, 2006, 93). Njemački garnizon Pula koji je formiran u rujnu 1943. i trajao do svibnja 1945. zbog situacije na Sredozemnom bojištu utvrđivao se i koncentrirao snage u namjeri da prevenira ili odbije potencijalni zračno-pomorski desant i prodor savezničkih snaga u Istru i dalje prema Austriji. Posljedice toga bila su 22 zračna napada i bombardiranja grada od strane savezničke avijacije s ljudskim žrtvama i golemom materijalnom štetom na gospodarskim i stambenim zgradama koja su trajno utjecale na morfologiju Pule (Mandić, 2005; Marsetič, 2006; Dukovski, 2011, 370–372; Buršić, 2011, 528).

Garnizon u doba Jugoslavije

Pula je u sklopu Zone A od lipnja 1945. do sredine rujna 1947. bila pod angloameričkom vojnom upravom, dok su neposredna okolica grada, ostatak Istre i Rijeka pripali Zoni B pod kontrolom Vojne uprave Jugoslavenske armije (Dukovski, 2000, 171; Mikolić, 2003, 370; Buršić, 2011, 537). Po završetku Pariške mirovne konferencije potpisani su 10. veljače 1947. mirovni ugovori između Italije i Jugoslavije kojima se ukidaju Zone A i B, a Pula u cijelosti pripada Jugoslaviji. U konačnici, angloamerička vojna uprava završava 15. rujna 1947. kada grad napuštaju britanski vojnici te Pula službeno postaje dio Jugoslavije (Buršić, 2011, 582).

Snage Jugoslavenske armije (JA) 15. i 16. rujna 1947. ulaze u grad, a taj događaj označava početak djelovanja garnizona koji je trajao sve do odlaska JNA iz Pule u prosincu 1991. (Dimitrijević, 2017, 58, 216; Dukovski, 2024, 45). Kao i u austrijskom razdoblju, morfološka i funkcionalno-prostorna struktura Pule najvećim su dijelom bila podređena garnizonu koji se sastojao od tri glavne komponente. Jugoslavenska ratna mornarica (JRM) imala je središnju ulogu, premda su ovdje bile raspoređene značajne snage Kopnene vojske (KoV) i Jugoslavenskog ratnog zrakoplovstva (JRZ) (Marijan, 2003; 2006; Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Nazor & Brigović, 2010; Dukovski et al., 2018, 309–311; Dukovski, 2024, 43–44). Uz navedeno, Pula je bila i vojni nastavni centar (Kovačev et al., 2006, 55, 73; Nazor & Brigović, 2010, 419). O značaju grada za obranu SFRJ, premda pulski garnizon nije posebno izdvojen, piše Dimitrijević (2017, 216): „Tako je Pula od 1947. postala jedan od važnijih središta JRM“. Štoviše, u konstantnim reformama nadležna Uprava Generalštaba JNA i Savezni sekretarijat za

narodnu obranu (SSNO) su izrađivali organizacijske i ratne planove⁶ u kojima se garnizonu Pula predviđala identična uloga⁷ (Dimitrijević, 2008; 2017; 2021; Marijan, 2006; Nazor & Brigović, 2010). U podređenost većine urbanih funkcija Pule garnizonu JNA i, za hladnoratovsko razdoblje donekle razumljivu konspirativnost, može se proniknuti uvidom u Generalni urbanistički plan grada Pule 1960. – 1966., Generalni urbanistički plan grada Pule te Prostorni plan Općine Pula 1978. – 1983. (Krizmanić, 2009, 249). Na tematskim geografskim kartama koje prikazuju plan namjene gradskih površina, vojne zone nisu označene kao izgrađene zone, već kao zone makije, zimzelene ili listopadne šume (Urbanistički institut SRH, 1964; Urbis 72, 1983; Zavod za prostorno planiranje i pripremu zemljišta, 1987), a takva je praksa bila i u drugim garnizonima JNA (Stilinović et al., 2014). Konačno, koliko je garnizon u tom razdoblju ograničavao grad govori sljedeće:

Kao i početkom stoljeća, tako je i tada Pula bila „puna“, ali vojske. To je bila njezina povijesna sudbina. Nakon sjedinjenja, pretvorena je u veliku vojarnu i pomorsku bazu. Koliko je to bilo dobro u održavanju gradskoga, lokalnoga gospodarstva, uslužnih djelatnosti, infrastrukture, toliko je vojska smetala u urbanističkom smislu. Urbanistički su se planovi morali prilagoditi planovima vojske, a ne građanstva, što bi bilo logičnije; vojni se objekti nisu mogli prenamijeniti ni onda kada su postali nepotrebni, a vojska se, vrlo često, nadalje ponašala kao čuvar pravovjernih ideoloških obrazaca i dogmi. (Dukovski, 2011, 259–261)

Garnizon JNA u Puli u razdoblju od 1947. do 1991. je koristio sve pojedinačne zone i lokacije koje su koristile austrijske, talijanske i njemačke oružane snage. Svi fortifikacijski objekti koji su u tri prstena sagrađeni za vrijeme Austrije, JNA je preuzela i zadržala do samoga kraja, premda neke od njih nije uopće koristila (Krizmanić, 2009, 168). U tom periodu, sukladno funkciji i značaju garnizona u ratnim planovima SFRJ, podignute su brojne nove građevine različitih namjena.⁸ Dosadašnje publikacije o garnizonu nakon 1947. ne bave se brojem i veličinom vojnih objekata, osim procjene u kojoj se, ne koristeći službeni izvor, navodi 143 objekta i 15 velikih kasarni (Petrović, 2021, 2). U ovu procjenu nisu uključeni obiteljski stanovi za profesionalno vojno osoblje i

6 To su ratni planovi: Čelik (1947.), Biser (1949.) uključujuću mobilizacijske planove Jadran i Zvijezda, Kremen (1950.), Drvar (1959.), Drvar II (1964.), Snaga (1966.), Rudo (1973.) i Jedinstvo (1986/87.) s podvarijantama Jedinstvo 2 (1990.) i Jedinstvo 3 (1991.).

7 Bez obzira na česte promjena naziva (vojnopomorsko područje, zona ili sektor), garnizon Pula prostorno je pokrivač Sjevni Jadran.

8 Najčešće građevine bile su zgrade za stanovanje vojnika, upravne zgrade, radionice, stražare, skladišta, kuhinje, restorani, bunker, sanitarni čvorovi, ambulante, garaže i slično.

njihove obitelji. Prema dokumentacijama *Pregled situacija po grupama objekata na sektoru Vojnopomorskog sektora (VPS) Pula* (UOUIRP VPS Pula) i *Tehničke knjižice nepokretnosti visokogradnje* (UOUIRP Garnizon Pula) može se procijeniti da je na prostoru garnizona Pula JNA (grad Pula i neposredna okolica) bila raspoređena 41 grupa objekata u sklopu kojih je zatečeno iz ranijih razdoblja, nadograđeno, adaptirano ili novosagrađeno 400 registriranih građevina, dok su u obuhvatu Vojnopomorskog sektora (VPS) Pula bile još 174 građevine.⁹ Procjena je da su grupe objekata unutar današnjih granica grada zauzimale više od 1300 Ha što je gotovo četvrtina površine Pule.¹⁰ Najveći udio u površini kao potpuno zatvoren dio grada imale su vojne zone Vallelunga (kasarna 1. maj) na sjeveru Pulskog zaljeva (201 Ha) i Muzil (kasarna Sergeja Mašere) na jugu Pulskog zaljeva (170 Ha). Potpuno zatvorena zona zbog svoje rezidencijalne funkcije za Predsjedništvo SFRJ, bili su, do 1984., otočje Brijuni na kojem se nalazilo sedam grupa objekata s ukupno 27 građevina različite vojne namjene (UOUIRP Garnizon Pula). Dio građevina je JNA, vrlo postupno i ne odričući se vlasništva, prepuštala gradu, a primjeri za to su grupa objekata u Kranjčevićевой ulici, kasarna Ivan Goran Kovačić i otok Sveti Andrija koji su ustupljeni Brodogradilištu Uljanik. Dio svojih vojnih objekata JNA se odrekla da bi se na tom mjestu gradili stanovi za vojno osoblje (Gradska četvrt Stoja) (UOUIRP VPS Pula).

Procjenjuje se da je na području grada i neposredne okolice u zadnjem desetljeću postojanja garnizona Pula JNA, a neposredno prije donošenja prve verzije plana *Jedinstvo* 1987. (Marijan, 2003; Dimitrijević, 2008), bilo smješteno približno 17 000 vojnika na odsluženju vojnog roka te časnika i dočasnika svih rodova i službi JNA (Dukovski et al., 2018, 309–310; Dukovski, 2024, 43–44). Također se, temeljem broja stanova, procjenjuje (Petrović, 2021, 2) da je na prostoru grada živjelo sa svojim obiteljima 2200 časnika i dočasnika. Broj od 17 000 vojnih osoba u garnizonu je gruba procjena, jer su u Puli i neposrednoj okolici na redovitim vojnim vježbama svake godine boravili rezervni vojnici, časnici i dočasnici iz drugih dijelova SFRJ (Informator 1, 2025).

Uz dominantnu ulogu garnizona JNA u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi grada, sličan utjecaj imala je industrija koja je od samih začetaka, velikim dijelom bila interesno povezana s vojskom te je zaposjela znatne površine grada. U Puli su se od sredine 19. stoljeća do 1990. razvijale brodograđevna, strojarska, prehrambena,

tekstilna, obučarska, građevinska, kemijska te industriju stakla i namještaja (Blažević, 1977, 6–7; Vojnović, 2002, 117–118; Dukovski, 2011, 273–274).

Obilježja razvoja turizma Pule

Dominantna uloga garnizona i favoriziranje industrije s pratećim djelatnostima u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi grada Pule, neposredno se odrazila na marginalan položaj i vrlo usporen razvoj turizma u doba Austrije, Italije i prvih dvadeset godina jugoslavenske vlasti. Blažević (1984, 90; 1987, 35) konstatira da je početak turizma prethodio brzorastućoj vojnoj i industrijskoj funkciji grada, jer je 1828. angažiran vođač Giovanni Carrara te je tiskana publikacija za posjetitelje Pule Pietra Kandlera 1845., no unatoč tome, turizam je bio u sporednoj razvojnoj ulozi. Izgradnja devet hotela do 1914. (Vukonić, 2005, 237), među kojima je prestižnu ulogu brojem postelja imao prvi moderni hotel *Riviera* iz 1908., nadomak željezničkog kolodvora, nije bitnije utjecala na temeljno razvojno i funkcionalno usmjerenje grada (Blažević, 1977, 3; Krizmanić, 1976, 69; 2005). Izuzetak od usporene turistifikacije Pule i neposredne okolice su otoci Brijuni koji su snažno transformirani pod utjecajem turizma, premda su imali i značajnu vojnu funkciju (obrambene utvrde). No, upravo zbog svoje ekskluzivnosti i elitističkog pristupa u turizmu održavanog sve do 1984. (SNOP, 1984; Blažević, 1984, 95; Duda & Stanić, 2014, 174) te rubnog položaja u odnosu na gradsku jezgru, Brijuni nisu mogli značajnije utjecati na dominantnu vojnu funkciju Pule.

Doba Italije je za turizam u cijeloj Istri najvećim dijelom značio stagnaciju i propadanje, unatoč proklamiranim intervencijama i pokušajima vlasti s ciljem poticanja putovanja i afirmacije turističkih aktivnosti (Vrtačnik, 2005; Zadel & Rudan, 2015, 164). Štoviše, kao simbol stanja turizma u gradu predstavlja prenamjena najvrjednijeg pulskog hotela iz doba Austrije, *Riviere*, 1939. u školu za carinike (Blažević, 1987, 263). Razaranja Pule i Brijuna u Drugom svjetskom ratu kao posljedica savezničkih zračnih bombardiranja dodatno su obezvrijedili ionako slabiju turističku funkciju grada.

Svekolika obnova grada, uz jačanje uloge vojske i industrije u funkcionalno-prostornoj i morfološkoj strukturi, bio je u prvih petnaest godina jugoslavenske vlasti apsolutni prioritet (Krizmanić, 1976, 71; Dukovski, 2000, 182; 2011, 255). Premda je već 1945. osnovana Oblasna uprava hotela za

9 To su grupe objekata i građevina u Umagu i Pazinu te otocima Lošinju, Iloviku, Susku, Premudi, Unijama i Molatu.

10 Zbog dvostruke, civilne i vojne namjene, Aerodrom Pula čija je površina 233,2 Ha, nije uvršten.

Istru te se pristupilo obnovi postojećih smještajnih kapaciteta (Blažević, 1984, 164; Dukovski, 2000, 181), prekretničko razdoblje za razvoj turizma Pule nastupa nakon odluka društveno-političkih organizacija (SSRNJ i SKJ) od 1960. do 1969. te izrade prostornih planova sa smjericama njihove provedbe. Najvažniji prostorni planovi na kojima se zasnivao početak i daljnji razvoj masovnog turizma u Istri i Puli bili su *Generalni urbanistički plan grada Pule 1960. - 1966.* (Urbanistički institut SRH, 1964), *Regionalni prostorni plana Istre (RPPI)* (Urbanistički institut SRH, 1969) i *Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornjeg Jadrana* (Urbanistički institut SRH, 1972). Potonja dva plana predviđjela su na području Istre podizanje broja smještajnih kapaciteta na 302 000 postelja od čega 46% u hotelima i sličnom smještaju. RPPI je predvidio za šire gradsko područje Pule 99 500 postelja, a za uže područje grada 28 000, od čega 13 000 u hotelskom i sličnom smještaju.

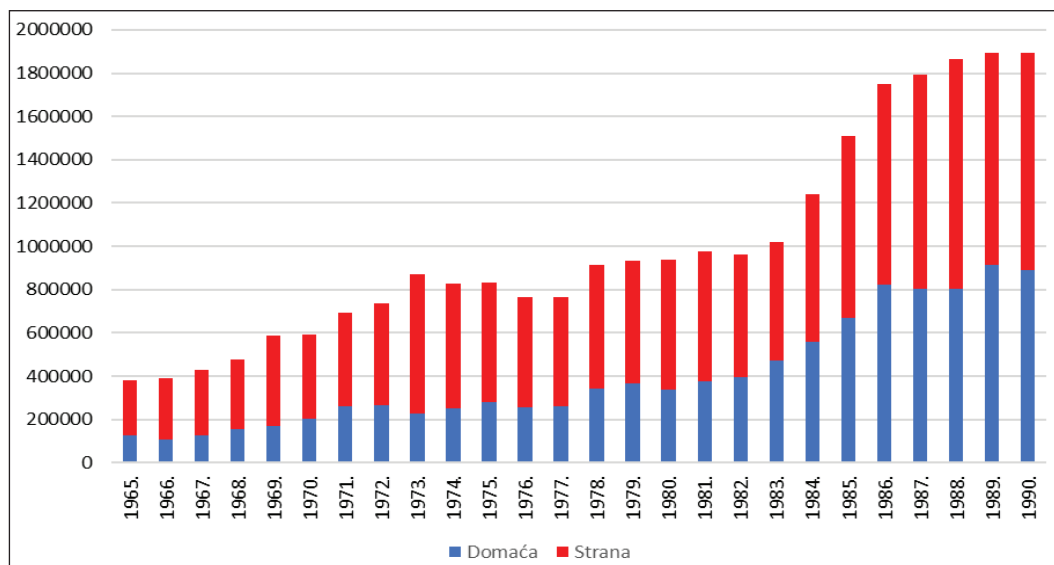
Sukladno planiranoj izgradnji na području Pule i neposrednoj okolici, u relativno kratko vrijeme (od 1962. do 1987.), podignuto je dvadeset hotela, kampova i turističkih naselja (Tablica 1) koji su najvećim dijelom 1974. poslovno objedinjeni u RO Arenaturist. Smještajni kapaciteti su prostorno raspoređeni u južnim dijelovima grada, većinom udaljeni od vojnih i industrijskih zona (Vunjak, 1980, 6; Blažević, 1984, 166; Vojnović, 2002, 118). Turizam se u Puli zasnivao na dvije skupine turističkih atraktivnosti. Prvu skupinu čine prirodne atraktivnosti koje su pogodovale tada dominantnom modelu turizmu *Sunca i mora (Sun and sea tourism)*, odnosno ljetnom, odmorišnom turizmu u kojoj se ističu obala duljine 44,3 km (Bez Brijuna), more pogodno za kupanje i drugu priobalnu rekreaciju tijekom najmanje četiri mjeseca, umjereno topla vlažna klima s vrućim ljetom (Cfa podtip klime) te prirodna i kultivirana vegetacija. Drugu skupinu čine antropogene atraktivnosti: zaštićena spomenička baština iz antičkoga, srednjovjekovnog i novovjekovnog razdoblja, muzeji i kulturne manifestacije. Ova skupina je najvećim dijelom smještena u povijesnoj jezgri Pule (Blažević, 1977, 7; Vojnović, 2012a, 116; 2012b, 756–757).

Intenzivna izgradnja smještajnih objekata u Puli i neposrednoj okolici u razdoblju *Zlatnog doba* hrvatskog turizma (Vukonić, 2005), odrazila se posljedično na konstantan porast broja noćenja turista u gradu (Graf 1). Prema podacima iz publikacije *Promet turista u primorskim mjestima/općinama* Republičkog zavoda za statistiku (RZS, 1966–1991) u razdoblju od 1965. do 1990., ukupan broj noćenja turista u Puli je porastao sa 379 631 na 1 892 311, po prosječnoj godišnjoj stopi od 5,3%. Premda je u ovom periodu bilo kriznih momenata izazvanih vanjskim socioekonomskim

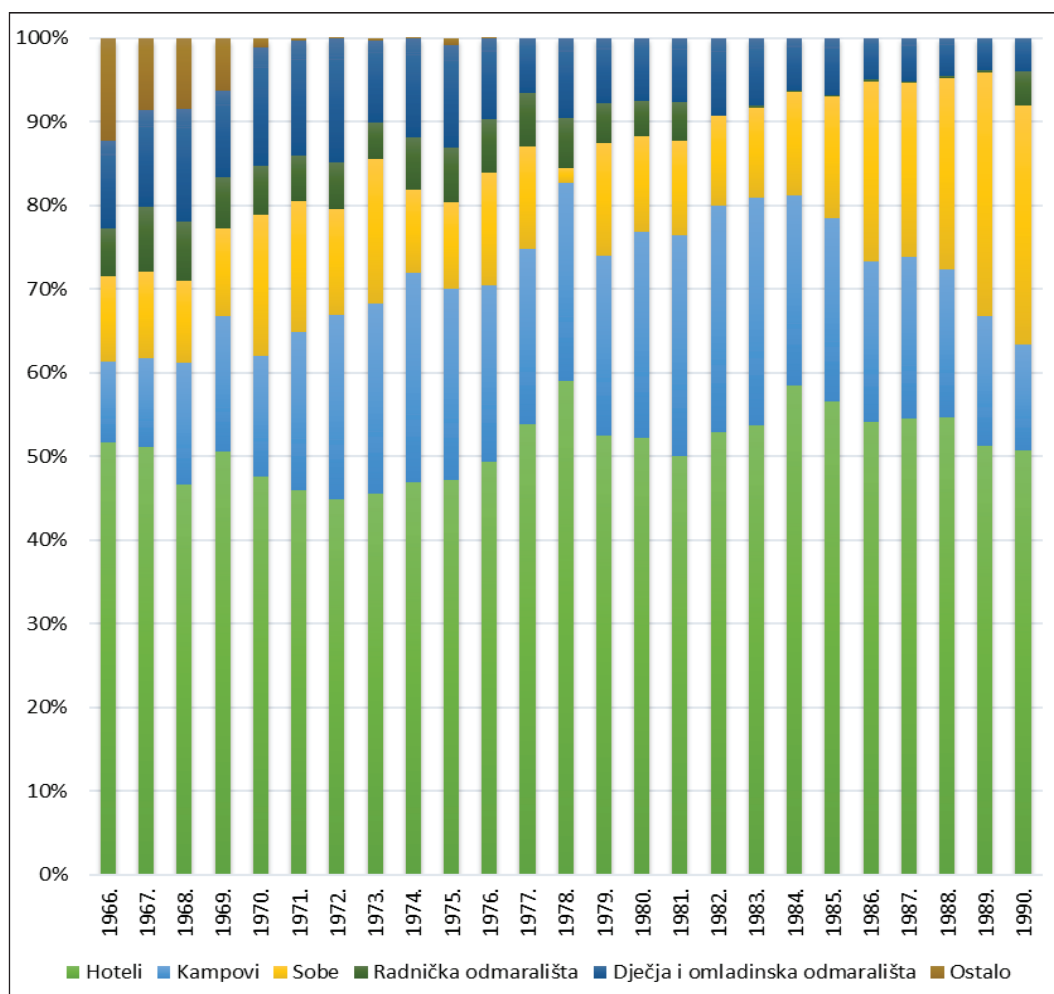
Tablica 1: Smještajni objekti u širem gradskom području Pule i godina izgradnje (Izvor: Vunjak, 1980; RO Arenaturist, 1990; RO Puljanka, 1990).

Objekt	Godina izgradnje
Hotel Riviera	1908.
Turističko naselje Ribarska koliba	1960.
Horizont Holiday Village (Zlatne Stijene)	1962.
Verudela Beach & Villa Resort	1963.
Hotel Park	1963.
Kamp Ribarska koliba	1963.
Kamp Indije	1964.
Kamp Runke	1965.
Kamp Medulin	1966.
Splendid Resort (Hotel Splendid)	1967.
Kamp Stupice	1968.
Kamp Stoja/Turističko naselje Valovine	1968.
Hotel Medulin	1969.
Hotel Holiday (Mutila)	1969.
Ai Pini	1969.
Hotel Belvedere	1970.
Kamp Kažela	1971.
Hotel Brioni	1972.
Hotel Pula	1976.
Punta Verudela Resort	1983.
Hotel Palma	1985.
Hotel Histria	1987.

i geopolitičkim faktorima (Blažević, 1984, 123; Vukonić, 2005; Dota, 2011; Dukovski, 2011) na koje grad nije mogao utjecati, to nije značajnije poremetilo rastuću važnost turizma u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi Pule. Rekordan ukupan broj noćenja turista zabilježen je 1989. kada je ostvareno 1 894 071 noćenje što je Pulu svrstalo na peto mjesto u Hrvatskoj, iza Poreča, Dubrovnika, Umaga i Rovinja. Među ovim destinacijama, Pula je imala najveći udio noćenja (48,2%) domaćih turista (Turisti iz SFRJ) što se jednim dijelom može protumačiti utjecajem industrijske, ali i vojne funkcije. Iste godine, u Poreču i Rovinju domaći turisti ostvarili su samo 19%, a Dubrovnik i Umag 39% (RZS, 1966–1991).

Graf 1: Broj domaćih i stranih noćenja u Puli 1965.–1990. (Izvor: RZS, 1966–1991).

Graf 2: Udio noćenja po vrstama smještajnih kapaciteta u Puli 1966.–1990. (Izvor: RZS, 1966–1991).

U strukturi ukupnih noćenja po vrstama smještajnih kapaciteta (Graf 2) u razdoblju od 1966. do 1990. (RZS, 1967–1991) izrazito dominiraju noćenja ostvarena u hotelima i njima srodnim kapacitetima. Ovakva je struktura noćenja posve razumljiva, jer je dio pulskih hotela i sličnih smještajnih objekata s obzirom na broj stanovnika, vojno i industrijsko značenje grada te brzorastući turizam, bio otvoren tijekom cijele godine, dok su ostali objekti, poslujući po modelu ljetnog, odmorišnog turizma (*Sun and sea tourism*) bili otvoreni samo u ljetnim mjesecima (AHG, Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992.).

ODNOS GARNIZONA JNA I MASOVNOGA TURIZMA

Odnos garnizona i ekspanzije masovnoga turizma u Puli nemoguće je pojasniti isključivo unutar prevladavajućeg povijesnog narativa i još uvijek prisutnih političkih kontroverzi oko raspada i nestanka SFRJ uključujući ulogu JNA u tim procesima (Dimitrijević, 2008; Dukovski, 2011; Dukovski et al., 2018; Marijan, 2001; 2002; 2003; 2006; 2008; Nazor & Brigović, 2010). U Puli se u promatranom razdoblju od 1965. do 1990. razvio vrlo specifičan i isprepleten odnos vojske i turizma koji su, uz industriju, bili najvažniji pretendenti na iste gradske zone. Slični garnizoni, poput otoka Visa i Lastova (Razović & Tomljenović, 2015, 26) imali su značajne restrikcije uključujući zabranu stranih turista ili, kao što je slučaj Fažane i Brijuna u susjedstvu Pule, njihovog strogog ograničavanja (Duda & Stanić, 2014, 180). Unatoč neospornoj činjenici da je po svim obilježjima imala funkciju obrambenog grada (Ashworth, 1991), u Puli se dvadeset pet godina ostvarivao suživot garnizona i masovnog turizma. Taj je socijalni, ekonomski, prostorni i kulturni suživot imao svoje negativne i pozitivne interakcije koje su uvažavajući geopolitičke i povijesne posebnosti i različitosti, bile obilježja garnizona u drugim dijelovima svijeta (Butler & Baum, 1999; Paloyo et al., 2010; Schumann, 2012; Lee et al., 2014; Kardov, 2014a).

Pretendiranje vojske, industrije i turizma kao tri najvažnije funkcije Pule na iste dijelove grada bio je gotovo nerješiv prostorni i razvojni problem u ovom razdoblju. Primjerice, ratna mornarica, brodograđevna i srodne industrijske grane te ljetni, odmorišni turizam bili su istovremeno pretendenti

na obalni pojas i akvatorij kao najvažnije resurse i lokacijske faktore. Izazov je bio tim veći što je u hladnoratovskom razdoblju opća tendencija tadašnjih oružanih snaga u Europi bila povećanje površina vojnih zemljišta (Childs, 1997, 99; Perkov & Jukić, 2023, 256). Prostorni planovi Istre i Pule, programi razvoja te gradske odluke predvidjele su za manje perspektivne vojne zone prenamjenu u turističko zemljište i napuštanje Pulskog zaljeva (SNOP, 1967; 1974; Lazar, 1980, 198),¹¹ ali je JNA vrlo sporo i uz brojne imovinsko-pravne kompromise prepuštala dio vojnih zona gradu. Prepuštanje zone u južnom dijelu grada (poluotok Verudela) bio je osnovni preduvjet za izgradnju turističkih smještajnih objekata (Krizmanić, 2009, 167; Kardov, 2014b, 103).¹² Nasuprot tome, zone na sjevernom obalnom obodu grada i prostor priobalja Fažane i Brijuna imali su i dalje važno vojno i sigurnosno značenje pa se tu razvijao isključivo domaći turizam unutar dječjih i omladinskih te odmarališta službe javne i državne sigurnosti i invalida (Duda & Stanić, 2014, 182–183).

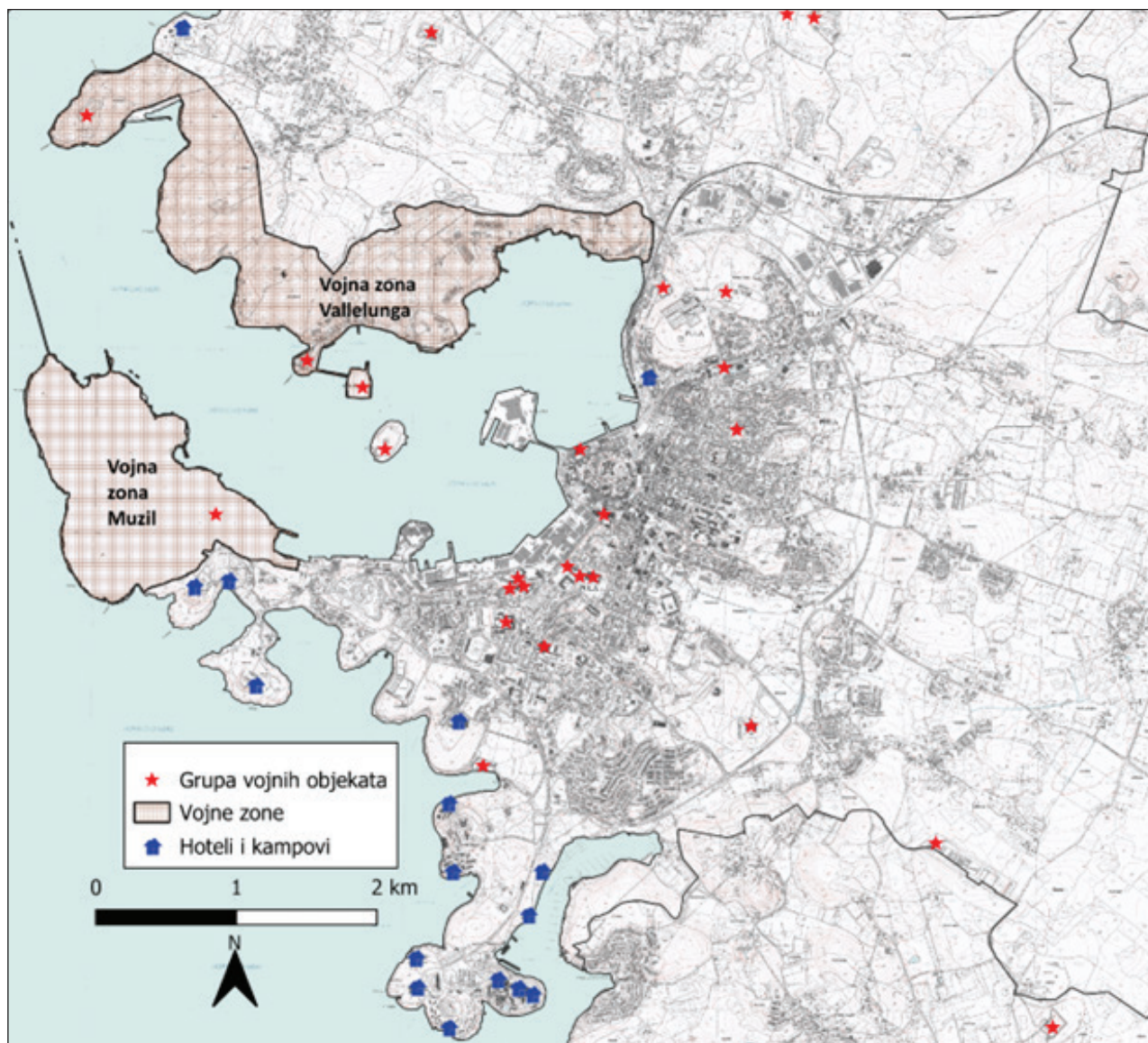
Pretenzije na iste zone, uz kompromise i ustupke, imale su prostorne odraze na lokacijama gdje su graničile grupe vojnih objekata i građevina s turističkim smještajnim kapacitetima (Slika 1) što je u uvjetima, s aspekta JNA, razumljive stroge konspirativnosti, predstavljalo značajan sigurnosni izazov. Postojale su dvije skupine takvih lokacija. Prvu skupinu činile su lokacije dodira kulturnih turističkih atrakcija u gradskoj jezgri (kulturno-povijesni spomenici i muzeji) i objekata JNA poput Komande VPS Pula i Doma JNA. Druga su mjesta dodira turističke zone Stoja – Valovine i vojne zone Muzil (Slika 2). Ova turistička zona je, uz Stari grad, bila proglašena atraktivnim područjem građevinskog zemljišta (SNOP, 1988) što je dodatno poticalo turistifikaciju. U jeku turističke sezone na ovom mjestu dodira vojnog i turističkog zemljišta bilo je slučajeva privođenja kupača od strane straže JNA zbog nehotičnog prelaska u vode vojne zone.¹³ Osim ovakvih primjera, JNA je provodeći redovite aktivnosti obuke tijekom cijele godine dolazila u doticaje s turistima. Borbeni zrakoplovi JRZ su, danju tijekom ljetne sezone, u niskom letu nadlijetali turističke zone ili su duge kolone vojnih vozila prolazile kroz šire središte grada na putu prema poligonima u okolici (Informator 2, 2025).¹⁴

11 U *Odluci o zaštitnom obalnom pojasu Općine Pule* iz 1974. vojnoj zoni Vallelunga (kasarna 1. maj) na sjeveru Pulskog zaljeva predviđala se prenamjena u centar nautičkog turizma (Marina Pula) djelomično ostvarena tek 2022.

12 JNA je prepustila građevine i zemljište (tzv. slobodne površine) u gradskim četvrtima Stoja i Veruda pulskim turističkim poduzećima, ali uz naplatu najamnine. Na sve objekte iz doba Austrije ostala je uknjižena kao vlasnik do kraja 1991.

13 Dolazilo je do bizarnih situacija, jer su među privedenim kupačima gotovo uvijek bile lokalne djevojke i mladići čiji su očevi radili u JNA pa su ubrzo svi bili pušteni.

14 Apsurdnost stroge konspirativnosti koju je provodila JNA očituje se iz dva primjera. Putnički brodovi s turistima i rekreacijska plovila koja su pristajala u Pulu prolazili su neposredno uz obalu kasarni 1. maj i Sergej Mašera. Isto tako, putnički zrakoplovi sa stranim turistima svakodnevno su prilikom taksiranja u pulskoj zračnoj luci prolazili pokraj stajanki borbenih zrakoplova JRZ.

Slika 1: Prostorni raspored hotela, kampova, grupa vojnih objekata i zona JNA u Puli (Izvor: Prema kartografskoj podlozi Državne geodetske uprave izradio N. Vojnović).

Koncepcija općenarodne obrane i vojna doktrina u Jugoslaviji prema kojoj su narod i njegova vojska povezani kao jedinstvena cjelina u ratu i miru (Bebler, 1985, 136–137; Prijić, 1988; Marijan, 2021) ostvarivana je u garnizonu Pula kroz različite oblike suradnje s gradom. Unatoč ideološkog predznaka i svrhe povezivanja lokalnoga stanovništva i garnizona, sudjelovanje JNA u prevenciji i spašavanju od elementarnih nepogoda, humanitarnim, kulturnim i sportskim manifestacijama te radnim akcijama čišćenja i uređivanja javnih gradskih površina (Boščak, 1966; Kozličić, 1985) indirektno je pomagalo razvoju Pule kao destinacije masovnog turizma. S obzirom da je garnizon doprinio

zapošljavanju, jačanju lokalnog gospodarstva i infrastrukture (Dukovski, 2011, 260), to se direktno odražavalo na pulski turizam.

Nekoliko je direktnih doprinosa garnizona turizmu i ugostiteljstvu Pule. Prvi doprinos bilo je provođenje slobodnog vremena vojnika na odsluženju obveznog vojnog roka, a ostvarivao se izlascima u grad, najčešće srijedom i subotom (Grupa autora, 2013). Izlazak se mogao odobriti četvrtini vojnika od ukupnog broja u garnizonu (SSNO, 1985, 125) što bi za pulski garnizon iznosilo oko 4000 vojnika po izlasku. Prilikom tih izlazaka vojnici su masovno posjećivali ugostiteljske objekte, prodavaonice, kina, zabavne klubove i druge sadržaje, pa su u užem

središtu grada tih dana prevladavali u svim javnim objektima (Informator 3, 2025). Nadalje, vojnici su putem brošure *Moj garnizon Pula* (Borščak, 1966; Kozličić, 1985) informirani i poticani da individualno ili skupno posjećuju kulturno-povijesne spomenike i druge turističke atrakcije Pule (Slika 3).

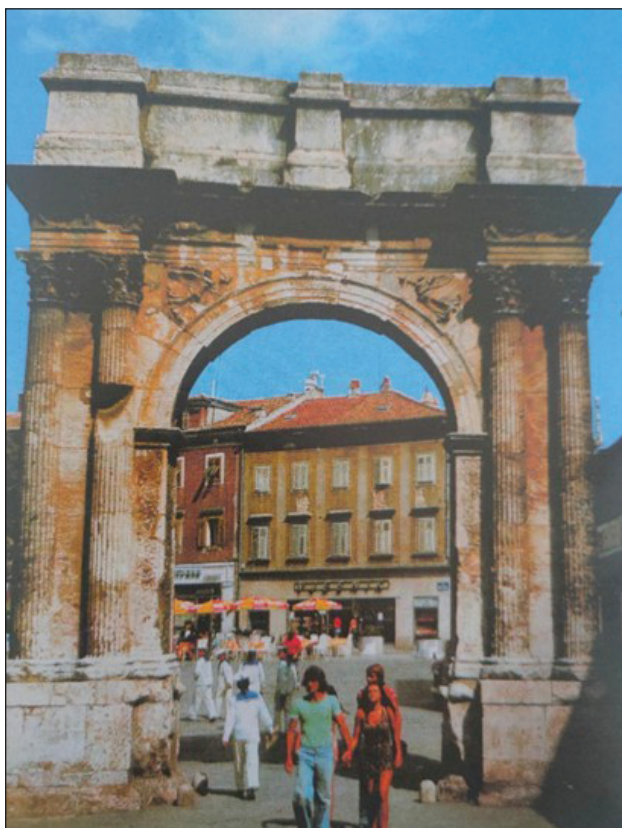
Drugi doprinos turizmu je odredba da se vojnici na odsluženju vojnoga roka prilikom posjeta roditelja, supruge ili iznimno zaručnice (Slika 4), odobravao izvanredni izlazak u grad (SSNO, 1985, 126) što je moglo uključivati jedno noćenje u nekom od gradskih hotela ili privatnih apartmana. Ovakvi izvanredni izlasci mogli su se odobriti do dva puta mjesečno. Na ovaj su se način, uz posjete povezane s pulskom industrijom ili sličnih poslovnih razloga, popunjavali smještajni kapaciteti izvan ljetne turističke sezone pa je dio njih, poput hotela

Riviere, ostvarivao znatno više noćenja domaćih od stranih turista (AHG, Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992.)

Konačno, garnizon je doprinosio turizmu prilikom organizacije i provedbe vojnih manifestacija davanja svečane obaveze (SSNO, 1985, 226). U garnizonu Pula te su se manifestacije od 1985., uvođenjem obveznog vojnog roka u trajanju od 12 mjeseci (Marijan, 2006, 31), održavale četiri puta godišnje, u kasarni Sergeja Mašere (Vojna zona Muzil) ili kasarni 1. maj (Vojna zona Valledlunga). Manifestacija je imala ideološki predznak jedinstva naroda i njegove vojske pa su pozivani predstavnici lokalne vlasti i društveno-političkih organizacija, umirovljene vojne osobe, predstavnici osnovnih i srednjih škola te građanstvo. Primjerice, za svečane obaveze 1987., komunalne službe Općine Pula su

Slika 2: Ostaci ograde između turističke zone Stoja – Valovine i vojne zone Muzil (Foto: N. Vojnović).

Slika 3: Mornari JRM u razgledavanju Slavoluka Sergijeva (Izvor: Ivetić, 2005, 625).

organizirale besplatni prijevoz gostiju autobusima sa željezničkog kolodvora do kasarni na rubu grada, a cijeli je grad bio podređen toj manifestaciji (Glas Istre, 10. 1. 1987, 2; 6. 4. 1987, 1; 6. 7. 1987, 4; Ladavac, 1987, 3).¹⁵ No, za turizam je bilo značajno da je na te manifestacije pristizala rodbina i prijatelji vojnika iz različitih dijelova SFRJ i to izvanrednim kompozicijama vlakova pa se tom prilikom odobravao izlazak u grad i noćenje u turističkim objektima Pule koji su znatno povećavali promet (AHG, Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992.). Procjena je da se je svečane obveze posjećivalo u prosjeku 8 000 – 10 000 domaćih gostiju (Ban, 2021; Informator 4). Posjeti rodbine i prijatelja profesionalnog vojnog osoblja u garnizonu Pula tijekom cijele godine također su doprinosili masovnosti turizma. No, s obzirom da je ta vrsta turista odsjedala u vojnim stanovima bez formalne registracije, nemoguće je procijeniti broj dolazaka, noćenja i intenzitet.

Iz svega navedenog može se zaključiti da je odnos garnizona Pula i masovnog turizma bio ambivalentan i da se tolerancija razvijala vrlo postupno. S ekonomskog aspekta, uz spomenutu najamninu

Slika 4: Primjer dozvole za noćenje vojniku (Foto: N. Vojnović).

koju je grad plaćao garnizonu (Krizmanić, 2009, 167), uočena su dobrobit jačeg punjenja proračuna, investicija i povećanja deviznog priljeva (Marinović Uzelac, 2001, 490; Duda & Stanić, 2014, 175) koji se vraćao JNA u obliku nabave strane vojne opreme i drugih benefita. Politički razlog toleriranja turizma je da je JNA kao vjerni sljedbenik ideoloških obrazaca održavala duboku povezanost s lokalnom zajednicom te je dionik šire politike otvaranja Jugoslavije prema strancima i predstavljanja zemlje kao gostoljubive i miroljubive sukladno odlukama društveno političkih organizacija.

ZAKLJUČAK

Grad Pula je od sredine 19. stoljeća oslanjajući se na prethodne tradicije postao obrambeni grad ili grad utvrda što je u morfološkoj i funkcionalno-prostornoj strukturi, ali i svakodnevnom životu stanovnika, značilo potpunu podređenost svih urbanih funkcija potrebama garnizona. Promjene državno-pravnih okvira tijekom 20. stoljeća nisu bitno utjecale na temeljno razvojno usmjerenje Pule kao velikog garnizona s prevladavajućom vojnopomorskom komponentom, ali i značajnim snagama ratnoga zrakoplovstva i kopnene vojske. U tu svrhu sagrađeni su deseci grupa vojnih objekata i građevina te su trajno zaposjednute značajne gradske površine s ekskluzivnom vojnom namjenom i striktnim ograničenjima pristupa. Garnizon JNA u Puli osnovan 1947., preuzeo

¹⁵ Glas Istre, 10. 1. 1987: Zavjet domovini, 2; Glas Istre, 6. 4. 1987: Zavjet domovini, 1; Glas Istre, 6. 7. 1987: Položena svečana obaveza, 4.

je sve funkcionalne-prostorne zone iz prethodnih razvojnih razdoblja podređujući grad potrebama oružanih snaga. Takvo favoriziranje garnizona uz prateću komplementarnu industriju je na svim razinama bitno ograničilo druge razvojne mogućnosti Pule uključujući i turizam. Premda su sve dotadašnje vlasti raznovrsnim inicijativama pokušale otvoriti razvojne perspektive turizmu, tek su rekreativne odluke jugoslavenskih društveno-političkih organizacija u razdoblju od 1960. do 1969. potaknule njegov razvoj na primorju uključujući i priobalne gradove s velikim garnizonima. Temeljem smjernica strateških nacionalnih, regionalnih i općinskih prostornih planova pristupilo se intenzivnoj izgradnji turističke infrastrukture i smještajnih kapaciteta u hrvatskom priobalju. U slučaju Pule ovakav pristup bio je ogroman prostorni i geopolitički izazov, jer

su turizam, razvojno oslonjen na model *Sunce i more* i garnizon JNA pretendirali na iste obalne zone grada. JNA je vrlo sporo i uz brojne kompromise prepustio južne dijelove grada turističkoj izgradnji. Uvažavajući svu kompleksnost, geopolitički značaj i prevladavajuća ideološka obilježja garnizona JNA može se utvrditi da je, zanemare li se sporadični nesporazumi na granicama vojnih i turističkih zona, on pozitivno utjecao na razvoj masovnog turizma u Puli u razdoblju od 1965. do 1990. Posjećivanje turističkih atrakcija, ugostiteljskih i smještajnih objekata od strane pripadnika garnizona tijekom cijele godine te znatan udio noćenja domaćih turista upućuje da je garnizon brojnošću, ali i postupnim relaksiranjem pristupa doprinio omasovljenju turizma i pozicioniranju Pule u sam vrh hrvatskog turizma toga doba.

GARNIZIJA JUGOSLOVANSKE LJUDSKE ARMADE IN RAZVOJ MNOŽIČNEGA TURIZMA
V MESTU PULJ MED LETI 1965 IN 1990*Nikola VOJNOVIĆ*Univerza Juraja Dobrile v Pulju, Zagrebačka 30, 52100 Pulj, Hrvaška
e-mail: nvojnov@unipu.hr

POVZETEK

Članek raziskuje odnos med puljsko garnizijo Jugoslovanske ljudske armade in širjenjem množičnega turizma v obdobju med letoma 1965 in 1990. Od avstrijske do jugoslovanske dobe je bil turizem v funkcionalno-prostorski in morfološki strukturi mesta podrejen potrebam garnizije. Analiza prostorske dokumentacije in drugih virov je pokazala, da je garnizija zasedala četrtno mestnega območja. V skladu z usmeritvami državnega in istrskega prostorskega načrta iz šestdesetih let 20. stoletja se je turizem razširil v obdobju 1970–1990. To širjenje je bilo posledica tega, da je JLA južne dele obalnega območja prepustila razvoju turizma, zaznamovali pa sta ga intenzivna gradnja nastanitvenih objektov in stalno povečevanje števila nočitev. Zaradi prostorskih omejitev so bile turistične znamenitosti in nastanitvene zmogljivosti v neposrednem stiku z vojaškimi conami. Ti stiki so občasno povzročali manjše incidente med turisti oziroma domačini in vojaškimi patroljami. Kljub temu je številčno osebje garnizije na več načinov prispevalo k razvoju turizma. Vojaško osebje je bilo motivirano, da je v prostem času obiskovalo številne turistične znamenitosti, restavracije in nastanitvene zmogljivosti. Slovesna prisega novih vojakov, poseben vojaški dogodek, ki je potekal štirikrat letno in privabil več tisoč obiskovalcev, je prispevala k povečanju števila domačih nočitev v mestnih hotelih. Ti prispevki garnizije so neposredno vplivali na povečanje števila turističnih nočitev, po katerih je bil Pulj ob koncu raziskovalnega obdobja peta najpomembnejša destinacija na Hrvaškem.

Ključne besede: Garnizija Pula, Jugoslovanska ljudska armada, vojaški objekti, masovni turizem, nastanitvene kapacitete

IZVORI I LITERATURA

AHG – Arhiv Arena Hospitality Group (AHG), Registrator Posjetioci i noćenja 1977.–1992., Pula, Arena Hospitality Group.

UOUIRP VPS Pula – Arhiv Upravnog odjela za urbanizam, investicije i razvojne projekte grada Pule, Pula (UOUIRP). Pregled situacija po grupama objekata visokogradnje na sektoru VPS Pula (VPS Pula).

UOUIRP Garnizon Pula – UOUIRP. Tehničke knjižice nepokretnosti, Visokogradnja, Garnizon Pula (Garnizon Pula).

Ashworth, Gregory (1991): *War and the City*. London, Routledge.

Ban, Barbara (2021): Muzil: Zabranjeni pulski vojni „grad“. <https://www.helloistria.com/mjesta/muzil-zabranjeni-pulski-vojni-grad/> (zadnji pristup: 2025-27-03).

Bebler, Anton (1985): Razvitak jugoslavenske vojne doktrine. *Politička misao*, 22, 4, 123–141.

Blažević, Ivan (1977): Pula – etape razvoja i funkcije. *Geografski horizont*, 23, 3–4, 1–9.

Blažević, Ivan (1984): *Turizam Istre*. Zagreb, Savez geografskih društava Hrvatske.

Blažević, Ivan (1987): *Povijest turizma Istre i Kvarnera*. Opatija, Keršovani.

Borščak, Izidor (1966): *Moj garnizon Pula*. Pula, V.P. 1159.

Buršić, Herman (2011): *Od ropstva do slobode: Istra 1918-1945. Male bilješke o velikom putu*. Pula, C.A.S.H.

Butler, Richard & Tom Baum (1999): The Tourism Potential of the Peace Dividend. *Journal of Travel Research*, 38, 1, 24–29.

Cavrić, Branko (2013): Planning Guidelines for Developing Competitive and Sustainable Tourism City: The Case of Pula, Croatia. U: Krbec, Denisa (ur.): *Sustainable Tourism: An Interdisciplinary Approach*. Pula, Sveučilište Jurja Dobrile, 73–130.

Childs, John (1997): A Short History of the Military Use of Land in Peacetime. *War in History*, 4, 1, 81–103.

Curić, Zoran (1996): Turističko-geografske značajke primorskih županija u turističkoj ponudi Hrvatske. U: Pepeonik, Zlatko (ur.): *1. hrvatski geografski kongres – zbornik radova*. Zagreb, Hrvatsko geografsko društvo, 317–325.

Dimitrijević, Bojan (2008): Organizacija Jugoslavenske narodne armije u Hrvatskoj 1966.–1991. godine. U: Graovac, Igor (ur.): *Dijalog povjesničara – istoričara 10*. Zagreb, Friedrich Naumann i Dijalozi, 119–138.

Dimitrijević, Bojan (2017): *Jugoslavenska narodna armija u Hrvatskoj i Sloveniji: 1945.–1968*. Zagreb, Despot infinitus.

Dimitrijević, Bojan (2021): *Jugoslavenska narodna armija u Socijalističkoj Republici Hrvatskoj 1959.–1969. godine*. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 925–950.

Dota, Franko (2011): U obrani granice: jugoslavensko-talijanski granični spor u proljeće 1974. godine. *Historijski zbornik*, 64, 2, 515–548.

Duda, Igor (2010): *Adriatic for All: Summer Holidays in Croatia*. U: Luthar, Breda & Maruša Pušnik (ur.): *Remembering Utopia: The Culture of Everyday Life in Socialist Yugoslavia*. Washington, New Academia Publishing, 289–311.

Duda, Igor & Igor Stanić (2014): Tanned Guardians, Followers and Pioneers: Yugoslav Directed Tourism Across Tito's Brijuni Islands. *Journal of Tourism History*, 6, 2–3, 174–193.

Dukovski, Darko (2000): *Rat i mir istarski. Model povijesne prijelomnice (1943.–1955.)*. Pula, C.A.S.H.

Dukovski, Darko (2011): *Povijest Pule: Deterministički kaos i jahači Apokalipse*. Pula, Nova Istra.

Dukovski, Darko, Dukovski, Vedran & Dario Matika (2018): *Istra u Domovinskom ratu 1991.–1995.: Model društvene i vojne povijesti*. Pula, Nova Istra.

Dukovski, Vedran (2024): *Istrani na bojišnicama širom Hrvatske*. U: Buršić, Robert (ur.): *Jurina i Frani-na 2025 – Istarski kalendar*. Poreč, 5 do 12 d.o.o., 42–45.

Glas Istre. Pula. Glasilo SSRN Istre, Hrvatskog primorja i Gorskog kotara, 1943–.

Grupa autora (2013): *Dossier Pulska grupa, tekstovi 2007.–2012. Fantom Slobode*, 1–2, 11–528.

Hrvatska enciklopedija (2025): *Garnizon*. <https://enciklopedija.hr/clanak/garnizon> (zadnji pristup: 2025-02-03).

Informator 1 (2025): *Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora*.

Informator 2 (2025): *Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora*.

Informator 3 (2025): *Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora*.

Informator 4 (2025): *Usmeni iskaz. Pisane zabilješke autora*.

Ivetić, Egidio (ur.) (2005): *Istra kroz vrijeme. Pregled povijesti Istre sa osvrtom na grad Rijeku. Rovinj, Centar za povijesna istraživanja*.

Kardov, Krno (2014a): *Problematika vojne prisutnosti u lokalnoj zajednici*. U: Kardov, Krno & Igor Tabak (ur.): *Kome propadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj*. Zagreb, Centar za mirovne studije i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 15–26.

Kardov, Krno (2014b): *Muzil: moja vizija, moji snovi*. U: Kardov, Krno & Igor Tabak (ur.): *Kome propadaju bivše vojne nekretnine? Iskustva prenamjene u Hrvatskoj*. Zagreb, Centar za mirovne studije i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, 99–135.

Kovačev, Simenon, Matijaščić, Zdenko & Josip Petrović (2006): *Nastavno-obrazovni resursi i kapaciteti JNA*. *Polemos*, IX, 17, 45–76.

- Kozličić, Mithad (1985):** Moj garnizon Pula. Split, Vojna štamparija.
- Kranjčević, Jasenka (2021):** Turističko i prostorno planiranje u Hrvatskoj i Jugoslaviji 1960-ih. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 1183–1208.
- Krizmanić, Attilio (1976):** Glavna razdoblja prostornog oblikovanja Pule. Istra 14, 3–4, 63–74.
- Krizmanić, Attilio (2005):** Prostorni razvitak austrijske Pule. U: Bertoša, Miroslav & Elmo Cvek (ur): Pula: tri tisućljeća mita i stvarnosti. Pula, C.A.S.H., 113–192.
- Krizmanić, Attilio (2008):** Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula – fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja, Knjiga 2. Žminj, Čakavski sabor.
- Krizmanić, Attilio (2009):** Pulska kruna: pomorska tvrđava Pula – fortifikacijska arhitektura austrijskog razdoblja, Knjiga 1. Žminj, Čakavski sabor.
- Ladavac, Pjer (1987):** Najsvečaniji čin patriotizma. Glas Istre, XLIV, 232, 5. 10. 1987, 3.
- Lazar, Božidar (1980):** Novi urbani razvoj Pule u kontekstu veza i ishodišta iz prošlosti, posebno od industrijske civilizacije u Austro-Ugarskoj. Prilozi o zavičaju 1, 187–198
- Lee, Seungwoo, Kline, Carol & Gyumin Lee (2014):** Perceived Impact of a Naval Base on a Tourism Destination. Asia Pacific Journal of Tourism Research, 19, 7, 823–845.
- Mandić, Davor (2005):** Pula u Drugome svjetskom ratu: (Saveznički zračni udari). Nova Istra, 4, 32, 115–129.
- Mandić, Davor (2015):** Austrougarska Pula – grad kojem su zavidjeli. Pula, Istarska županija.
- Marijan, Davor (2001):** Jugoslavenska narodna armija u agresiji na Republiku Hrvatsku 1990.–1992. godine. Časopis za suvremenu povijest, 33, 2, 289–319.
- Marijan, Davor (2002):** Oružane snage SFRJ u izvanrednim prilikama. Časopis za suvremenu povijest, 34, 2, 339–374.
- Marijan, Davor (2003):** “Jedinstvo” – Posljednji ustroj JNA. Polemos, VI, 11–12, 11–47.
- Marijan, Davor (2006):** Jugoslavenska narodna armija – važnija obilježja. Polemos, IX, 17, 25–44.
- Marijan, Davor (2008):** Sudionici i osnovne značajke rata u Hrvatskoj 1990.–1991. Časopis za suvremenu povijest, 40, 1, 47–63.
- Marijan, Davor (2021):** Konceptcija općenarodne obrane i društvene samozaštite – militarizam samoupravnoga socijalizma. Časopis za suvremenu povijest, 53, 3, 953–987.
- Marinović Uzelac, Ante (2001):** Prostorno planiranje. Zagreb, Dom i svijet.
- Marković, Jagoda (2006):** Pula – K.u.K. slika grada. Radovi Instituta za povijest umjetnosti, 30, 215–228.
- Marsetič, Raul (2006):** Il porto di Pola, il Cantiere Navale Scoglio Olivi e l’Arsenale durante il periodo italiano (nel 150. anniversario della fondazione dell’Arsenale di Pola 1856–2006). Quaderni, XVII, 1, 7–114.
- Marsetič, Raul (2012):** Analisi dell’apparato militare austro-ungarico a Pola durante la Prima guerra mondiale. Atti, XLII, 1, 483–520.
- Marsetič, Raul (2015):** Le moderne strutture difensive, le basi militari e le azioni belliche nel Canale di Fasana dall’800 alla metà del ,900. Atti, XLV, 1, 343–372.
- Mikolić, Mario (2003):** Istra 1941.–1947.: godine velikih preokreta. Zagreb, Barbat.
- Nazor, Ante & Ivan Brigović (ur.) (2010):** Zapovjedni vrh JNA: siječanj 1990.–svibanj 1992. Zagreb, Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.
- Nefat, Bruno (2004):** Prostorni razvitak Arsenala i brodogradilišta u 19. i 20. stoljeću. U: Elmo Cvek & Attilio Krizmanić (ur.): Pula 3000 Pola: Prilozi za povijesnu sintezu. Pula, C.A.S.H., 189–196.
- Paloyo, Alfredo, Vance, Colin & Matthias Vorell (2010):** The Regional Economic Effects of Military Base Realignment and Closures in Germany. Defence and Peace Economics, 21, 5–6, 567–579.
- Perkov, Kristina & Tihomir Jukić (2023):** Historical Development of Military Sites and their Impact on Urban and Rural Land Use in the European Context; Exploring the Social Context and Spatial Footprint. Prostor, 31, 266, 248–261.
- Perović, Branko (2003):** Luka Pula austrougarskog doba (Odsjaj grada u zaljevu 1850.–1918). Pula, Lučka uprava.
- Petrović, Tanja (2021):** Heritage of Liminality: Remnants of the Military in the Istrian City of Pula in the Aftermath of Yugoslav Socialism. Colloquia Humanistica, 10, 1–21.
- Prijić, Slavko (1988):** Pojmovi narodna obrana i općenarodna obrana u ustavnom sistemu SFRJ. Politička misao, 25, 1, 92–97.
- Razović, Mili & Renata Tomljenović (2015):** Development Model of Tourism on Croatian Open-Sea Islands. Tourism: An International Interdisciplinary Journal, 63, 1, 19–36.
- Republički zavod za statistiku (RZS) (1966–1991):** Promet turista u primorskim mjestima/općinama. Zagreb, RZS.
- RO Arenaturist (1990):** Dokumentacija, sektor za plan i analizu. Pula, RO Arenaturist.
- RO Puljanka (1990):** Dokumentacija, sektor za plan i analizu. Pula, RO Puljanka.
- Safonov, Nikola (1983):** Formiranje i razvoj glavne pomorske baze austrougarske RM u Puli (1856–1918). Mornarički glasnik, XXXIII, 1, 94–102.
- SSNO (1985):** Savezni sekretarijat za narodnu obranu. Pravilo službe oružanih snaga. Beograd, SSNO.
- Schumann, Fred (2012):** Tourism and the Military Build-up on Guam: Adapting to Change. Asia Pacific World, 3, 2, 54–66.

SNOP (1967): Službene novine Općine Pula. Program razvitka Općine Pula od 1966 – 1970. godine. God. V, br. 9, Pula.

SNOP (1974): Službene novine Općine Pula. Odluka o zaštitnom obalnom pojasu Općine Pula. God. XII, br. 7, Pula.

SNOP (1984): Službene novine Općine Pula, Službeno glasilo Zajednice općina Rijeka. Rješenje o postupku organiziranja konstituiranja Radne organizacije „Nacionalni park Brioni“. God. X, br. 7, Rijeka.

SNOP (1988): Službene novine Općine Pula. Odluka o atraktivnim područjima. God. XXVI, br. 8, Pula.

Stilinović, Mladen, Cattoor, Beike & Bruno De Meulder (2014): Mapping the Realms of the Soldiers: Cartographies of Military Landscapes in Skopje and Bitola. U: International Conference Virtual City and Territory, October 2013. Roma, Università degli Studi Roma Tre, 919–929.

Šimunović, Ivo, Fredotović, Maja, Golem, Silvia & Lana Kordić (2011): Gradovi i regije hrvatskog priobalja. Zagreb – Split, Školska knjiga, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.

Tatić, Danijel (2021): Tvrđava Pula – Fortifikacijski sustav glavne austrougarske ratne luke. Zagreb, Despot Infinitus.

Taylor, Karin & Hannes Grandits (2010): Tourism and the Making of Socialist Yugoslavia: An Introduction. U: Grandits, Hannes & Karin Taylor (ur.): Yugoslavia's Sunny Side A History of Tourism in Socialism (1950s–1980s). Budapest – New York, Central European University Press, 1–30.

Trogrlić, Marko & Željko Stepanić (2007): Pula kao austro-ugarska ratna luka. Školski vjesnik, 56, 1–2, 17–23.

Urbanistički institut SRH (1964): Osnovni elementi urbanističkog plana Pule. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbanistički institut SRH (1969): Regionalni prostorni plan Istre. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbanistički institut SRH (1972): Koordinacioni regionalni prostorni plan Gornjeg Jadrana. Zagreb, Urbanistički institut SRH.

Urbis 72 (1983): Prostorni plan općine Pula do 2000. godine: sažetak završnog izvještaja. Pula, Skupština općine.

Vojnović, Nikola (2002): Model geografskog istraživanja odnosa turizma i industrije na primjeru Pule. Geoadria, 7, 1, 109–125.

Vojnović, Nikola (2012a): Stagnacija turističke destinacije: primjer Pule. Hrvatski geografski glasnik, 74, 2, 113–128.

Vojnović, Nikola (2012b): Obilježja životnoga ciklusa odabranih turističkih destinacija istarskoga priobalja. Ekonomska misao i praksa, 21, 2, 751–774.

Vresk, Milan (2002): Grad i urbanizacija. Zagreb, Školska knjiga.

Vrtačnik, Katja (2005): Tourism Cycle(s) of Portorož-Portoroze. Annales, Series Historia et Sociologia, 15, 1, 39–54.

Vukonić, Boris (2005): Povijest hrvatskog turizma. Zagreb, Prometej.

Vunjak, Jovo (1980): Sporo, ali dostižno. Arenaturist, VIII, 68, 6.

Zadel, Zrinka & Elena Rudan (2015): Razvoj smještajnih kapaciteta i poduzetništva u obalnom dijelu istarskog poluotoka u Hrvatskoj. U: Šuligoj, Metod (ur.): Retrospektiva turizma Istre. Koper, Založba Univerze na Primorskem, 143–200.

Zavod za prostorno planiranje i pripremu zemljišta (1987): Srednjoročni plan uređenja prostora općine Pula za razdoblje od 1986. do 1990. godine. Pula, Izvršno vijeće Skupštine općine.

LITERARNE POTI KOT ORODJE OHRANJANJA DEDIŠČINE IN RAZVOJA TURIZMA: PRIMER POTI DRAGOTINA KETTEJA

Jasna POTOČNIK TOPLER

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: jasna.potocnik1@um.si

Aneja ROŽE KRAVANJA

Občina Ilirska Bistrica, Bazoviška cesta 14, 6250 Ilirska Bistrica, Slovenija
e-mail: aneja.roze.kravanja@ilirska-bistrica.si

Mateja KREGAR GLIHA

Univerza v Mariboru, Fakulteta za turizem, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenija
e-mail: mateja.kregar1@student.um.si

IZVLEČEK

Literarna dediščina je v času naraščajoče globalizacije postala priljubljeno orodje krepitev podobe destinacije in kakovosti turističnih doživetij, saj služi številnim funkcijam, vključno s spodbujanjem gospodarskega razvoja, izobraževanja in kritičnega razmišljanja. Raziskovalci in snovalci turizma pri doseganju trajnostnega razvoja podpirajo vključevanje literarnih poti v turistično ponudbo in poudarjajo vlogo sodelovalnega pristopa »od spodaj navzgor«. Literarne poti na destinacijah so postale orodje za preusmerjanje turistov, podaljševanje turistične sezone in za oblikovanje obogatenih turističnih doživetij, s čimer povečujejo njihovo privlačnost in prihodke. Raziskava analizira pomen tematske poti Dragotina Ketteja, ki povezuje Prem, pesnikov rojstni kraj, s Trnovim, krajem pesnikovega počitnikovanja, skozi posthumanistično paradigmo, ki poudarja trajnost, etičnost, povezovanje in vključenost lokalnega prebivalstva.

Ključne besede: Dragotin Kette, literarne poti, književna dediščina, vključevanje deležnikov, komuniciranje dediščine, literarni turizem

ITINERARI LETTERARI COME STRUMENTI DI TUTELA DEL PATRIMONIO E SVILUPPO DEL TURISMO: IL CASO DEL PERCORSO DI DRAGOTIN KETTE

SINTESI

Nel contesto della crescente globalizzazione, il patrimonio letterario si configura come uno strumento strategico per rafforzare l'identità delle destinazioni turistiche e per arricchire la qualità dell'esperienza turistica. Esso assolve a una molteplicità di funzioni, tra cui la promozione dello sviluppo economico, dell'istruzione e del pensiero critico. Per raggiungere uno sviluppo sostenibile, i ricercatori e i pianificatori del turismo evidenziano l'importanza dell'integrazione degli itinerari letterari nell'offerta turistica e promuovono un approccio partecipativo »dal basso«. Gli itinerari letterari sono diventati uno strumento utile per riorientare i turisti, prolungare la stagione turistica e creare esperienze turistiche più ricche, aumentando così l'attrattiva e i ricavi. Il presente studio analizza il valore del percorso tematico dedicato a Dragotin Kette, che collega Prem, località natale del poeta, a Trnovo, luogo delle sue vacanze, attraverso la prospettiva del paradigma postumanista, che valorizza la sostenibilità, l'etica, la connessione e la partecipazione attiva della popolazione locale.

Parole chiave: Dragotin Kette, percorsi letterari, patrimonio letterario, coinvolgimento degli stakeholder, comunicazione del patrimonio, turismo letterario

UVOD

Snovalci turističnega razvoja v svetu in v Sloveniji prepoznajo pomen literarne dediščine v prizadevanjih za dvig kakovosti turističnih doživetij (Hoppen et al., 2014; Vitić-Četković et al., 2020; Potočnik Topler, 2020; Strategija, 2017; 2022). *Strategija razvoja turizma 2017–2021* je omenjala prvi literarno turistični produkt – Slovensko pisateljsko pot, Zupan Sosič (2020) piše o spodbujanju literarnega turizma na Slovenskem skozi vzpostavitev osrednjega literarnega muzeja, kar bi zagotovo obogatilo ne zgolj turistična doživetja, ampak tudi spoznavanje, razumevanje, doživljanje in vrednotenje književnosti pri slovenskih bralcih. Aktualna *Strategija razvoja turizma 2022–2028* v okviru akcijskega načrta Mesta in kultura literaturo še dodatno postavlja v ospredje in Slovenijo med drugim promovira kot »zakladnico literature« (STO, Umetnost in kultura 2024–2025, 2024; STO, Slovenija, zakladnica literature, 2024). K temu med drugim spodbujajo različni statistični podatki, ki kažejo, da predstavlja delež kulturnih turistov na globalni ravni visok odstotek, po Richardsu (2018, 12) okoli 40 %. Odstotki in ocene se razlikujejo glede na različne opredelitve kulturnih turistov in metode zbiranja podatkov, zagotovo pa je določen vidik kulture prisoten pri številnih turističnih obiskih in doživetjih. Vsekakor pa je razvoj literarnih poti skladen s strateškim ciljem Slovenije, da se na turističnem zemljevidu umesti kot zelena, aktivna in zdrava destinacija za kakovostna doživetja. V okviru projekta Interreg – Dante (2024–2026) se vzpostavlja čezmejna literarna pot med Slovenijo in Italijo, ki bo ponujala 5 enodnevni krajsih poti na osnovi 5 interaktivnih interpretacijskih kulturnih poti po metodi zgodbarjenja.¹

Vloga dediščinskih strokovnjakov in humanistike v najširšem smislu v turizmu in turističnem izobraževanju je zato vse pomembnejša. Tudi raziskave na področju literarnega turizma so v porastu (Čevik, 2020; Xuemei et al., 2023), vendar zelo fragmentirane in večinoma vodilni strokovnjaki na literarnoturističnem področju med seboj ne sodelujejo (Xuemei et al., 2023). To težavo prepoznajo raziskovalci sami, ki so se vsaj znotraj evropskega prostora povezali v Center za literarni turizem (Centro per il turismo letterario – TULE), ki deluje v okviru italijanske Univerze za tujce v Perugii (Università per Stranieri di Perugia) in združuje strokovnjake literarnega turizma in povezanih strok iz vse Evrope, tudi Slovenije, od koder je v znanstvenem odboru TULE ena izmed soavtoric članka. Čeprav je literarna dediščina postala svojevrsten marketinški ključ za privabljanje turistov na destinacijo, glavni izzivi pogosto ostajajo njeno vključevanje v turizem, ustreza interpretacija in reprezentacija (Carson et

al., 2017). Podobne razmere so v Sloveniji, kjer kot osrednja komunikacijska tema turizma v ospredje prihaja kultura in skupaj z njo tudi doživetja, povezana z literaturo, kar odpira številne možnosti za edinstvena turistična doživetja, razlikovanje slovenske destinacije od drugih, krepitev identitete in nenazadnje konkurenčno prednost destinacije (Vitić-Četković et al., 2020), saj se destinacija, ki razvija tudi literarnoturistična doživetja, razlikuje od konkurenčnih destinacij, pritegne specifični segment turistov, ima potencial biti bolj avtentična, hkrati pa prek literarne dediščine ali povezanosti z literaturo ustvarja čustveno povezavo z obiskovalci, kar spodbuja možnosti ponovnih obiskov. Hkrati pa literarni turizem omogoča sinergije z izobraževalnim, ustvarjalnim in kulinaricnim področjem, kar ustvarja dodano vrednost in zmanjšuje sezonske razlike.

Med posebna in unikatna doživetja literarnega turizma sodi hoja po literarnih poteh. Vidik hoje izpostavljam, ker literarne poti ne omogočajo zgolj doživljanja in premišljanja literature, empatičnega in kritičnega razmišljanja in možnosti srečevanja z drugimi, ampak ponujajo priložnosti za gibanje in spoznavanje raznolikosti živega. Ugotovljamo, da se možnosti doživetij literarnih poti, ki so postale prostor prepletanja številnih vsebin, odlično ujemajo s koncepti in teorijami posthumanizma (Braidotti, 2019), katerih osrednji motiv je kritika antropocentrizma (Andersson, 2022). Hoja po literarni poti namreč poleg srečevanja z literaturo prek odmika od sedečega načina življenja pomeni odločitev za gibanje, pripovedovanje, spoznavanje in ustvarjanje novih znanj ter kot prostor miru ali srečevanj svojevrstno darilo sebi (Taylor et al., 2023).

Ta članek v središče postavlja literarno pot Dragotina Ketteja (1876–1899) na Ilirskobistriškem in premišlja literarne poti ter oblikovanje turističnih doživetij skozi paradigmo posthumanizma. Braidotti (2019) razume posthumanistični subjekt kot subjekt, ki sprejema raznolikost, mnogoterost in hibridnost, izzivajoč fiksne identitete in binarne razmejitve, kot so človek/žival, moški/ženska in narava/kultura. Tudi sodobnega turista vedno manj zanimajo različne razmejitve, saj si želi med svojim turističnim obiskom in omejenim časom, ki ga ima na voljo, doživeti čim več. Posledično sta v duhu posthumanizma tudi v turizmu vedno bolj pomembna povezovanje in interdisciplinarnost ter kritika antropocentričnega pogleda, ki pravi, da človek ni merilo in središče vsega. Vse to odpira prostor za doživetja, ki upoštevajo širše družbene, ekološke in etične vidike (Thomsen et al., 2023).

Avtorice članka menimo, da so literarne poti lahko med tistimi turističnimi doživetji, ki niso osredotočena le na človeka, ampak tudi na povezave med

¹ Projekt Dante – Trajnostne in prožne kulturne prakse za inovativno in celostno ponudbo literarnega turizma. <https://www.ita-slo.eu/sl/dante>.

človekom, naravo in tehnologijo. Tovrstna doživetja nižnega oziroma vsebinskega turizma (Graburn & Yamamura, 2020) bodo lahko med drugim ključna pri odgovornem in vključujočem načrtovanju, reprezentaciji, komunikaciji, izobraževanju, raziskovanju in upravljanju. Za destinacijo je namreč pomembna skrb za naravne in kulturne vire ter za prebivalce (Lusby, 2021) na eni strani in po drugi strani skrb za kakovostno doživetje turista, zaradi česar se tudi v turizmu razvija koncept kuratorstva, sprva značilen zgolj za muzeje, o čemer kot o novem konceptu v turizmu razpravlja Richards (2024). Tudi turizem se mora prilagoditi in okrepati po posledicah netrajnostnih praks na nov način, ki je bolj vključujoč, trajnosten, odgovoren, bolj odporen in koristnejši za vse. Vključevanje deležnikov (domačini, odločevalci, društva, obiskovalci) je postalo sodoben standard trajnostnega turizma (Koščak & O'Rourke, 2023), ki ga je mogoče doseči skozi dobro komuniciranje in povezovanje.

Pri povezovanju nimamo v mislih zgolj zainteresiranih lokalnih prebivalcev in deležnikov, ampak tudi različne stroke in strokovnjake, saj zahteva oblikovanje dobrega literarnoturističnega produkta interdisciplinaren pristop in upoštevanje ne zgolj turistične stroke, ampak ob tem nujno še literarne, etnološke, zgodovinske itd. Prav pripovedovanje zgodb je orodje, ki ima sposobnost pomagati pri doseganju slednjega (Mossberg, 2008; Mossberg et al., 2011), saj je postalo osrednji koncept v mnogih disciplinah, še posebej v literarnih študijah, etnologiji in turizmu, kjer je komuniciranje destinacije ključno (Mansfield et al., 2025). Vse pomembnejše je pri strateškem načrtovanju turizma, ki se je premaknil, kot ugotavlja Edelman (2015), od predmetov k pripovedim. Turistov torej že dolgo ne zanimajo zgolj znamenitosti, ampak predvsem zgodbe. V turizmu so se zato razvili tudi koncepti občutenja kraja skozi zgodbe (Chen et al., 2018; Nguyen-Viet & Nguyen, 2023), kjer ključno vlogo igrata pripovedništvo in zgodbarjenje² v vseh svojih oblikah. Zgodba ima torej ključno vsebinsko in povezovalno vlogo tudi pri snovanju literarne poti.

To nas pripelje do avtoetnografije, ki tudi v povezavi s potopisnim pripovedništvom (angl. *travel writing*) (Mansfield & Potočnik Topler, 2023) omogoča, da raziskovalec aktivno vključuje svoje življenjske zgodbe, opazovanja, pisanje dnevnika, refleksije ... Pri pripravi vodenih ogledov je metoda zelo priljubljena. Avtoetnografija omogoča razlikovanje turističnega vodnika od turističnega vodnika, ki v okolju, ki ga predstavlja, tudi živi in deluje (tj. turistični vodnik turističnega območja oziroma »lokalec«). Če

je turistični vodnik iz okolja, ki ga predstavlja, lahko v svojo interpretacijo vključi zgodbe in izkušnje iz svojega življenja ali življenja okolja, v katerem živi. Zgodbe vodenega ogleda postanejo smiselne, obiskovalci se lažje poistovetijo z dogajanjem, čustvena povezanost je močnejša.

Metoda avtoetnografije omogoča bogatije interpretacije turističnega vodnika, druga metoda, ki jo moramo upoštevati pri vodenju po literarni poti, pa lahko obogati izkušnjo na strani obiskovalca. Imenuje se *model DRAMMA* (Newman et al., 2014; Potočnik Topler et al., 2024) in identificira 6 osnovnih psiholoških potreb posameznika: 1) *Detachment* (odmik): Potreba posameznika po času in prostoru, da se umiri, reflektira ali odklopi od zunanjih dražljajev, stresa, prekomernega dela. 2) *Relaxation* (sprostitve): Potreba po sprostitvi, ki je pomembna za vzdrževanje telesnega in duševnega zdravja ter za obnovo energije. 3) *Autonomy* (avtonomija): Potreba po občutku lastnega nadzora in svobode pri izbiri ter odločanju o svojem življenju, kar je ključno za občutek notranje motivacije in zadovoljstva. 4) *Mastery* (obvladovanje): Potreba po razvoju in uporabi lastnih sposobnosti ter doseganju ciljev. 5) *Meaning* (pomen): Potreba po smislu in povezanosti z nečim večjim od samega sebe, ki vključuje občutek namena, vrednosti in pripadnosti. 6) *Affiliation* (povezanost): Potreba po povezovanju, ljubezni in intimnosti z drugimi ljudmi. Vključuje občutek sprejetosti, podpore in pripadnosti skupnosti. S temi pristopi lahko turistični vodniki in ostali ponudniki ustvarijo izkušnje, ki ne zadovoljijo le osnovnih potreb obiskovalcev in turistov, ampak prispevajo k njihovemu čustvenemu in duševnemu blagostanju ter k bolj kakovostnim, poglobljenim doživetjem. Literarna pot je lahko priložnost za posameznikov odmik od rutine vsakdanjega življenja, za sprostitve, opazovanje narave, branje in razmislek. Če so na njej in ob njej na voljo različne dejavnosti, ima obiskovalec svobodo pri njihovi izbiri in raziskovanju po lastnih željah, kar daje občutek avtonomije. Literarna pot lahko nena zadnje obiskovalcem ponuja priložnosti, da razvijajo svoje spretnosti in interese, na primer s tečaji priprave jedi po tradicionalnih ali starih receptih, delavnicami pisanja ali s športnimi dejavnostmi, ki jih vodijo strokovnjaki na določenem področju. Pomen lahko ustvari npr. razvoj različnih programov, ki poudarjajo kulturno dediščino, lokalno skupnost ali trajnostni turizem, kar omogoča obiskovalcem, da se bolj povežejo z destinacijo in razumejo njen pomen. Povezanost pa se lahko ustvari z različnimi skupinskimi dejavnostmi, kot so degustacija hrane in pijače, skupinska branja, recitali poezije in drugi družabni dogodki, ki spodbujajo povezovanje med obiskovalci.

2 Pripovedništvo je literarno ustvarjanje, katerega izrazna oblika je zlasti roman, povest ali novela (fran.si), medtem ko je zgodbarjenje (pripovedovanje zgodb) pa se nanaša na oblikovanje zgodb na različnih področjih, npr. v turizmu, marketingu, interpretiranju dediščine itd. (ZRC-SAZU, 2025).

UPORABLJENE METODE

V našem članku, v katerem skozi pregled in analizo literature ter uporabo metode fokusne skupine in delno strukturiranih intervjujev v središče postavljamo zgodbo Dragotina Ketteja v povezavi z Ilirsko Bistrico, želimo avtorice, ki smo tudi same aktivno vključene³ v zasnovi, oblikovanje in interpretiranje Kettejeve poti, odgovoriti na raziskovalna vprašanja, kako literarna zapuščina Dragotina Ketteja prispeva k razvoju literarnega turizma v Ilirski Bistrici, kako je mogoče na podlagi avtorjeve dediščine ustvariti zanimiv turistični produkt, kateri deležniki so ključni pri ustvarjanju Kettejeve literarne poti in kako se literarne poti vključujejo v posthumanistično paradigmo. Ker so nas zanimala mnenja in stališča domačinov (prebivalcev s stalnim bivališčem v občini Ilirska Bistrica, ki jih pot zadeva) glede literarnega turizma in prenove oziroma nadgradnje Kettejeve poti v Ilirski Bistrici, smo raziskovalna vprašanja reševali s kombinacijo metod, kjer je bil osrednji poudarek na aktivni vključitvi domačinov in strok. Zainteresirani ali potencialno zainteresirani udeleženci so bili vabljeni s strani Občine Ilirska Bistrica. Poleg pregleda literature in evropskih trajnostnih modelov (vključno z DRAMMA) smo izvedli: delavnice in predstavitve z lokalnimi deležniki za skupno oblikovanje vsebine in interpretacije poti, fokusno skupino s predstavniki ključnih skupnosti (lastnik Novakovega mlina, kulinarčni ponudniki, krajevne skupnosti, lokalno literarno društvo, predstavniki OŠ Dragotina Ketteja), delno strukturirane intervjuje za globinsko razumevanje pričakovanj in potreb prebivalcev (lastnik Novakovega mlina, saj je mlin vključen v organizirane pohode, predstavnica Zdravstveno-vzgojnega centra Ilirska Bistrica). Vodilo pri participativnem vsebinskem in fizičnem snovanju poti je bilo doseči kar najširšo možno sprejemljivost in konsenz v lokalnem okolju pri turističnem javnem, zasebnem in civilnem sektorju, upošteva širši slovenski in evropski okvir ter sodobne trende. Mnenja domačinov so odločilna za oblikovanje turističnega produkta in prav metodološka trikotnost (delavnice + fokusna skupina + intervjuji) omogoča avtentično vključitev lokalnega znanja v kontekst evropskih trajnostnih smernic.

POSTHUMANISTIČNA PARADIGMA TURIZMA IN POMEN LITERARNEGA TURIZMA

Posthumanizem kot filozofski in reflektivni pristop ponuja nov okvir razmišljanja o turizmu, ki se skladno s posthumanistično paradigmo osredinja na raznolikost, povezovanje, odgovornost in trajnost. To

lahko vodi v razvoj bolj etičnih, ekološko odgovornih in obogatenih turističnih izkušenj, vodilni raziskovalci na področju turizma pa opozarjajo predvsem na številne izzive (Cohen, 2019; Guia & Jamal, 2020), ki jih prinaša, še posebej v času, ko so ena od osrednjih tem, ki kličejo k odgovornemu ravnanju, podnebne spremembe (Herbrechter, 2013; Gössling *et al.*, 2023, Ropret Homar & Knežević Cvelbar, 2023) in dejstvo, da je turizem pogosto vir težav. Na odgovorno ravnanje, etične prakse in refleksijo v svojih konceptih izobraževanja za turizem opozarjajo Tribe (2002), Tribe in Paddison (2021), Hayes in Tucker (2022) ter mnogi drugi.

Lokalno postaja ob vse večji globalizaciji vedno bolj zanimivo (Berložnik Šuler & Gačnik, 2022). Lokalna dediščina ob tem ni izjema in vidni slovenski strokovnjaki opozarjajo na njene številne funkcije, med katerimi so spodbujanje razvoja gospodarstva, izobraževanje in spodbujanje kritičnega mišljenja, če jih omenimo zgolj nekaj (Fakin Bajec *et al.*, 2023). Seveda pa se tudi etnologija ukvarja s preiščanjem konceptov skladno s paradigmo posthumanizma (Kaarlenkaski & Steel, 2020) in s posledičnimi izzivi.

Enega od odgovorov na izzive ponujajo literarne poti, ki so v turizmu že prepoznane kot orodje za preusmeritev turistov s področij, ki se srečujejo s prekomernim turizmom, na področja, kjer je turistov manj (Potočnik Topler, 2022). Hkrati lahko literarne poti, če so smiselno načrtovane in upravljane, obogatijo turistična doživetja, povečajo vidnost določene destinacije in določenih znamenitosti na konkurenčnem turističnem tržišču, podaljšajo obisk na destinaciji, izboljšajo podobo destinacije in povečajo njen prihodek (Meyer, 2004; Ilić *et al.*, 2021). Med najbolj znanimi na Slovenskem so Cankarjeva literarna pot, Gregorčičeva spominska pot, Popotovanje od Litije do Čateža, Slovenska pisateljska pot idr. Tudi sicer je slovenska književna dediščina pestra in raznolika in predstavlja pomemben del slovenske identitete, saj je veliko cest, ulic in trgov poimenovanih prav po literatih. Veliko kanoniziranih avtorjev in avtoric že ima svoje literarne poti, ki vodijo po dogajališčih literarnih del, po predelih, kjer so ustvarjalci živeli ali delovali, in po krajih, ki so na kakršen koli način zaznamovali avtorjevo delo. Ob tem je treba dodati opombo, da je veliko literarnih poti na Slovenskem res označenih, marsikateri pa manjka vsebinska nadgradnja. Vsekakor pa literarni turizem, ki se je razvil »kot nekakšna različica verskih roman« (Jurinčič 2016, 248), lahko predstavlja pomemben del posthumanistične paradigme, saj med drugim prispeva k bralni pismenosti, h kritičnemu razmišljanju in h kreativnosti. Enako

3 Aneja Rože je avtorica vsebinske zasnove projekta Kettejeva pot v višini skoraj 280.000 evrov, ki je bil uspešen na razpisu za okrevanje in odpornost, Jasna Potočnik Topler pri projektu sodeluje kot svetovalka področja turizma, Mateja Kregar Gliha pa kot turistična vodnica in trenerka turističnih vodnikov.

velja za literarne poti, ki so izjemno pomembne z vidika ohranjanja literarne dediščine in povezovanja deležnikov na destinaciji, kar v nadaljevanju podrobneje analiziramo na primeru poti Dragotina Ketteja.

O posthumanističnih pristopih pri pisanju in popisnem pripovedništvu za turizem pišeta Mansfield in Potočnik Topler (2023, 2026), sicer pa so literarne poti zanimive z vidika, da lahko poudarijo povezavo med človekom in okoljem. Namesto, da bi v središče postavljale izključno človeško izkušnjo, lahko vključujejo vsa živa bitja, tudi opise narave in vpliv okolja na literarne like. Obisk takšne poti lahko turistom omogoči bolj celostno razumevanje krajev, ki jih obiskujejo (Foris & Sorlescu, 2022). Literarne poti nudijo informacije o identiteti kraja, njeni raznolikosti in večplastnosti in so lahko vir, ko gre za raziskovanje identitet. Prav literarne poti so tiste, ki lahko omogočijo, da turisti raziskujejo raznolike družbene, kulturne in čustvene kontekste literarnih del, spodbujajo sočutje in empatijo ne zgolj med ljudmi, ampak tudi med človekom in drugimi živimi bitji ter okoljem, kar izpostavlja posthumanizem (Braidotti, 2019). V posthumanistični pogled turizma se lahko literarne poti vključijo tudi s pomočjo tehnologije, kot so spletna vodenja, mobilne aplikacije, virtualna resničnost ali obogatena resničnost. To lahko omogoči turistom bolj interaktivno in poglobljeno doživetje literarnih krajev in zgodb, hkrati pa spodbuja razmišljanje o vlogi tehnologije pri oblikovanju človeške izkušnje in identitete. Menimo torej, da lahko literarne poti v posthumanističnem pogledu turizma prispevajo k razvoju bolj celostnih, empatičnih in povezanih turističnih izkušenj, ki upoštevajo raznolikost identitet, povezavo med človekom in okoljem ter vlogo tehnologije pri oblikovanju izkušenj.

KETTEJEVO ŽIVLJENJE IN USTVARJANJE KOT VIR ZA LITERARNO POT

Zgodbo o Dragotinu Ketteju lahko začnemo s prihodom njegovega očeta Filipa Ket(t)ejja (1849–1891) z ljudske šole v Trnovem (takrat samostojen kraj, leta 1927 postane del Ilirske Bistrice) na premsko ljudsko šolo. Na Premu se je seznanil z mlado deklo Marijo Špilar, s katero je imel nezakonsko hčer Frančiško Špilar (1872–1928). Kmalu po otrokovem rojstvu se je poročil s krčmarjevo hčerjo Ano Valenčič (1853–1880) s Trnovega. Rodili so se jima štirje otroci, ki so vsi, razen Dragotina, umrli že v zgodnjem otroštvu.

Dragotin se je rodil 19. januarja 1876 na Premu. V krstni knjigi je njegovo ime zapisano kot Karol, v oklepaju pa je pripisana še slovanska različica imena, Dragotin, ki naj bi se zavoljo očeta uveljavila kasneje. Ko je bil Dragotin star dve leti, se je družina preselila na Col pri Vipavi, čez dve leti pa v Zagorje pri Pivki (takrat Sv. Peter na Krasu). Kmalu po preselitvi, 25.

septembra 1880, je štiriletnemu Dragotinu umrla mati. Že dva meseca po soproginini smrti se je oče Filip poročil s Frančiško Fatur iz ugledne zagorske kmečke družine.

Po končanih štirih razredih v zagorski ljudski šoli je Dragotin Kette s šolanjem nadaljeval v Ljubljani. Ko je začel obiskovati drugi razred gimnazije, so njegovega očeta premestili za nadučitelja v (Dolnjo) Košano. Spomladi 1890 so se začeli pri Filipu kazati prvi znaki jetike, zato je sinu svetoval, naj se prepíše na učiteljsišče, da bo tako prej prišel do kruha. Dragotin je očetov nasvet upošteval.

Naslednje leto (1891) se je Filip ob popisu prebivalstva na Ostrožnem brdu močno prehladil in 12. aprila umrl. Sin mu je posvetil dve pesmi, in sicer Ob smrti očetovi in Na očevem grobu. Od takrat je za Dragotina skrbel materin stric iz Trnovega Janez (Ivan) Valenčič. Ker si je stric želel, da bi Dragotin postal duhovnik, se je moral ta z učiteljsišča vrniti na gimnazijo. Leta 1893 je napisal znano satirično pesem *Naš mesija*, v kateri je kritiziral ljubljanskega knezoškofa Jakoba Missio, češ da s svojim političnim delovanjem neti razprtije med Slovenci. »Duhovnik je in vere oznan'valec/ a zraven je on glavni podpih'valec/ ki slogo ruši med Slovenci,« je med drugim zapisal v njej. Za kazen ga je stric Janez Valenčič prenehal gmotno podpirati in Dragotin se je moral preživljati sam. Dodatno so ga obtožili, da je pisal neprimerna pisma enemu od ljubljanskih deklet. Ker ni mogel plačati šolnine, ki so mu jo določili zaradi neprimerne ocene iz vedenja, so ga z gimnazije odslovili. Kljub revščini in pomanjkanju se ni vdal, temveč se je še vedno izobraževal in ustvarjal.

V dijaških letih se je spoprijateljil s Ivanom Cankarjem, s katerim je bil nekaj časa tudi sostanovalec v baraki na Ledini in kasneje na Vodmatu v Ljubljani. Skupaj sta obiskovala Josipa Murna (Aleksandrova), ki je z oskrbnico Polonico Kalanovo bival v stari Cukrarni. Včasih se jim je pridružil še Oton Župančič. Dijaki so tam prebiral tujo in domačo literaturo ter se pogovarjali o književnosti. Njihove vezi so se spletle že v tajnem dijaškem društvu Zadruga, obdržale pa so se še ob Dragotinovem odhodu v Novo mesto leta 1896.

Pred septembrom 1896 je uspelo očetovemu prijatelju Ivanu Resmanu Ketteja pregovoriti, naj s šolanjem nadaljuje na gimnaziji v Novem mestu. Tam je sprva živel pri Matevžu Juncu, nato pa se je preselil k dimnikarju Štamcarju. Po zgledu ljubljanske je ustanovil novomeško Zadrugo, ki pa je bila kratkega daha. V Novem mestu se je nesrečno zaljubil v sodnikovo hčer Angelo Smola, ki mu ljubezni ni nikoli vračala, je pa bila navdih za ljubezenske pesmi, tudi za pesem *Na trgu*. Po opravljeni maturi leta 1898 je moral namesto na študij na Dunaj oditi na služenje vojaščine v Trst. Postal je pripadnik 4. stotnije 97. pešpolka. Prosti čas je še vedno namenjal poeziji in

pošiljal pesmi v objavo slovenskim časopisom (ena od bolj znanih je Adria, objavljena v Ljubljanskem zvonu leta 1898). Na vojaških vajah, ki so potekale na Krasu v okolici Trsta, se je močno prehladil in začel bljuvati kri. Tako kot starša je tudi on zbolel za jetiko. Zatekel se je k Polonici Kalanovi v Cukrarno. Kljub temu, da je bil star komaj triindvajset let, je že bil prepoznan kot pomemben ustvarjalec, zato sta ga Anton Aškerc in Fran Govekar tik pred smrtjo nagovorila, da je vso svojo književno lastnino (druge ni imel) prodal založniku Schwentnerju, ki jo je leta 1900 in 1907 izdal v knjižni obliki z naslovom *Poezije* (Rože, 2023a).

Dragotin Kette je umrl 26. aprila 1899. Do njegovega groba na pokopališču sv. Krištofa (današnje Navje) v Ljubljani ga je pospremila velika množica ljudi, med katero so bili tudi pripadniki slovenske elite. Leta 1902 je bil na njegov grob postavljen nagrobnik, leta 1923 pa so njegove posmrtno ostanke prekopali v skupno grobnico moderne na pokopališču sv. Križa (današnje Žale) v Ljubljani (Rože, 2023a).

Dragotin Kette je izjemna literarna osebnost, ki je na Slovenskem pustila svoj pečat. Kljub svoji mladosti je bil ob bližajočem se koncu življenja prepoznan za eno od osebnosti, pomembnih za slovenski narod. To se je zlasti izkazalo na njegovem pogrebu, ko je takratna slovenska elita literatov pogreb izkoristila za utrjevanje in izkazovanje takratne slovenske identitete. Aktivnosti za obuditev spomina na Ketteja so ponovno zaživele po drugi svetovni vojni, ko se je vzpostavljala socialistična slovenska identiteta. Na pobudo Zavoda za spomeniško varstvo Ljudske Republike Slovenije so postavili spominski plošči na pesnikovi rojstni hiši na Premu pri Ilirski Bistrici in na Štamcarjevi domačiji pod Marofom v Novem mestu. Splošno zanimanje za slovensko moderno je prišlo do izraza zlasti leta 1955, ko so po več krajih potekale spominske slovesnosti, posvečene praznovanju šestdesetletnice obletnice slovenske moderne. V nasprotju z Novim mestom in Ljubljano pa se je v pesnikovi rodni vasi ob obeležitvi slovenske moderne odvijala le manjša prireditev. Do povečane zanimanja za Dragotina Ketteja in zavedanja, da gre za pomembno osebnost, ki jo je treba tudi v lokalnem okolju osvetliti, je prišlo šele v šestdesetih letih peteklega stoletja, ko so se zanj zavzeli lokalni kulturniki, med njimi Vojko Čeligoj (1938–2023). Takrat je bilo v Ilirski Bistrici zgrajeno novo šolsko poslopje s pesnikovim imenom (1963), po Ketteju se je imenovala tudi bralna značka (1966), uredili so Kettejevo spominsko sobo na Premu in postavili doprni kip pesniku pri ilirskobistriškemu šolskemu posloju (1968), po pesniku so poimenovali tudi ilirskobistriški moški pevski zbor. Ob stoti obletnici Kettejevega rojstva je občinska skupščina v Kettejevi spominski sobi postavila spominsko ploščo ter na pesnikov rojstni datum določila Kettejev praznik in

podelitev Kettejevih nagrad. Zavzela se je tudi za ustanovitev Kettejeve knjižnice na premskem gradu, ki pa ni nikoli zaživela. Kettejeve nagrade so se ukinile po slovenski osamosvojitvi leta 1991, ostal pa je mesec kulture, ki se odvija od pesnikovega rojstnega datuma do slovenskega kulturnega praznika, 8. februarja (Rože, 2023b). Zadnje spominsko obeležje, ki je bilo na Ilirskobistriškem postavljeno v čast Dragotinu Ketteju, je bila devetkilometrski Kettejeva pot, ki povezuje Prem in Trnovo, kraj, kjer je pesnik po očetovi smrti leta 1891 pri svojih sorodnikih Valenčič preživel počitnice (od leta 1927 je Trnovo del Ilirske Bistrice).

PRENOVA KETTEJEVE POTI NA ILIRSKOBISTRISKEM

Prvotni avtorji Kettejeve poti, ki so se na začetku tega tisočletja povezali v istoimensko društvo, so enosmerno, dobrih devet kilometrov dolgo traso literarne poti premišljeno zasnovali. Z njo so med seboj povezali nepremično dediščino, ki je na Ilirskobistriškem posredno ali neposredno povezana z literatom Kettejem. Dediščina je v tem prispevku razumljena kot izum, ki nastane zaradi vsakokratnih identifikacijskih potreb določene skupnosti in ki ni nujno vpisana v register kulturne dediščine. V Ilirski Bistrici, natančneje v Trnovem, so med seboj povezali Osnovno šolo Dragotina Ketteja Ilirska Bistrica, stavbo nekdanje trnovske ljudske šole in rojstno hišo literatove mame Ane Kete, rojene Valenčič. Na Premu se je literarna pot zaključila s Kettejevo spominsko sobo (Pokrajinskimuzejkoper.si, 2021).

Kettejeva pot je bila uradno odprta ob svetovnem dnevu zdravja leta 2006. Ob otvoritvi literarne poti je Društvo Kettejeva pot izdalo razglednico s podobo Ketteja kot novomeškega maturanta iz leta 1898, obenem pa je pripravilo še vodič v obliki zloženke (Sta.si, 2006). Okrog leta 2010 je izšla nova različica zloženke po Kettejevi poti (Kakež, b. l.). Do bistvenih sprememb pri organizaciji Kettejevega pohoda (slika 1) je prišlo leta 2018, ko so se pohodnikom pridružili še tekači in kolesarji. Organizacijo pohoda je prevzel TIC Ilirska Bistrica skupaj s Tekoškim društvom Bistrice in Gorskim kolesarskim društvom Borovci. Spremenil se je tudi datum dogodka, in sicer z aprila (običajno okrog svetovnega dneva zdravja) na slovenski praznik kulture (TD Bistrica, 2018, 46; GKD Borovci, 2020, Čeligoj, 2009; 2011). Od leta 2021 so se tek, pohod in kolesarjenje po Kettejevi poti izvedli v okviru Evropskega tedna mobilnosti, ki poteka vsako leto med 16. in 22. septembrom, aktivnosti pa lahko organizatorji začnejo že prej. Organizatorja sta bila TIC Ilirska Bistrica in Občina Ilirska Bistrica (Rože, 2021, 24–25; 2022a, 16–17; 2022c). Leta 2021 je bil pohod dopolnjen še z ogledom zelene infrastrukture ob Kettejevi poti v sklopu projekta Engreen (Engreen, 2021).

Slika 1: Kettejev pohod 2026 (Foto: Patrik Lovrin, 2026).

Tabela 1: Evidentiranje nepremične dediščine, ki je na Kettejevi poti posredno ali neposredno povezana z Dragotinom Kettejem (podatki so med drugim povzeti po Rože, 2023a, 591–609; 2022b, 8–9).

Kraj	Nepremična dediščina	Obrazložitev izbire
Prem	Grad Prem	Grad Prem je ena od osrednjih znamenitosti v občini Ilirska Bistrica. V času bivanja Kettejeve družine na Premu je bil grad v lasti rodbine Porcia iz Furlanije. Z gradom je tudi mogoče povezati Kettejevo pravljico Šivilja in škarjice.
	Jernačeva domačija	Vanjo se je leta 1895 priženila Kettejeva polsestra Frančiška, rojena Špilar. Filip Kete jo je imel z Marijo Špilar, ki je delala kot dekla pri Balcanovih na Premu. S Frančiško je Kette ohranjal dobre odnose in jo je tudi večkrat obiskal.
	Kettejeva spominska soba	Kettejeva spominska soba se nahaja v stavbi nekdanje premske osnovne šole, katere začetki segajo v leto 1826. V njej je med letoma 1871 in 1878 poučeval literatov oče Filip Kete. Poročil se je z Ano Valenčič. Rodili so se jima štirje otroci. Med njimi je le Dragotin Kette preživel zgodnje otroštvo. Leta 1968 je bila v pritičnih prostorih šolske stavbe urejena Kettejeva spominska soba. V njej je razstavljen klavir, ki je edini razstavni predmet, ki je pripadal Kettejevim. Premska osnovna šola je svoja vrata dokončno zaprla leta 1977.
	Cerkev sv. Helene	Cerkev, ki se v pisnih virih omenja v 15. stoletju, je znana zlasti po poslikavah akademskega umetnika Toneta Kralja. Obenem je tudi cerkev, kjer je bil Dragotin krščen kot Karel (Dragotin) Kette. Za časa službovanja na Premu je Filip Kete verjetno igral na tamkajšnje orgle.
Ilirska Bistrica (Trnovo)	Kettejeva ulica z rojstno hišo Dragotinove mame in zakoncev Valenčič	Na Kettejevi ulici se nahajata rojstna hiša literatove mame, Ane, rojene Valenčič, in hiša sorodnikov po materini strani, Janeza (tudi Ivana) in Ivane Valenčič. Zakonca sta po smrti Filipa Keteja leta 1891 gmotno podpirala Dragotina Ketteja. K njima je Dragotin tudi prihajal na počitnice.
	Samostan Šolskih sester de Notre Dame	Pobudnika za ustanovitev samostana šolskih sester sta bila zakonca Valenčič. Leta 1888 ga je blagoslovil Jakob Missia, torej tisti knezoškof, ki mu je Kette namenil satirično pesem Naš mesija in zaradi katere mu je Janez Valenčič za nekaj časa odtegnil gmotno podporo.
	Cerkev sv. Petra s pokopališčem	V cerkvi sv. Petra je med letoma 1886 in 1890 služboval kot dekan pesnik in prevajalec Ivan Vesnin Vesel, s katerim je Dragotin Kette prijateljeval in ga večkrat obiskal, ko je bil na počitnicah v Trnovem. Vesel je na trnovskem pokopališču tudi pokopan. Prav tako sta tam pokopana Ivan in Ivana Valenčič.
	Stavba nekdanje trnovske ljudske šole na Jurčičevi ulici 1.	Stavba nekdanje trnovske ljudske šole, v kateri je med letoma 1870 in 1871 poučeval Filip Kete. (Slika 2)
	Osnovna šola Dragotina Ketteja Ilirska Bistrica s spomenikom literata	Ilirskobistriška osnovna šola je ob koncu gradnje leta 1963 dobila ime po Dragotinu Ketteju. Leta 1968 so pred nekdanje pročelje postavili doprsni kip literata, delo akademskega kiparja Marjana Keršiča Belača. Enak, le glinen kip, se nahaja v Kettejevi spominski sobi.

Kljub priljubljenosti se v literarno pot ni veliko vlagalo, zato je nekaj občanov podalo pobude za njeno prenovo. Občina Ilirska Bistrica je sprva razmišljala le o zamenjavi poškodovanih smerokazov z novimi, nato pa je na predlog strokovne sodelavke Aneje Rože o celostni prenovi Kettejeve poti naredila analizo obstoječega stanja. Ugotovila je, da so bile obiskovalcu Kettejeve poti osnovne informacije o Kettejevi poti podane na takrat še dostopni stari spletni strani Visit Ilirska Bistrica, medtem ko je bila na novi spletni strani označena le lokacija izhodišča brez vrisa trase poti na digitalnem zemljevidu. Izhodišče literarne poti je bilo neoznačeno. Precej prvotnih smerokazov je bilo poškodovanih. Kjer so manjkali, so jih nadomestili improvizirani smerokazi. Ponekod so se jim pridružili šečasni smerokazi za Kettejev tek. Na celotni trasi, razen ob cerkvi sv. Janeza Krstnika v vasi Smrje, ni bilo nobene infrastrukture za počitek. Poudariti je treba tudi, da je bila nepremična dediščina, ki je neposredno ali posredno povezana s Kettejem, posameznemu obiskovalcu vsebinsko nedostopna. Izjema

je le Kettejeva spominska soba v nekdanji osnovni šoli na Premu, kjer je v obliki razstave predstavljeno življenje Dragotina Ketteja. Po analizi stanja Kettejeve poti je sledilo snovanje načrta prenove, pri čemer je bil uporabljen muzeološki koncept interpretacije dediščine na literarno pot. Tematske poti se namreč lahko razume kot osnovno obliko komunikacije upravljalca poti, ki kot glavno sredstvo komuniciranja uporablja nepremičnine. Nepremičnine so smotrno izbrane za oblikovanje vednosti o temi poti. Identifikacijska vprašanjapri načrtovanju prenove Kettejeve poti so bila: Kdo?, Kje?, Kdaj?, komu?, Kako? in Zakaj?. Za pridobivanje odgovorov na vprašanja je bilo treba ponovno identificirati ustrezno nepremično dediščino na Kettejevi poti in obrazložiti njeno vključenost. Ob tem so bile kot plod raziskovanja literatovega življenja in oseb, povezanih z njim, dodane še tri stavbe, dojete kot nepremična dediščina. To so Jernačeva domačija na Premu, trnovski samostan Šolskih sester de Notre Dame in cerkev sv. Petra s pokopališčem v Ilirski Bistrici (Rože, 2022a; 2022b).

Slika 2: Ljudska šola Prem (Foto: Patrik Lovrin, 2026).

Kljub temu, da je za vsako nepremičnino zapisana obrazložitev izbire vključenosti v Kettejevo pot, je bilo treba vselej odgovoriti na vprašanja, zakaj se želi Dragotina Ketteja globlje predstaviti, zakaj naj obiskovalci spoznajo zgodbe, umeščene na nepremičnine, predstavljene v tabeli 1, in zakaj za predstavitev Ketteja ne zadostuje razstava v Kettejevi spominski sobi.

Razstava v Kettejevi spominski sobi (slika 3) predstavlja od otvoritve leta 1968 literatovo življenje. Do danes je bila prenovljena dvakrat. Leta 2000 jo je prenovila takratna kustosinja Pokrajinskega muzeja Koper etnologinja Zvona Ciglič, leta 2021 pa Aneja Rože, ki je pri prenovi sledila konceptu predstaviti literatovo življenje. Od tod tudi ime razstave Ne bom se vdal, življenje Dragotina Ketteja (Pokrajinskemuzejkoper.si, 2021; Bistriški odmevi, 2021, 28–29). Ker pa Dragotin Kette med vsemi literati, ki so se rodili in ustvarjali v ilirskobistriškem okolju, seže

na nacionalni nivo književnosti kot eden predstavnikov slovenske moderne in tudi v šolski kurikulum, lahko rečemo, da je največji ilirskobistriški literat in da predstavlja del ilirskobistriške identitete, ki je povezana z identiteto na nacionalni ravni. Na zavedanje pomembnosti in na dojemanje literata kot dela lokalne identitete kažejo tudi številna njemu posvečena spominska obeležja na Premu in v Ilirski Bistrici. Prav zato je bilo ocenjeno, da nepremična dediščina, navedena v tabeli 1, in Dragotin Kette potrebujeta poglobljeno interpretacijo. Šele z njo se razkrijejo na prvi pogled skrita dejstva, koncepti in vsebine. Hkrati pa se z njo lahko vzbudi čustvene odzive in vrednote ter se utrjuje identiteto in ohranja dediščino. Interpretacija je obenem tudi pomembno orodje za ustvarjanje kakovostnih sodobnih turističnih doživetij, ki daje dodano vrednost turističnim produktom (Keršič Svetel, 2010, 6).

Slika 3: Pred Kettejevo spominsko sobo (Foto: Patrik Lovrin, 2026).

Podobno kot obiskovalce deli Herbert (2001), so ciljni obiskovalci v načrtu prenove Kettejeve poti razdeljeni v splošnem na slovenske in tuje, naprej pa na motivirane, stimulirane in naključne obiskovalce. Pod motiviranimi obiskovalci so mišljeni tisti, ki se name-noma podajo po Kettejevi poti, stimulirani so tisti, ki jim Kettejeva pot predstavlja del izleta, naključni pa so tisti, ki naključno izvedo za obstoj Kettejeve poti in predstavljajo njene potencialne obiskovalce. Dodatno pa so obiskovalci razdeljeni še po starosti, socialni skupini in poznavanju Dragotina Ketteja (Rože, 2022b, 7–9).

Glede komuniciranja poti je kot raziskovalka literarnega turizma in potopisnega pripovedništva pri snovanju svetovala Potočnik Topler, med drugim tudi, da je pri določitvi načina interpretacije treba upoštevati ciljne skupine obiskovalcev. Sprva je občina predvidela informacijsko-interpretacijske table, ki bi v slovenščini in angleščini vsebovale osnovne podatke o literarni poti, navodila vedenja v obliki piktografskih znakov in interpretacijo posamezne nepremičnine. Zaradi prepričanja, da je treba ohranjati motivacijo obiskovalcev za Dragotina Ketteja po celotni literarni

poti, so bile zamišljene še manjše table, na katerih bi bila z besedo in zvočnim posnetkom preko QR kode dostopna literarna dela, ki so povezana z literatovim življenjem na Ilirskobistriškem. Takšne table bi bile postavljene v naravi oziroma v vaseh Smrje in Zarečje. Ob Novakovem mlinu bi bila preko interpretacijske table predstavljena še filozofija Kettejevega življenja. Prek že obstoječih tabel bi bil predstavljen vsak kraj na Kettejevi poti (Rože, 2022b).

Ob posvetovanju z Zavodom za varstvo kulturne dediščine so načrtovane informacijsko-interpretacijske table zamenjale tri vrste fizičnih vodičev,⁴ in sicer za slovensko govoreče odrasle in angleško govoreče odrasle obiskovalce ter za slovensko govoreče družine z osnovnošolskimi otroki. Fizični vodiči vsebujejo dostop do digitalnih vsebin, predvsem zvočnih in video posnetkov izbranih Kettejevih del, kviz za preverjanje poznavanja Dragotina Ketteja in povezave do informacij lokalnih kulinarčnih ponudnikov.

Zaradi prilagoditve Kettejeve poti različnim ciljnim skupinam obiskovalcev je bila Kettejeva pot po posvetovanju s Potočnik Topler razdeljena na več etap, prek katerih si lahko obiskovalci po svoji meri prilagodijo

⁴ V tem članku pod pojmom turistični vodič pojmuje mo fizično gradivo za neosebno vodenje in interpretacijo, pod pojmom turistični vodnik pa pojmuje mo osebo, ki obiskovalca osebno vodi po literarni poti in mu interpretira dediščino na njej.

Slika 4: Veduta Prema (Foto: Patrik Lovrin, 2025).

potep po literarni poti. Na treh vstopnih točkah: pri premskem gradu, pri Osnovni šoli Dragotina Ketteja v Ilirski Bistrici in v dolini Posrtvice bodo postavljene informacijsko-intepretacijske table z osnovnimi informacijami Kettejeve poti. Na četrti vstopni točki, to je pri Turistični kmetiji Ivankotovi, pa bo le smerokaz, ki bo obiskovalce usmerjal na osnovno traso Kettejeve poti (Rože, 2023b). Novi smerokazi so skladni s slovenskimi smernicami za tematske poti (Makovec Haložan *et al.*, 2010). Poleg smerokazov je bilo treba določiti tudi infrastrukturo za počitek in njene lokacije. Pri tem sta sodelovali arhitektki Helena Kalčič in Katjuša Vadnjal. Izbrali sta klopi iz naravnih materialov (Rože, 2023b). Skozi temeljit premislek, načrtovanje in številne posvete s strokovnjaki je bil v prvi vrsti namen poti obuditi védenje o dediščini, prek Kettejevih del spodbuditi razmislek o identiteti in raznolikost identitet, saj branje literature vedno omogoča ta razmislek (Cohen-Hattab & Kerber, 2004), hkrati pa prek poti vzpostaviti povezavo med človekom in okoljem ter si pri tem pomagati s tehnologijo, predvsem pri oblikovanju sporočil za obiskovalce in njihovem informiranju. Ne gre namreč spregledati vloge literarnega turizma pri spodbujanju trajnostnih praks (Squire, 1996). Eden od temeljev trajnosti pa je skladno z deležniško teorijo (angl. *Stakeholder Theory*; Arnstein, 1969) sodelova-

nje lokalnih deležnikov, kar je bilo prepoznano že v teku snovanja Kettejeve poti. Močno sodelovanje med lokalno skupnostjo in drugimi turističnimi deležniki spodbuja aktivno sodelovanje lokalne skupnosti pri razvoju turizma (Wondirad & Ewnetu, 2019). Eden od temeljnih predpogojev za uspeh Kettejeve poti je, da se lokalna skupnost v Ilirski Bistrici, domačini ob poti dodobra seznanijo s potjo, njeno vsebino, jo vzamejo za svojo, se z njo poistovetijo in jo pomagajo promovirati, ohranjati in nadgrajevati. Skozi več opravljenih predstavitev, pogovorov, delavnic in intervjujev skuša Občina Ilirska Bistrica kot upravljalec poti doseči najširši možni konsenz o vlogi in nadaljnjem razvoju literarne poti.

Prenova Kettejeve poti je bila sofinancirana prek Javnega razpisa za sofinanciranje vlaganj v javno in skupno turistično infrastrukturo in naravne znamenitosti v turističnih destinacijah, na katerega se je Občina Ilirska Bistrica prijavila s projektom *Neprekinjenost sebe* (Neprekinjenost sebe, 2023). V ta projekt je poleg prenove Kettejeve poti vključila še druge elemente dediščine na Premu (slika 4), k sodelovanju pa med drugim povabila Osnovno šolo Dragotina Ketteja Ilirska Bistrica in Park Škocjanske jame, krajevne in vaške skupnosti ter različne strokovnjake in medije. Posebej se je zanimanje za prenovu Kettejeve poti

med lokalnim prebivalstvom povečalo po predstavitvi projekta javnosti marca 2024 (TV Galeja, 2024), kar potrjuje teorijo o tem, da je komuniciranje idej, rešitev in načrtov z lokalno skupnostjo ključno in da je načrtno vključevanje lokalnega prebivalstva nujno za to, da je pot sprejeta in nenazadnje promovirana s strani domačinov kot del lokalne dediščine in identitete. V sklopu projekta se je odvila tudi delavnica za turistične vodnike, saj sta ustrezna interpretacija in vodenje osnovna elementa uspešne literarne poti.

Ker dediščina, ki je neposredno ali posredno povezana z Dragotinom Kettejem, ni izolirana le na ilirskobistriški prostor, temveč se nahaja tudi na Pivškem, v Ljubljani in Novem mestu, so bili narejeni že koraki v smeri, da bi se ta dediščina ter z njo povezane vsebine in aktivnosti v bodoče povezali, predstavljali in promovirali kot celota.

KOMUNICIRANJE IN INTERPRETIRANJE LITERARNE DEDIŠČINE PREK LITERARNE POTI

Komuniciranje z lokalnimi prebivalci (v našem primeru z zainteresiranimi, ki imajo stalno bivališče v Občini Ilirska Bistrica) in (bodočimi) obiskovalci je temelj in ključ do zadovoljstva vseh. Obiskovalci se, na osnovi svojih pričakovanj, želja in razpoloženja, odločijo za pasivno ali aktivno komunikacijo. Pasivno obiskovanje vključuje interakcijo posameznika z novim okoljem na osnovi osebnega prizadevanja: ali kot vsrkavanje dogodkov in krajev, ki ga obkrožajo, ali s »potopitvijo« v lokalno okolje (Reisinger & Steiner, 2006). Lukan (2022) izpostavlja pomembno vlogo ustreznega dialoga pri interpretaciji⁵ dediščine. V našem primeru je interpretacija v pomoč obiskovalcem pri dojemanju vrednosti dediščine destinacije, tako da jim naravna in kulturna dediščina postane vredna (Weng et al., 2020).

Tudi na Kettejevi poti imajo obiskovalci na voljo dve vrsti interpretacij: brezosebno (s pomočjo interpretativnih pripomočkov) ali osebno – s pomočjo strokovno usposobljene osebe. Interpretacija (z osebo ali brez nje) obiskovalcem omogoča, da leti začnejo ceniti bogastvo vsebine in lažje sledijo logičnosti interpretacije. Obiskovalci, ki se odločijo za brezosebno interpretacijo, torej tisti, ki si ne izberejo strokovnega vodenja, bodo deležni interpretacije informacije (Weng et al., 2020). Na drugi strani so obiskovalci, ki si želijo stika z osebami, usposobljenimi za interpretacijo. To so lahko poklicni interpretatorji kulturne dediščine (interpretacija v muzejih, galerijah, znamenitostih ...) ali pa so to turistični vodniki, ki so posebej usposobljeni predstavniki destinacij, ki med drugim interpretirajo

dediščino. Turistični vodniki predstavljajo turistično destinacijo (Lovrentjev, 2015), so ambasadorji kraja, ki ga predstavljajo, in tisti, s pomočjo katerih obiskovalci razumejo kulturni prostor, ki ga obiskujejo (Pond, 1993), zato je njihova vloga ključna (Potočnik Topler et al., 2017).

Pri vsakem produktu turističnega vodenja, tj. vodenem ogledu je potreben sistematični pristop. Za boljše interpretacijo, za večjo doživetost dediščine, tudi v primeru naše literarne poti, turistični vodniki (in snovalci tematskih poti) uporabljajo metodo TORE (Arnould et al., 1998), ki govori o štirih ključnih elementih interpretacije, ki so tema, organizacija, relevantnost in zabava (angl. *Theme, Organised, Relevant, Enjoyable*). Tema je osnovno izhodišče, saj je od nje odvisno, kako bomo pristopili k interpretaciji. Izbrana mora biti tako, da obiskovalca nagovori s ključnimi informacijami. Obiskovalec se mora že v naslovu oziroma podnaslovu seznaniti z vsebino interpretacije. V našem primeru je tema literarno-kulturna pot pesnika Ketteja. Osredotoča se na mesta, na prostor, ki je povezan (posredno ali neposredno) z življenjem in delom pesnika. Pot je določena tako, da ima svoj smiselni začetek (logistično lahko dostopen) in konec (najbolje krožna pot, saj udeleženci nimajo težav, kako se vrniti na začetno točko). Vodi mimo znamenitosti, povezanimi z delom ali glavnimi junaki/ vsebinami pesnikovih del. Obiskovalcu je treba podati informacijo, koliko časa bo preživel na tej poti. Podatek je pomemben, saj se morajo obiskovalci primerno pripraviti (oblačila, obutev, osvežitev, prehrana, posebne potrebe, ki jih imajo in morajo biti zadoščene v določenem času). Pri oblikovanju vsebine je pomembna relevantnost, ujemanje vsebine in teme. Zaradi bogastva dediščine se velikokrat zgodi, da bi radi veliko vsebine, a za uspešno sodelovanje obiskovalca pri tolmačenju – interpretaciji se je treba osredotočiti le na vsebine, ki so za izbrano temo resnično primerne. Slediti je treba načelu »manj je več«. S pomočjo sodobne tehnologije (npr. QR kode) je mogoče obiskovalca usmeriti na več vsebine, če si jo želi. Zelo pomemben element vodenih ogledov je zabava, zato se je treba na tem področju še posebej izobraziti.

Ker se načini življenja in obveznosti spreminjajo, se spreminjajo tudi pričakovanja obiskovalcev. Tem morajo slediti tudi turistični vodniki s skrbjo za svoj vseživljenjski strokovni razvoj. Weng in sodelavci (2020) navajajo, da so pri obiskovalcih, ki so si destinacijo ogledali s turističnim vodnikom, na osnovi interaktivnosti tolmačenja vodnika, zaznane višje dediščinske vrednosti informacije in višjega bogastva interpretacije, bolj pozitivno je sprejeta tudi dediščina obiskanega kraja. Tudi s tega vidika

5 V spletnem slovarju Fran.si se interpretacija razlaga kot 'delanje, povzročanje, da se dojame, spozna pomen, vsebina česa'. Interpret/ka se pojasnjuje kot oseba, ki razlaga, tolmači.

je pomembna vloga kuriranja doživetij (Richards, 2024). Seveda pa interpretacija doseže višjo raven, ko postane zgodba, ki vključuje resnične ljudi, na resničnem prostoru in v resničnem času. Zgodbe oživijo kulturne poti takrat, ko povemo, kdo je po tej poti hodil, kaj in kdaj se mu je določen dogodek zgodil ipd.

V turizmu je treba vključiti tudi vsebine, ki bodo zadovoljile obiskovalčeva hedonistična pričakovanja. Upoštevanje modela DRAMMA zagotavlja turističnemu vodniku ali interpretu, da se bo obiskovalec pri njem oziroma na destinaciji dobro počutil. V sodobnem svetu se ljudje zaradi obilice dela pogosto znajdejo v stresu in ne najdejo stika samih s seboj. Ključni element modela DRAMMA je zato identifikacija koncepta biti, pomeniti, ki se izraža preko socialnih odnosov v času prostočasnih doživetij. Omenili smo ciljne publike Kettejeve poti: to so domačini, Slovenci iz drugih krajev Slovenije in tudi tujci. Ob poznavanju ciljne publike in ob upoštevanju modela DRAMMA lahko na osnovi junakov in prostorov, ki jih Kettejeva pot interpretira, zadovoljimo marsikatero psihološko potrebo obiskovalca. Domačin bo zadovoljil svojo potrebo po identifikaciji s prostorom, v katerem živi, Slovenci iz drugih krajev, bodo morda bolje razumeli ljudi v svoji okolici. Posebej je model DRAMMA ključen za tujce, še posebej tiste, katerih generacije so izhajale iz ilirskobistriških koncev in želijo zadovoljiti svojo željo po iskanju svojih korenin, svoje identitete, po razumevanju svojih staršev ali starih staršev, ki so se izselili v druge kraje sveta in je bilo njihovo vedenje ali reakcija za novo okolje nerazumljivo ... Koncept DRAMMA obiskovalcu omogoča, da se na zabaven in pozitiven način osebno izpolni, da se osvesti njegova identiteta in da se v času svojega potovanja nauči novih veščin. Obdobje življenja Dragotina Ketteja je dovolj oddaljeno, da obiskovalci ne poznajo dovolj dediščine obdobja. Na osnovi koncepta DRAMMA se obiskovalca vključi v doživetja, ki samo dediščino prostora oživijo: npr. košnja trave po starih običajih, peka kruha v krušni peči, kot se je to nekoč v Kettejevih časih delalo. Doživetja, v katera je vključen obiskovalec, so nepozabna in igrajo ključno vlogo v transformaciji obiskovalca (Weiyii Teoh et al., 2023) ter pozitivno vplivajo na identiteto udeleženca (poznavanje novih veščin) in njegovo počutje (Roiphe, 2025).

Vloga tehnologije

V celotnem dosedanjem besedilu je bil v ospredju osebni kontakt obiskovalca in literarne poti ter lokalnih deležnikov. A v članku želimo še posebej izpostaviti, da se lahko literarne poti v posthumanistični pogled turizma vključijo tudi s pomočjo

tehnologije, kot so spletna vodenja, mobilne aplikacije, virtualna resničnost ali obogatena resničnost. Človeštvo namreč presega svoje tradicionalne meje in se razvija v raznolike oblike in identitete, kot so umetna inteligenca in kibernetski organizmi. Ob tem tehnološki napredek spreminja način, kako razumemo in dojemamo svet in sebe, tehnologija nam nenazadnje omogoča, da literarno pot obiščemo in se po njej sprehodimo prek spleta iz udobja svojega doma. Dominko (2013, 85) ugotavlja, da sta se zahodni humanizem in antropocentrizem skozi prežemanje »človekovega vsakdana z visokimi tehnologijami in postopni virtualizaciji resničnega« našla v krizi, posthumanizem pa v množici različnih diskurzov po njenem mnenju »reflektira ethos sodobnega človeka ob vse večji tehnologizaciji in protetizaciji« (Dominko, 2013, 87).

Tudi Kettejeva literatura ponuja prostor za raziskovanje in izražanje različnih konceptov in idej, povezanih s posthumanizmom. Tako lahko obiskovalci preko Kettejevih del in vodnikov po Kettejevi poti raziskujejo vprašanja identitete, tehnologije, etike, ekologije in drugih tem, povezanih s posthumanistično miselnostjo. Seveda pa je s posthumanističnimi idejami lahko povezana tudi literatura sama, saj ponuja prostor za raziskovanje in izražanje idej, konceptov in vprašanj, povezanih s posthumanizmom. Avtorji lahko prek Kettejevih ali svojih del raziskujejo in k razmisleku vabijo bralce. V Kettejevih delih najdemo motive narave, ljubezni, pesnik preizprašuje obstoj, smrt in minljivost. Kettejeva pot lahko obiskovalce spodbudi, da – na osnovi Kettejevih del in skozi primerjave Kettejevega ustvarjanja z drugimi literati – razmišljajo o prihodnosti človeštva, tehnologije in družbe ter izzovejo tradicionalne predstave o človeku in njegovem mestu v svetu. Tehnologije lahko omogočijo turistom bolj interaktivno in poglobljeno doživetje literarnih krajev in zgodb, hkrati pa spodbujajo razmišljanje o vlogi tehnologije pri oblikovanju človeške izkušnje in identitete. Menimo torej, da lahko literarne poti v posthumanističnem pogledu turizma prispevajo k razvoju bolj celostnih, empatičnih in povezanih turističnih izkušenj, ki upoštevajo raznolikost identitet, povezavo med človekom in okoljem ter vlogo tehnologije pri oblikovanju izkušenj. Liu (2020) trdi, da digitalna tehnologija omogoča preusmeritev načina prikazovanja dediščine od prejšnjih načinov, ki so bili pretežno monolitni in statični, k bolj raznolikemu, izkustvenemu in interaktivnemu pristopu ter omogočanju novih povezav med dediščino in javnostjo.

Obiskovalci lahko tehnologijo (tako kot interpretacijo) uporabljajo sami, kot samovodenje, ali pa uporabo tehnologije vodi strokovnjak, interpret ali turistični vodnik. Lucifora in sodelavci (2023) poudarjajo, da je VR novo sredstvo, ki spodbuja

uporabnike, da začutijo socialno kohezivnost ob pogledu v virtualni svet. Ne le to, empatični ljudje v virtualnem okolju doživljajo večjo čustveno vpletenost, jezikovni sistemi pa zaznajo tudi čustva in moralne vrednote v govoru. Področje se intenzivno raziskuje, zato ga je vredno skrbno spremljati in najnovejša dognanja vključiti v novo nastajajoče projekte. Dejstvo je, da so vsebine, pripravljene na osnovi najnovejše tehnologije, ne glede na to, da si nekateri želijo internetne ali tehnološke razstru-pitve, privlačne pravzaprav pri vseh generacijah. Digitalna izkušnja postopoma postaja pomembna sestavina dediščinske izkušnje obiskovalcev (Liu, 2020). Uporaba digitalnih sredstev pri interpretaciji dediščine je v času po pandemiji covid-19 močno porasla. Tudi turistični vodniki so se morali zaradi pandemičnih omejitev prilagoditi, usvojiti novo tehnologijo in nove veščine. Nove metode dosega publike preko digitalnega sveta pa so dobile zelo različna poimenovanja. Neenotna terminologija je privedla do nerazumevanja izvajanja vodenih ogledov na trgu. Papadopoulou in soavtorji (2023) predlagajo poimenovanje digitalnih aktivnosti turističnih vodnikov glede na uporabo tehnologije, glede na vključenost in glede na možnost interaktivnosti. Delo turističnih vodnikov v digitalnem svetu postavijo pod en krovni naziv spletni vodeni ogledi (*online guided tours*) in jih delijo v tri skupine: skupino spletnega seminarja (*webinar*), skupino virtualnih doživetij z uporabo virtualnih sredstev (*virtual tours*) in skupino vodenih ogledov v živo preko pretočnih vsebin (*live streaming guided tours*). Vsako od omenjenih spletnih vodenih ogledov ima svoje ciljne publike, vsi načini pa so učinkoviti za predstavitev dediščine poti.

Pomembno je, da interpretacija literarne poti vključuje tudi nove tehnologije, saj na ta način dosežemo čim širši krog zainteresirane javnosti. Digitalni svet omogoča, da se podaljša trajanje turistične dejavnosti. V času »nizke« sezone, ko se obiskovalci šele pripravljajo na odhod na destinacijo (Shiyong et al., 2023): izobraževanje vnaprej (webinar, spletni vodeni ogled v živo), omogoča destinaciji in deležnikom destinacije, da izvajajo aktivnosti promocije in osveščanja javnosti. S pomočjo spletnih vodenih ogledov destinacija in deležniki dosežejo tudi publiko, ki sicer (morda le začasno) ne more na potovanja zaradi časovne omejenosti, omejenosti finančnih sredstev ali zdravstvenih omejitev. Na drugi strani spletni vodeni ogledi vplivajo na odpornost deležnikov turistične destinacije, saj usposobljeni turistični vodniki skupaj z lokalnimi prebivalci in s partnerji destinacije pripravljajo skupna spletna doživetja, ki so povezana npr. s Kettejevo literarno potjo: kot npr. že omenjena demonstracija peke kruha v krušni peči, priprava domačega soka sadne poti na

Ilirškobistriškem, predstavitev znamenitosti, ki so sicer zaprte za javni ogled (zasebni prostori, kraji, kamor obiskovalci zaradi občutljivosti, krhkosti ali zaradi nedostopne dediščine naj ne bi hodili v velikem številu – prim. tabela 1) predstavitev lokalnega rokodelca, (ki lahko potem svoje izdelke prodaja po spletu), različnih etnoloških lokalnih posebnosti, ki so tako ali drugače povezane s potjo. Literarna pot Dragotina Ketteja, predstavljena preko spleta, ima priložnost predstavite veliko več vsebine raznolike dediščine področja, saj se lahko spletne aktivnosti izvajajo redno, morda celo na tedenski bazi (glede na zmožnosti oziroma usposobljenosti kadra). Spletna predstavitev doživetij literarne poti Dragotina Ketteja za različne ciljne skupine (starejše v domovih starostnikov, tujce, Slovence v tujini, študente tujih univerz, ki jim spletni ogled predstavlja del terenskih vaj itd.) je lahko trajnosten in vključujoč način izvajanja interpretacije dediščine, saj ne povzroča negativnih vplivov na neokrnjeno okolje, ki želi takšno tudi ostati. Vsak razvoj turizma namreč negativno vpliva na porabo energije (Halkos & Ekonomou, 2023). Novi produkti, nove destinacije lahko nove izzive prepoznajo in jih upoštevajo že pri sami pripravi. Evropa kot destinacija ima zaradi turizma veliko izzivov, saj je ogljični odtis previsok (Laroche et al., 2023), zato je sledenje priporočilom strategije Evrope kot ogljično nevtralne destinacije do leta 2050 izredno pomembno (Evropski parlament, 2019). Namen predstavitve unikatne dediščine pesnika Ketteja je, da jo spozna kar najširši krog svetovne javnosti. To pa ne pomeni, da morajo vsi, ki bi jo radi spoznali tudi osebno, priti na mesto poti. Sodobne tehnologije omogočajo predstavitve novonastale poti na veliko bolj trajnosten in vključujoč način, in sicer s spletnim vodenjem, ki ga med drugim izvaja ena od soavtoric članka. Za podrobnejšo analizo učinkov spletnih in drugih vodenj po Kettejevi poti je še prezgodaj, saj je prenovljena pot šele dobro zaživela. K razvoju in osveščenosti o poti bodo pripomogli tudi različni kulturni dogodki (Potočnik Topler, 2021), organizirani v živo in prek spleta.

Z različnimi in razvijajočimi se tehnikami dediščinske interpretacije, z vključevanjem deležnikov in vključujočim soustvarjanjem vsebin se torej ohranjata tako dediščina kot tudi lokalna identiteta, obenem pa se v primeru literarnih poti razvijajo tudi izobraževanje in bralna pismenost (Mansfield et al., 2024), kar so ne zgolj dobre osnove za kakovosten turistični produkt in za kakovostna turistična doživetja, ampak dejavnost, ki jo potrebujeta družba in posameznik. Ker literarne poti niso izolirane od okolja, je treba vanje vključiti tudi druge deležnike (kot so na primer kulinarčni ponudniki), ki primarno ne sodijo na različna

področja kulture v njenem tradicionalnem smislu, vendar pripomorejo k prijaznosti, privlačnosti in vsestranskosti tematske poti, ki je namenjena različnim ciljnim skupinam obiskovalcev.

Sodobne literarne poti presegajo kartezijansko načelo, po katerem se materialni svet ločuje od duhovnega in se človeka obravnava ločeno od okolja. Razumevanje korenini v ideji človekove nadvlade naravi, medtem ko so sodobne tematske poti zasnovane na holističnem dojetju sveta (Perko, 2014, 57; 2015), ki je bliže posthumanistični paradigmi in se odmika od antropocentričnosti (Braidotti, 2019).

SKLEP

Raziskovanje prostorov z dediščino skozi branje in sprehode po literarnih poteh ponuja številne možnosti za ustvarjanje kakovostnih, kuriranih izkušenj in doživetij, ki so skladne s posthumanistično paradigmo. Poudariti velja, da literarne poti niso zgolj orodje za oblikovanje in znamčenje destinacij, ampak tudi za predstavljanje in ohranjanje literarne dediščine, za krepitev identitete določenega kraja in njenih prebivalcev, pa tudi pripomoček za oblikovanje identitete turista. Razvoj literarnih poti je v sozvočju z ambicijo Slovenije, da se umesti kot zelena, aktivna in zdrava destinacija za tako imenovana petzvezdična doživetja.

Literarna pot Dragotina Ketteja v Ilirski Bistrici predstavlja uspešen model trajnostnega literarnega turizma, ki združuje avtorjevo dediščino, naravne danosti in digitalne tehnologije (npr. QR kode, aplikacije) v privlačen turistični produkt. Skozi posthumanistični pristop poudarja povezanost človeka z naravo in tehnologijo ter spodbuja odgovorno rabo virov, medtem ko oblikovanje doživetij po modelu

DRAMMA omogoča globoka obiskovalčeva doživetja. Ključno za razvoj Kettejeve literarne poti je sodelovanje lokalnih skupnosti, strokovnjakov različnih disciplin in javnega sektorja (občina, RRA, OŠ, STO). Naša raziskava kaže, da je potrebno več prizadevanj za vključujoč, odgovoren in trajosten turizem, ki bo upošteval bogato literarno dediščino in znanje o drugih vidikih lokalne kulture, narave in identitete. Na primeru Kettejeve poti sta se potrdila potencial literarnega turizma kot orodja za trajnostni razvoj destinacij ter pomembnost vključevanja lokalnih skupnosti in strokovnjakov različnih strok v proces načrtovanja, upravljanja in promocije literarnih poti. V dediščinskem okviru Kettejeva pot predstavlja celostno orodje za interpretiranje Kettejevega življenja in njegovega ustvarjanja, zlasti na Ilirskobistriškem, skladno s sodobno filozofijo kuriranja turističnih doživetij. Za uresničitev potencialov potrebuje večjo promocijo in dobro upravljanje, ki bo omogočalo vsebinsko nadgradnjo doživetij in njihovo evalvacijo.

Za sistematični nadaljnji razvoj literarnega turizma avtorice predlagamo pripravo Strategije razvoja literarnega turizma v Sloveniji, ki bi opredelila ključne cilje in ukrepe. Upravljalci in snovalci literarnih znamenitosti so lahko različni – od zasebnikov do javnih muzejev, tam zaposlenih kustosov in kuratorjev ali pa za znamenitosti skrbijo na ravni tako imenovanih DMO-jev (angl. destination management organization), ki v Sloveniji delujejo kot RRA (regionalne razvojne agencije) v okviru posameznih občin ali regij, medtem ko Slovenska turistična organizacija (STO) skrbi za celovit razvoj slovenske turistične ponudbe. V vseh primerih je ključno povezovanje s strokovnjaki in, ko gre za še živeče avtorje, z avtorji, saj možnost srečanja z njimi poveča privlačnost destinacije.

LITERARY ROUTES AS TOOLS OF PRESERVING HERITAGE AND TOURISM
DEVELOPMENT: THE CASE OF DRAGOTIN KETTE ROUTE*Jasna POTOČNIK TOPLER*University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: jasna.potocnik1@um.si*Aneja ROŽE KRAVANJA*Municipality Ilirska Bistrica, Bazoviška cesta 14, 6250 Ilirska Bistrica, Slovenia
aneja.roze.kravanja@ilirska-bistrica.si*Mateja KREGAR GLIHA*University of Maribor, Faculty of Tourism, Cesta prvih borcev 36, 8250 Brežice, Slovenia
e-mail: mateja.kregar1@student.um.si

SUMMARY

Local literary heritage is becoming increasingly interesting in the time of growing globalization, as it serves numerous functions, including promoting economic development, education, and critical thinking. Ethnologists and tourism researchers emphasize the role of participation and the “bottom-up” approach in achieving sustainability. Regarding all this, literary routes have become recognized tools in tourism for redirecting tourists and enriching destination experiences, thereby increasing its attractiveness and revenue. In Slovenia, routes like the Cankar Route and the Gregorčič Route are significant parts of cultural identity. This article focuses on the literary route of Dragotin Kette (1876–1899) in Ilirska Bistrica and considers literary routes and the formation of tourist experiences through the paradigm of posthumanism. With a posthumanistic approach, literary routes also incorporate the natural environment and living beings, promoting empathy and exploring the social and cultural contexts of literary works. Technology, such as mobile applications and augmented reality, further enhances the tourist experience. The renovation of Kette’s Route in Ilirska Bistrica highlights the importance of revitalizing literary heritage by involving various stakeholders and technology that enables interactive interpretation. Cooperation and co-creation with local communities promotes sustainable tourism and healthy living. Proper communication and interpretation of literary heritage, though, are essential for transmitting historical and cultural values and for encouraging dialogue in society.

Keywords: Dragotin Kette, literary routes, literary heritage, inclusion of stakeholders, communication of heritage, literary tourism

VIRI IN LITERATURA

- Andersson, Ingrid (2022):** The Subject in Post-humanist Theory: Retained Rather than Dethroned. *Educational Philosophy and Theory*, 54, 4, 395–403.
- Arnould, Eric J., Price, L. Linda & Patrick Tierney (1998):** Communicative Staging of the Wilderness Servicescape. *Service Industries Journal*, 18, 3, 90–115.
- Arnstein, Sherry R. (1969):** A Ladder of Citizen Participation. *Journal of the American Institute of Planners*, 35, 4, 216–224.
- Berložnik Šuler, Janja & Aleš Gačnik (2022):** Kreativni turizem in gastronomske turistične izkušnje. *Glasnik SED*, 62, 1, 70–82.
- Bistriški odmevi (2021):** Letošnja »Poletna muzejska noč« na gradu Prem v znamenju prenovljene razstave o Dragotinu Ketteju in njegove uglasbljene poezije 2021. Bistriški odmevi: Glasilo občine Ilirska Bistrica. Ilirska Bistrica, junij – julij 2021, 28–29.
- Braidotti, Rosi (2019):** A Theoretical Framework for the Critical Posthumanities. *Theory, Culture & Society*, 36, 6, 31–61.
- Carson, Susan, Hawkes, Lesley, Gislason, Kari & Kate Cantrell (2017):** Literature, Tourism and the City: Writing and Cultural Change. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 15, 4, 380–392.
- Čevik, Samet (2020):** Literary Tourism as a Field of Research over the period 1997-2016. *European Journal of Tourism Research*, 24, 2407. <https://doi.org/10.54055/ejtr.v24i.409> (zadnji dostop: 2025-06-03).
- Chen, Ning Chris, Dwyer, Larry & Tracey Firth (2018):** Residents' Place Attachment and Word-of-mouth Behaviours: A Tale of Two Cities. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 1, 1–11.
- Cohen, Erik (2019):** Posthumanism and Tourism. *Tourism Review*, 74, 3, 416–427.
- Cohen-Hattab, Kobi & Jenni Kerber (2004):** Literature, Cultural Identity and the Limits of Authenticity: A Composite Approach. *International Journal of Tourism Research*, 6, 2, 57–73.
- Čeligoj, Vojko (2009):** Četrtrič po Kettejevi poti. Bistriški odmevi: Glasilo občine Ilirska Bistrica. Maj 2009, 13.
- Čeligoj, Vojko (2011):** Pohod za zdravje že desetič. Bistriški odmevi: Glasilo občine Ilirska Bistrica. Maj 2011, 17.
- Dominko, Tanja (2013):** Posthumanizem in posthumano. *Primerjalna književnost*, 36, 3, 85–97.
- Edelheim, Johan (2015):** Tourist Attractions: From Object to Narrative. Bristol, Channel View Publications.
- Engreen (2021):** Ogled zelene infrastrukture ob Kettejevi poti. <https://www.ilirska-bistrica.si/objava/772897> (zadnji dostop: 2025-06-19).
- Evropski parlament (2019):** Kaj je ogljična nevtralnost in kako jo lahko dosežemo do leta 2050?. <https://www.europarl.europa.eu/topics/sl/article/20190926STO62270/kaj-je-ogljicna-nevtralnost-in-kako-jo-lahko-dosezemo-do-leta-2050> (zadnji dostop: 2025-06-19).
- Fakin Bajec, Jasna, Bratož, Silva, Štemberger, Tina & Melita Lemut Bajec (2023):** Spodbujanje kritičnega mišljenja prek vsebin kulturne dediščine. *Glasnik SED*, 63, 1, 20–32.
- Foris, Diana & Elena Sorlescu (2022):** Conceptualization and Development of Cultural Literary Routes. V: Katsoni, Vicky & Andreea Claudia Șerban (ur.): *Transcending Borders in Tourism Through Innovation and Cultural Heritage: 8th International Conference, IACuDiT, Hydra, Greece, 2021*. Cham, Springer International Publishing, 557–569.
- GKD Borovci (2020):** Kolesarjenje po Kettejevi poti uspelo!. <http://faktujetu.si/novice/kolesarjenje-po-kettejevi-poti-uspelo/> (zadnji dostop: 2025-06-19).
- Gössling, Stefan, Balas, Martin, Mayer, Marius & Sun Ya-Yen (2023):** A Review of Tourism and Climate Change Mitigation: The Scales, Scopes, Stakeholders and Strategies of Carbon Management. *Tourism Management*, 95, 104681. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517722001947> (zadnji dostop: 2025-06-03).
- Graburn, Nelson & Takayoshi Yamamura (2020):** Contents Tourism: Background, Context, and Future. *Journal of Tourism and Cultural Change*, 18, 1, 1–11.
- Guia, Jaime & Tazim Jamal (2020):** A (Deleuzian) Posthumanist Paradigm for Tourism Research. *Annals of Tourism Research*, 84, 102982. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/32834223/> (zadnji dostop: 2025-06-15).
- Halkos, George & George Ekonomou (2023):** Can Business and Leisure Tourism Spending Lead to Lower Environmental Degradation Levels?: Research on the Eurozone Economic Space. *Sustainability*, 15, 7, 6063.
- Hayes, Stu & Hazel Tucker (2022):** Remaking a Case for Philosophic Practitioner Education. *Annals of Tourism Research*, 94, 103404. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S016073832200055X> (zadnji dostop: 2025-06-13).
- Herbrechter, Stefan (2013):** Posthumanism: A Critical Analysis. London, New York, A&C Black.
- Herbert, David (2001):** Literary Places, Tourism and the Heritage Experience. *Annals of Tourism Research*, 28, 2, 312–333.
- Hoppen, Anne, Brown, Lorraine & Alan Fyall (2014):** Literary Tourism: Opportunities and Challenges for the Marketing and Branding of Destinations?. *Journal of Destination Marketing & Management*, 3, 1, 37–47.
- Ilič, Jelica, Lukić, Tin, Besermenji, Snežana & Ivana Blešić (2021):** Creating a Literary Route Through the City Core: Tourism Product Testing. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA*, 71, 1, 91–105.

Jurinčič, Nina (2016): Literary tourism and the cultural geography of a place: Case study – James Joyce Centre and Dublin. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 26, 2, 247–258.

Kaarlenkaski, Taija & Tytti Steel (2020): Post-humanism and Multispecies Ethnology. *Ethnologia Fennica*, 47, 2, 1–4.

Kakež, Mateja (b. I.): Kettejeva pot od Ilirske Bistrice do Prema (zloženka). Ilirska Bistrica, TIC Ilirska Bistrica.

Keršič Svetel, Marjeta (2010): Strokovna izhodišča za smernice in standarde kakovosti na področju načrtovanja interpretacije dediščine podeželja. V: Mahne, Lili, Mahne, Tina, Starič, Metka & Tomaž Stojanovič (ur.): *Identiteta je tudi interpretacija preteklosti*. Cerknica, Notranjski ekološki center NEC, 5–18.

Koščak, Marko & Tony O'Rourke (2023): Cultural and Heritage Tourism: A Potential for Local Sustainable Tourism Development?. V: Koščak, Marko & Tony O'Rourke (ur.): *Ethical and Responsible Tourism*. London, Routledge, 44–59.

Laroche, Perrine C. S. J., Schulp, Catharin J. E., Kastner, Thomask & Peter H. Verburg (2023): The Role of Holiday Styles in Shaping the Carbon Footprint of Leisure Travel Within the European Union. *Tourism Management*, 94, 104630. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0261517722001431> (zadnji dostop: 2025-06-03).

Liu, Ying (2020): Evaluating Visitor Experience of Digital Interpretation and Presentation Technologies at Cultural Heritage Sites: A Case Study of the Old Town, Zuoying. *Built Heritage*, 4, 1, 14. <https://built-heritage.springeropen.com/articles/10.1186/s43238-020-00016-4> (zadnji dostop: 2025-06-01).

Lovrentjev, Sonja (2015): Education of Tourist Guides: Case of Croatia. *Procedia Economics and Finance*, 23, 555–562.

Lucifora, Chiara, Schembri, Massimiliano, Poggi, Francesco, Grasso, M. Giorgio, & Aldo Gangemi (2023): Virtual Reality Supports Perspective Taking in Cultural Heritage Interpretation. *Computers in Human Behavior*, 148, 1–13.

Lukan, Vilja (2022): Težka dediščina in temačni turizem: primer nekdanjega koncentracijskega taborišča Ljubelj. *Glasnik SED*, 62, 1, 45–56.

Lusby, Carolin (2021): Benefits and Threats of Travel and Tourism in a Globalized Cultural Context. *World Leisure Journal*, 63, 1, 2–4.

Makovec Haložan, Mojca, Bedrač, Rosvita, Čeh, Danilo, ... & Laura Pompe Sterle (2010): Priporočila za postavitev signalizacije za pohodne poti in poti nordijske hoje: Študija o označevanju in vzdrževanju tematskih pohodnih poti. Ljubljana, Služba Vlade RS za lokalno samoupravo in regionalno politiko.

Mansfield, Charlie & Jasna Potočnik Topler (2026): Potopisno pripovedništvo za turizem in znamenje mest: metodologije pisanja o urbanih prostorih. Maribor, Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba. <https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/1094> (zadnji dostop: 2025-06-13).

Mansfield, Charlie & Jasna Potočnik Topler (2023): Travel Writing for Tourism and City Branding: Urban Place-Writing Methodologies. Abingdon, New York, Routledge, Taylor & Francis Group.

Mansfield, Charles, Roberts, Zoe & Jasna Potočnik Topler (2025): Communicating Tourism Destinations Through Travel Writing: A Case Study on Travel Content Research in Tourism Co-Creation. *Turyzm/Tourism*, 35, 1, 55–66.

Mansfield, Charlie, Séraphin, Hugues, Wassler, Philipp & Jasna Potočnik Topler (2024): Travel Writing as a Tool for Sustainable Initiatives: Proposing a Dialogue Journaling Process Model. *Journal of Travel Research*, 64, 2, 485–493.

Meyer, Dorothea (2004): Tourism Routes and Getaways: Key Issues For the Development of Tourism Routes and Gateways and Their Potential For Pro-Poor Tourism. <https://odi.org/en/publications/routes-and-gateways-key-issues-for-the-development-of-tourism-routes-and-gateways-and-their-potential-for-pro-poor-tourism/> (zadnji dostop: 2025-05-13).

Mossberg, Lena (2008): Extraordinary Experiences Through Storytelling. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 8, 3, 195–210.

Mossberg, Lena, Therkelsen, Anette, Huijbens, Edward H., Björk, Anna-Karin & Peter Olsson (2011): Storytelling and Destination Development. <https://vbn.aau.dk/en/publications/storytelling-and-destination-development-possibilities-and-drawba> (zadnji dostop: 2025-06-20).

Neprekinjenost sebe (2023): Neprekinjenost sebe: ohranjanje ilirskobistriške identitete. <https://www.ilirska-bistrica.si/objava/839104> (zadnji dostop: 2025-06-19).

Newman, David B., Tay, Louis & Ed Diener (2014): Leisure and Subjective Well-Being: A Model of Psychological Mechanisms as Mediating Factors. *Journal of Happiness Studies*, 15, 555–578.

Nguyen-Viet, Bang & Si Van Nguyen (2023): Authentic Experience, Place Attachment, and Behavioral Intention: Vietnamese Religious Tourism. *SAGE Open*, 13, 4. <https://doi.org/10.1177/21582440231216193> (zadnji dostop: 2025-06-02).

Papadopoulou, Dimitria, Lupașcu, Tatiana & Mateja Kregar Gliha (2023): Online Guided Tours: Terminology and New Ways of Cultural Heritage Interpretation by Tourist Guides. *Proceedings of an International Conference*. Tulcea.

Perko, Verena (2014): Muzeologija in arheologija za javnost: muzej Krasa. Ljubljana, Kinetik, zavod za razvijanje vizualne kulture.

Perko, Verena (2015): Muzej Krasa: med željami, potrebami sodobne družbe, teorijo in prakso. Kronika: Iz zgodovine Krasa, 63, 3, 717–724.

Pokrajinskimuzejkoper.si (2021): Ne bom se vdal: Življenje Dragotina Ketteja. <https://www.pokrajinskimuzejkoper.si/si/zbirke/ne-bom-se-vdal-zivljenje-dragotina-ketteja> (zadnji dostop: 2025-06-20).

Pond, Kathleen Lingle (1993): The Professional Guide: Dynamics of Tour Guiding. Cornell, Van Nostrand Reinhold.

Potočnik Topler, Jasna (2020): Literarni turizem in priložnosti za njegov razvoj v Sloveniji: Louis Adamič - pisatelj z zgodbo, ki povezuje Slovenijo, Balkan in Združene države Amerike. Maribor, Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

Potočnik Topler, Jasna (2021): Cultural Events as Tools of Developing Sustainable Tourism in Rural Areas – the Case of Sevnica in Slovenia. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 31, 2, 245–258.

Potočnik Topler, Jasna (2022): Literary Walking Tours as a Form of Well-Being: Slovene Writers' Trail and the Prežihov Voranc Route. V: Borlinič Gačnik, Maja & Milica Rančič Demir (ur.): *Contemporary Issues in Tourism*. Maribor, Univerza v Mariboru, 159–175.

Potočnik Topler, Jasna, Webb, Jane, Petek, Vita & Mateja Kregar Gliha (2024): Communication in Tourism: Tour(ist) Guides, Storytelling and the DRAMMA Model. V: Potočnik Topler, Jasna & Mojca Kompara Lukančič (ur.): *Active and Inclusive Teaching of Literacy and Communication Skills For Enhanced Employment and Sustainable Economic Growth*. Maribor, Univerza v Mariboru, 83–103.

Potočnik Topler, Jasna, Zubanov, Violeta, Gorenak, Mitja & Mladen Knežević (2017): Communication Skills in the Tourism Sector: The Role of Tour Guides in Presenting Attractions. *Tourismos*, 12, 1, 59–78.

Reisinger, Yvette & Carol Steiner (2006): Reconceptualising Interpretation: The Role of Tour Guides in Authentic Tourism. *Current Issues in Tourism*, 9, 6, 481–98.

Richards, Greg (2018): Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 36, 12–21.

Richards, Greg (2024): The Curatorial Turn in Tourism and Hospitality. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 36, 13, 19–37.

Roiphe, Alberto (2025): Literary Tourism: Expanding Concepts between Writers and Tourist-readers. *Tourism & Heritage Journal*, 7, 1, 1–18.

Ropret Homar, Aja & Ljubica Knežević Cvelbar (2023): Combatting Climate Change Through Message Framing? A Real Behavior Experiment on Voluntary Carbon Offsetting. *Journal of Travel Research*, 63, 4. <https://doi.org/10.1177/00472875231179400> (zadnji dostop: 2025-05-30).

Rože, Aneja (2021): Evropski teden mobilnosti v občini Ilirska Bistrica: Za več življenja in manj motornega prometa v Ilirski Bistrici. *Ilirska Bistrica, Bistriški odmevi: Glasilo občine Ilirska Bistrica*, avgust–oktober, 24–25.

Rože, Aneja (2022a): Trajnostno povezani v Ilirski Bistrici. *Bistriški odmevi: Glasilo občine Ilirska Bistrica*, avgust–september, 16–17.

Rože, Aneja (2022b): Idejni načrt prenove Kettejeve poti (interno gradivo). *Ilirska Bistrica, Občina Ilirska Bistrica*.

Rože, Aneja (2022c): Šolski živžav na Premu: Premska osnovna šola od ustanovitve do začetka 20. stoletja. *Kronika*, 70, 1, 105–122.

Rože, Aneja (2023a): Spominska obeležja Dragotinu Ketteju od pesnikove smrti do stote obletnice njegovega rojstva. *Kronika: Iz zgodovine Ilirske Bistrice*, 71, 3, 591–609.

Rože, Aneja (2023b): Oprema na Kettejevi poti (interno gradivo). *Ilirska Bistrica, Občina Ilirska Bistrica*.

Shiyong, Zheng, Wu, Mingyue & Junyun Liao (2023): The Impact of Destination Live Streaming On Viewers' Travel Intention. *Current Issues in Tourism*, 26, 2, 184–198.

Squire, Shelagh J. (1996): Literary Tourism and Sustainable Tourism: Promoting 'Anne of Green Gables' in Prince Edward Island. *Journal of Sustainable Tourism*, 4, 3, 119–34.

Sta.si (2006): Danes prvi pohod po poti pesnika Dragotina Ketteja. <https://www.sta.si/1041431/danes-prvi-pohod-po-poti-pesnika-dragotina-ketteja> (zadnji dostop: 2025-06-19).

STO, Slovenija, zakladnica literature (2024): Slovenija, zakladnica literature. <https://www.slovenia.info/sl/zgodbe/slovenija-zakladnica-literature> (zadnji dostop: 2025-06-19).

STO, Umetnost in kultura 2024–2025 (2024): Slovenska turistična organizacija. *Umetnost in kultura 2024–2025*. https://www.slovenia.info/uploads/kultura/SUK/SUK_dokument_final_SPLET.pdf (zadnji dostop: 2025-06-19).

Strategija (2017): Strategija trajnostne rasti slovenskega turizma 2017–2021. Ljubljana, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. https://www.slovenia.info/uploads/dokumenti/kljuni_dokumenti/strategija_turizem_koncno_9.10.2017.pdf (zadnji dostop: 2025-06-21).

Strategija (2022): Strategija slovenskega turizma 2022–2028. Ljubljana, Ministrstvo za gospodarski razvoj in tehnologijo. <https://www.gov.si/assets/ministrstva/MGTS/Dokumenti/DTUR/Nova-strategija-2022-2028/Strategija-slovenskega-turizma-2022-2028-dokument.pdf> (zadnji dostop: 2025-06-21).

Taylor, Carol A., Hogarth, Hannah, Cranham, Joy ... & Karen Barr (2023): Concept-ing with the Gift: Walking Method/ologies in Posthumanist Research. *Journal of Posthumanism*, 3, 1, 13–31.

TD BISTRIC (2018): Dan za kulturo in tek: 1. tek po Kettejevi poti. Bistriški odmevi: Glasilo Občine Ilirska Bistrica 69, 46.

Thomsen, Bastian, Copeland, Kellen, Fennell, Samuel R., Thomsen, Jennifer, ... & Olav Muurlink (2023): The Promise of Posthumanism in Wildlife Eco-tourism: A Set of Case Studies of Veterinarians' Role at Wildlife Rehabilitation Centers in Costa Rica. *Journal of Ecotourism*, 1–19. <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14724049.2023.2214707> (zadnji dostop: 2025-04-02).

Tribe, John (2002): The Philosophic Practitioner. *Annals of Tourism Research*, 29, 2, 338–357.

Tribe, John & Brendan Paddison (2021): Degrees of Change: Activating Philosophic Practitioners. *Annals of Tourism Research*, 91, 103290. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S0160738321001687> (zadnji dostop: 2025-06-03).

TV Galeja (2024): Nепреkinjenost sebe – Prem, marec 2024. <https://www.youtube.com/watch?v=JQrQyfli6R8> (zadnji dostop: 2025-06-19).

Vitić-Četković, Andriela, Jovanović, Ivona & Jasna Potočnik Topler (2020): Literary Tourism: The Role of Russian 19th Century Travel Literature in the Positioning of the Smallest European Royal Capital – Cetinje. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30, 1, 81–98.

Weiyii Teoh, Mark, Kwek, Anna & Ying Wang (2023): An Analytical Autoethnographic Study of Culture's Role in Transformative Tourism Experiences. *Tourism Management Perspectives*, 46, 101097. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2211973623000259> (zadnji dostop: 2024-06-15).

Weng, Lisheng, Liang, Zengxian & Bao Jigang (2020): The Effect of Tour Interpretation on Perceived Heritage Values: A Comparison of Tourists With and Without Tour Guiding Interpretation at a Heritage Destination. *Journal of Destination Marketing & Management*, 16, 100431. <https://www.sciencedirect.com/science/article/abs/pii/S2212571X20300536> (zadnji dostop: 2025-05-29).

Wondirad, Amare & Biruk Ewnetu (2019): Community Participation in Tourism Development as a Tool to Foster Sustainable Land and Resource Use Practices in a National Park Milieu. *Land Use Policy*, 88, 104155. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0264837719305058> (zadnji dostop: 2024-06-06).

Xuemei, Liu, Rahman, Mohamad Luthfi Abdul, Veeramuthu, Saravanan & Guanghui Qiao (2023): Evolutionary Paths and Trends in Literary Tourism Research: A Visual Analysis Based on Citespace. *Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 26, 4, 763–783.

ZRC-SAZU (2025): Zgodbarjenje. <https://isjfr.zrc-sazu.si/sl/terminologisce/svetovanje/zgodbarjenje> (zadnji dostop: 2025-06-19).

Zupan Sosič, Alojzija (2020): Osrednji literarni muzej kot pospeševalec literarnega turizma v Sloveniji. *Slavia Centralis*, 11, 2, 119–131.

DANTE NEL CONTESTO STORICO-CULTURALE DEL MONTENEGRO A CAVALLO TRA LA FINE DEL XIX E L'INIZIO DEL XX SECOLO

Marko VUKČEVIĆ

Università del Montenegro, Facoltà di Filologia, Danila Bojovića bb, 81400 Nikšić, Montenegro
e-mail: markov@ucg.ac.me

SINTESI

L'obiettivo di questo articolo è analizzare, in una cornice storico-culturale, le principali tendenze legate all'introduzione delle influenze culturali e letterarie europee nella tradizione montenegrina a cavallo tra il XIX e il XX secolo, epoca fortemente orientata al folklore patriottico-nazionale e caratterizzata da una marcata chiusura nei confronti degli influssi esterni. Particolare attenzione sarà riservata alla cultura italiana, considerata il paradigma più prossimo del modello culturale occidentale e con una tradizione plurisecolare in Montenegro, prendendo come modello la figura di Dante Alighieri, autore canonico della letteratura occidentale e simbolo dell'unità politica, linguistica e culturale d'Italia. L'analisi si soffermerà, infine, su come tali tendenze culturali straniere abbiano potuto contribuire a una trasformazione sia dell'ambiente socio-culturale in cui si manifestavano, sia dei canoni culturali e letterari precedentemente consolidati nella cultura d'arrivo.

Parole chiave: Dante Alighieri, Montenegro, contesto storico-culturale, influssi culturali mediterranei, canone letterario occidentale

DANTE ALIGHIERI IN THE HISTORICAL AND CULTURAL CONTEXT OF MONTENEGRO BETWEEN THE LATE 19TH AND EARLY 20TH CENTURIES

ABSTRACT

The aim of this article is to analyze, from a historical-cultural perspective, the main trends related to the introduction of European cultural and literary influences into the Montenegrin tradition at the turn of the nineteenth and twentieth centuries – a period characterized by a strong orientation toward patriotic-national folklore and marked by pronounced resistance to external influences. Particular attention will be given to Italian culture, regarded as the closest paradigm of the Western cultural model and possessing a centuries-old tradition in Montenegro, using as a case study the figure of Dante Alighieri, canonical author of Western literature and a symbol of Italy's political, linguistic, and cultural unity. Ultimately, the analysis will focus on how these foreign cultural trends contributed to transforming both the socio-cultural environment in which they emerged and the cultural and literary canons previously established in the receiving culture.

Keywords: Dante Alighieri, Montenegro, historical and cultural context, Mediterranean cultural influences, Western literary canon

INTRODUZIONE

La questione della presenza delle culture straniere nel Montenegro, soprattutto quelle mediterranee, è già da molto tempo di grande interesse per gli esperti in materia. In questo contesto, la ricerca sulla presenza della cultura italiana - in particolare di Dante con la valenza di padre della patria e simbolo dell'unità politica, linguistica e culturale d'Italia, il più vicino centro culturale di riferimento - rappresenta uno dei punti di partenza per lo studio integrale delle relazioni interculturali del Montenegro nel passato.

Le teorie della ricezione letteraria di Hans Robert Jauss (1982a) e Umberto Eco (1990) hanno fornito strumenti utili per lo studio delle interpretazioni semantiche e critiche dei testi nel contesto generale della cultura spirituale e dei significati letterari pur appartenendo a correnti teorico-letterarie diverse. Partendo dalla ricezione indiretta delle opere letterarie, le teorie ci hanno fornito una metodologia combinata e aperta per esaminare varie prerogative, permettendoci di avvicinare significativamente la critica sulla presenza dantesca nel Montenegro all'ideale *metodo totale*. In tal senso, essa ha incoraggiato una varietà di analisi storiche, sociologiche, tematiche, archetipiche e culturali al fine di spiegare più accuratamente perché alcune culture straniere e i loro autori letterari furono accettati e poi lasciati all'oblio come successe all'opera di Dante nel Montenegro.

Nel presente articolo si andrà ad esaminare una sola area dei flussi storici complessi in ambito socio-culturale, in particolare, la ricezione di Dante nei periodici all'epoca dello sviluppo culturale del Paese. Per poter chiarire questo tema è importante enfatizzare che le pubblicazioni periodiche allora erano i pilastri della cultura, il mezzo per conoscere la vita socio-politica e letterario-culturale che pulsava nel principato e regno del Montenegro (Nikčević, 2012, 64–65). Seguendo questo ragionamento, la ricerca esamina la correlazione di causa-effetto della quale abbiamo trovato prove nelle riviste stesse.

I principii fondamentali della ricerca sono stati territoriali e diacronici. L'articolo comprende diversi contributi, scritti e opere su Dante apparsi in un determinato territorio, in un determinato periodo storico. Questo territorio comprende l'area caratterizzata dal territorio dell'attuale Montenegro, nonostante il fatto che sia le strutture statali sia il territorio siano cambiati più volte durante il periodo a cui si riferisce la ricerca¹. Il contesto complessivo della ricerca implica un aspetto comparativo, teorico e storico-letterario esaminato affidandosi a un metodo integrale e comprensivo di analisi fenomenologica delle strutture comunicative di testi letterari e di rapporti tra messaggi e destinatari. La parte empirica ha previsto l'estrazione di materiale da fonti storiche, principalmente dalle riviste, almanacchi e giornali stampati a cavallo tra XIX e XX secolo, ovvero dal ripristino della tipografia statale nel 1835 fino al 1918 quando il Montenegro cessa di esistere come Stato indipendente e diventa parte del più ampio circuito culturale slavo meridionale. I risultati ottenuti vengono interpretati attraverso la situazione storica, sociologica e culturale nel senso più ampio del termine.

Le condizioni socio-culturali e politiche in cui i giornali e le riviste letterarie montenegrine operavano dalla metà dell'Ottocento, così come la missione che raggiungevano a vari livelli (educativo, etico, sociale, estetico, ideologico), ne fecero un fenomeno multiforme. Essendo per la maggior parte pubblicazioni statali ufficiali o appartenenti a privati soggetti all'autorità assoluta del sovrano, essi erano per lo più lo specchio dello spirito del tempo e portavoce dell'ideologia politica statale, più che l'enfasi di una selezione letteraria di opere, traduzioni o contributi pubblicati (Andrijašević, 2017, 138). Frattanto, in tutte le pubblicazioni periodiche del tempo si possono registrare instabilità e oscillazioni nella politica editoriale e i cambiamenti quantitativi nella rappresentazione tematica sia di genere dei testi pubblicati, sia di selezione degli autori stranieri presentati². I principii della linea editoriale e gli

1 In questa diacronia, limitata dalla data di pubblicazione della prima pubblicazione periodica nel 1835 e dalla scomparsa del Paese come Stato sovrano nel 1918, il Montenegro fu guidato da una monarchia teocratica ereditaria governata dalla dinastia Petrović Njegoš (1697–1918) che dapprima godeva dell'autorità politico-religiosa di *vladika* – arcivescovo e metropolita ortodosso che univa al suo ruolo ecclesiastico il potere temporale, che passava dallo zio al nipote (sussistendo il celibato) grazie all'acclamazione della volontà testamentaria da parte dei rappresentanti delle tribù e dei clan montenegrini liberi. Il territorio del cosiddetto *Vecchio Montenegro* che comprendeva la piccola area libera attorno alla capitale Cetinje (Cettigne), era lo Stato teocratico fino al 1852 quando si trasformò in principato laico dividendo il potere secolare da quello spirituale. Il Principato del Montenegro (1852–1910) entro i confini determinati dalla Conferenza di Costantinopoli (1858) poi riconosciuti a livello internazionale dal Congresso di Berlino (1878) riuscì ad espandersi significativamente. In seguito, il principato si trasformò nella monarchia ereditaria sotto il nome Regno del Montenegro (1910–1918) che si allarga territorialmente in due guerre balcaniche nella forma che durò fino alla creazione del Regno dei Serbi, Croati e Sloveni nel 1918 (Andrijašević, 2019, 42–43, 103–105, 133–135, 163–166).

2 Dal 1834 al 1918 nel Montenegro furono pubblicate in totale 68 pubblicazioni periodiche di vari tipi (giornali, riviste, calendari, almanacchi ecc.) tra cui le più importanti erano: *Crlica* (1835–1839); *Orlić* (1865–1880; 1885); *Crnogorka* (1871; 1884–1885); *Crnogorac* (1871–1873), *Zeta* (1885); *Nova Zeta* (1889–1891); *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), *Dan* (1911–1912) e *Glas Crnogorca* (1873–1914). Nella zona litorale delle Bocche di Cattaro, che all'epoca si trovava sotto il dominio dell'Impero austro-ungarico, dal 1844 al 1918 furono pubblicate 14 pubblicazioni periodiche (Luketić & Vukmirović, 1985, 13–15).

obiettivi indicati direttamente e indirettamente negli articoli introduttivi o nei manifesti delle pubblicazioni stesse, confermano non solo diverse tendenze letterarie e artistiche, ma innanzitutto quelle politiche che erano programmate, suggerendo «l'orizzonte d'attesa dei lettori» (Jauss, 1982b, 186) riferendosi a quello ideologico. In questo senso, la presenza di letteratura straniera nelle riviste dipendeva dalla politica editoriale e dalle simpatie dell'editore nel contesto socio-politico della ideologia nazionale e della cultura d'arrivo (Andrijašević, 2017, 237).

A seconda del periodo di pubblicazione e della programmazione dei periodici, in alcuni la letteratura italiana era più rappresentata, in altri meno, mentre la maggior parte degli autori non erano rappresentati né in ordine storico, né secondo il loro valore letterario o fama internazionale. Un'attenzione particolare merita il fatto che, nonostante le difficoltà storiche e le differenze nello sviluppo sociale, le tendenze culturali italiane siano state presenti fin dall'inizio delle attività editoriali, attraverso vari contributi storici, politici e letterario-culturali. Il codice socio-culturale e l'ideologia politica dominante dettavano i fenomeni e i processi, per cui spesso accadeva che alcuni scrittori rimanessero insensibili alla lingua in cui venivano tradotti. La presenza complessiva della letteratura italiana nel periodo esaminato occupa il secondo posto tra tutte le letterature straniere, anche se molto dietro la preminenza della letteratura russa, che è la più presente (Kilibarda, 1992, 181). Nelle traduzioni letterarie e i vari testi critici, pubblicati prevalentemente nei giornali e nelle riviste, sono stati presentati in totale una cinquantina di autori italiani, dai più importanti rappresentanti delle singole epoche agli scrittori secondari e quasi dimenticati (Kilibarda, 1992, 181–182). Va notato che, durante questo periodo, vengono pubblicati una decina dei contributi di vario tipo su Dante: articoli, saggi, traduzioni, annunci, notizie e note informative. Gli articoli e i saggi erano spesso tradotti da un'altra lingua, soprattutto dal francese o dal tedesco, tenendo sempre presente che le traduzioni di traduzioni sono prive dell'integrità dell'originale (Benjamin, 2023, 79). Ciononostante, Dante è stato l'autore con cui cominciò la fase di apertura delle riviste montenegrine verso le culture straniere di tipo occidentale per arrivare all'accoglienza degli autori contemporanei che hanno segnato l'epoca del romanticismo, nonché dei grandi nomi delle letterature straniere dei secoli precedenti.

DAL PRIMATO EUROPEO ALLA TRADIZIONE BALCANICA

Nel mosaico del patrimonio culturale del Montenegro, la storia mette in evidenza alcune specificità in relazione alle fasi delle epoche culturali in altri paesi balcanici ed europei più sviluppati. Le prime tracce di alfabetizzazione del Paese risalgono all'alto Medioevo e quelle della zona delle Bocche di Cattaro ancora prima, al periodo romano (Rotković, 2012, 41–42, 62). Il Montenegro ebbe un singolare primato nello sviluppo culturale dell'Europa meridionale a cavallo tra il XIV e XV secolo introducendo nel 1493 a Cetinje la tipografia dove furono stampati i primissimi libri del mondo europeo meridionale: *l'Oktoih prvoglasnik* [*l'Octoechos del Primo Tono*] – uno di cinque libri religiosi conservati tuttora che non solo fu il primo libro liturgico ortodosso in cirillico (slavo ecclesiastico) stampato nei Balcani, ma anche il primo libro in assoluto degli slavi meridionali³. Nondimeno, ci vollero secoli prima che letteratura e cultura montenegrina tenessero il passo con le grandi letterature europee e per secoli il più piccolo Stato balcanico non ebbe le condizioni per approfittare né della vicinanza delle Bocche di Cattaro, né del primato culturale raggiunto all'epoca quando in Europa fiorivano l'umanesimo e il rinascimento, fondamentalmente perché l'attività culturale in generale era stata condizionata dalle vicende specifiche della piccola comunità etnica e dai modi del suo sviluppo. Bruscamente interrotto il medioevo con la conquista da parte dell'Impero ottomano, nei Balcani che erano isolati dal resto dell'Europa occidentale e dai movimenti culturali europei fu impedita una riforma e una trasformazione delle società. Nel Montenegro, più che altrove, quel processo di evoluzione e di riforma culturale fu ostacolato da diverse ragioni politico-sociali ed economiche.

Durante il XIX secolo venne a conclusione *l'età eroica* per la liberazione e la definizione dei confini del territorio nazionale con il formale riconoscimento internazionale dell'indipendenza al Congresso di Berlino (1878), suscitando in tal modo un risoluto interessamento e attenzione delle grandi potenze europee. Nel corso dell'Ottocento, la società montenegrina rimase una società incompleta, con una organizzazione sociale sostanzialmente tribale, priva di istituzioni scolastiche e culturali, dove gli intellettuali erano molto rari e la mentalità rurale di regola conservatrice molto diffusa⁴. L'alfabetismo era a livello di errore statistico: nonostante manchino dei dati accurati si suppone che alla fine del XIX secolo il livello dell'analfabetismo fosse elevatissimo

3 A soli trentotto anni dall'invenzione della stampa da parte di Gutenberg e del primo libro stampato nel mondo, il sovrano del regno medievale montenegrino Đurađ Crnojević (ca. 1470–ca.1514) portò a Cetinje nel 1493 il torchio tipografico da Venezia e fondò la tipografia *Obod*, la prima tipografia statale nel mondo (Martinović, 1965).

4 Fino a quel periodo, il Montenegro era abitato da popolazioni piuttosto omogenee ed uniformi, da slavi ortodossi che condividevano un'organizzazione sociale di tipo clanico sotto l'autorità dei Petrović Njegoš (1697–1918). Come risultato dell'accrescimento territoriale e demografico appena conseguito alla fine del secolo, il piccolo principato balcanico si trovò a interagire con territori e popolazioni molto diversi dal punto di vista etnico, religioso e culturale (Andrijašević, 2019, 122).

con una percentuale oltre il 90% e che fossero appena tre su cento gli abitanti con l'abilità di scrivere e leggere (Pejović, 1971, 199-201). Con poche eccezioni, l'intera vita culturale a cavallo tra il XIX e il XX secolo, seppur modestissima, era concentrata intorno ai metropolitani di Cetinje, vescovi-principi di vasta cultura, intellettuali, poliglotti ed eruditi. La corrispondenza epistolare, le poesie, le cronache e le storie scritte dai *vladika* rappresentano il vero nucleo della letteratura montenegrina scritta dell'epoca⁵. Siccome non esisteva una società urbana e i pochi e rari scrittori erano legati alle biblioteche dei monasteri ortodossi, il loro contatto con il mondo passava quasi sempre attraverso la Russia, dove viaggiavano, studiavano e da dove giungevano i libri. La situazione era del tutto diversa nella regione costiera dove, grazie ai continui contatti con il Mediterraneo, l'antica città marittima di Cattaro e la regione circostante continuano ad essere la zona culturalmente più avanzata. Questa è l'unica zona dell'attuale Montenegro che da due millenni è integrata pienamente nella civiltà occidentale e che con la sua ricchissima eredità storica rappresenta tuttora la più grande concentrazione del patrimonio artistico e culturale del Paese. Il livello dell'istruzione e della cultura del clero cattolico bocchese era molto più elevato rispetto a quello del clero ortodosso, in primo luogo grazie ai loro legami e ai contatti secolari con la Dalmazia e l'Italia dove studiavano nei loro seminari e università. Di conseguenza, i mediatori e divulgatori della cultura delle città cattoliche della zona limitrofa bocchese erano non solo più numerosi, ma anche notevoli e incomparabilmente più colti ed istruiti (Pantić, 1990, 366-367).

INFLUENZE CULTURALI MEDITERRANEE

Benché in contatto intenso con le Bocche di Cattaro e implicitamente con Venezia dove fioriva una vivace attività culturale, il Montenegro comunque non ebbe l'energia né fu nelle condizioni di approfittare di tale benefico influsso in modo significativo. Nel corso dell'Ottocento l'espansione dell'attività di stampa ed editoria della capitale montenegrina porterà nelle riviste e pubblicazioni periodiche i grandi nomi delle letterature straniere, innanzitutto grazie ai cosiddetti *forestieri* della cerchia culturale bocchese o di provenienza dalmata che

diedero impulso all'iniziativa culturale per avvicinare e rivelare la letteratura e cultura straniera al pubblico letterario montenegrino⁶. Il ruolo dei *forestieri* ammessi nel territorio libero montenegrino non può essere trascurato, non solo per quanto riguarda il loro contributo di avvicinamento e scambio di conoscenze tra le culture e tradizioni profondamente diverse, ma anche per il loro contributo allo sviluppo culturale, statale ed economico del Montenegro in generale (Đukić, 1951, 102-125).

Tra le caratteristiche di fondo che si svilupparono si può notare, appunto, la lontananza e la divisione in due correnti parallele tra la cultura montenegrina e quella bocchese, che per secoli continuarono ad esistere separatamente, senza fondersi e intrecciarsi incisivamente. Per lungo tempo esse rimasero senza contatti reciproci: la parte cattolica della popolazione aveva una produzione letterario-culturale del tutto particolare e originale che si sviluppava e cambiava secondo il progresso e i cambiamenti delle correnti dell'Occidente europeo, mentre quella del mondo ortodosso conservò forme ben definite e immutabili con rari, occasionali ed eccezionali tentativi di fluttuazione (Nikčević, 2012, 90). Un'altra caratteristica di lungo periodo della cultura bocchese è che nel passato, essa si esprimeva principalmente in latino e in italiano, e che i suoi esponenti proseguirono la loro carriera prevalentemente nei circoli culturali d'Italia. Siccome la maggior parte degli autori proveniva dai ranghi dei dotti o degli ecclesiastici teologi, la loro espressione e produzione culturale era pia, moralistica e anche apertamente propagandistica (Nikčević, 2012, 56-57, 482)⁷. D'altra parte, la cultura sul territorio del Montenegro ebbe una certa produzione significativa per quanto le circostanze storiche e sociali lo consentissero, con pochissimi autori, prevalentemente ortodossi, che trattavano temi legati alla propaganda politico-religiosa e ideologica statale. Ad ogni modo, i suoi protagonisti, così come i suoi fruitori, furono separati da quelli del litorale da destini storici, da confini statali e politici, ma anche da religioni antagoniste nella cesura fra il Mediterraneo cattolico e quello ortodosso (Matvejević, 2003, 65). Queste differenze, come conseguenze inevitabili, portarono non solo ad una disuguaglianza della vita culturale, ma anche a una diversa concezione della cultura e dello scopo che essa avrebbe dovuto avere. La cultura bocchese riuscì a seguire meglio e ad accettare in misura maggiore ciò che

5 La periodizzazione storica della letteratura montenegrina può essere suddivisa in sette periodi: letteratura del periodo di Doclea (IX-XII sec.), letteratura del periodo di Zeta (XII-XIV sec.), letteratura umanistico-rinascimentale (XIV-XVI sec.), letteratura barocca (XVII-XVIII sec.), letteratura dell'epoca di Petar I e Petar II Petrović Njegoš (XVIII-XIX sec.), letteratura moderna (XX sec.) e letteratura contemporanea (XXI sec.) (Nikčević, 1993, 43-44).

6 Nella storia culturale e letteraria montenegrina, il termine *forestieri* si riferisce a quei mediatori e divulgatori letterario-culturali che, spinti da diversi motivi, arrivarono a lavorare nel Montenegro da tutte le regioni slavo meridionali restandoci un periodo più o meno lungo, innanzitutto nella capitale di Cetinje (Nikčević, 2019, 140).

7 L'arcivescovo di Antivari e Zara, politico e teologo Vicko Zmajević (1670-1745), che scriveva in croato, italiano, latino e albanese, «compose molte opere teologiche e apologetiche» (Sbutega, 2007, 219). Lo storico, vescovo e teologo croato Pavao Butorac (1888-1966) nel suo libro sulla storia culturale della città di Perasto, afferma che, in passato, gli ortodossi residenti in città saldamente cattoliche erano spesso provocati dal comportamento aggressivo del clero cattolico che impediva loro di celebrare la liturgia eucaristica secondo le tradizioni e i riti delle Chiese orientali, pur avendone diritto, e che tale atteggiamento «derivava dalla convinzione di una superiorità culturale e da un certo fanatismo nazionale» (Butorac, 1999, 192).

stava accadendo sulla scena culturale e letteraria europea dell'epoca, sebbene si affidasse spesso alla mediazione della Croazia e dell'Italia, da dove arrivavano influenze culturali importanti.

La società per la quale essa fu creata era una società dove esisteva una plurisecolare cultura urbana e un'intensa vita culturale, e in essa c'erano in proporzione più lettori e consumatori rispetto alla *cultura periferica* del Montenegro dove, la produzione culturale e letteraria veniva fruita in modo significativo dai *forestieri* (Šuković, 1986, 5-16; Nikčević, 2012, 91-116). Proprio questi ambasciatori culturali arricchirono l'insonnolita e monolitica politica editoriale delle riviste montenegrine aprendole a influssi culturali e letterari italiani. La loro caratteristica fondamentale si esprime nella forte convinzione che l'originale italiano si debba *serbocroatizzare* per poter essere conformato e adattato il più possibile alle aspettative e ai gusti estetici del pubblico letterario montenegrino i cui modelli letterari erano legati alla poesia popolare ed epica, tradizionalmente ricca di espressioni comuni, locali e forme dialettali. Poiché i metropolitani risiedevano la maggior parte del tempo, soprattutto per ragioni di sicurezza in territorio veneziano, ebbero il modo di stare in contatto con una cultura e una lingua diverse, dato che la lingua ufficiale dell'amministrazione, dell'istruzione e delle leggi nel territorio delle Bocche di Cattaro era l'italiano. In tal modo poterono arricchire la propria cultura letteraria, filosofica e politica ed entrare in contatto con importanti figure europee del tempo (Sbutege, 2007, 201). In tali circostanze il piccolo principato balcanico si aprì all'Europa attraverso il Mediterraneo creando conseguentemente nella vita culturale le condizioni favorevoli all'introduzione delle forme e dei paradigmi estetici delle culture straniere, avviando pertanto a piccoli passi una trasformazione sia dell'ambiente socio-culturale in cui si manifestavano, sia della coscienza collettiva e dei canoni letterario-culturali prestabiliti. In questo contesto abbiamo esaminato la ricezione di Dante come autore per eccellenza «grazie alla sua possibilità di una conciliazione tra terra e mare proprio in questo spazio del Mediterraneo» (Caserta, 2022, 165).

Il ruolo del Mediterraneo e della città di Cattaro, nonché di altre città bocchesi più piccole che erano sotto l'influenza veneziana altrettanto sviluppate dal punto di vista culturale (Perasto, Perzagno ecc.), fu decisivo per portare gli stimoli italiani nella cultura e nella letteratura montenegrine. Dal punto di vista tematico, stilistico e linguistico in tutte le sue espressioni, esse ormai costituivano una parte organica e omogenea della cultura

montenegrina, testimoniando i contatti interculturali con gli ambienti più dinamici dell'Europa occidentale dell'epoca. Un'attività culturale intensamente orientata verso l'emancipazione del Montenegro iniziò però con il principe-vescovo Petar II Petrović Njegoš (1813-1851), grazie a cui la produzione e la vita letteraria iniziarono a prendere una forma organizzata a partire dagli anni Trenta dell'Ottocento⁸. In quel periodo, con il rafforzamento e lo sviluppo delle organizzazioni statali vennero create le premesse favorevoli per la fissazione di una forma di lingua letteraria non codificata come mezzo di comunicazione comune all'interno del territorio sotto la giurisdizione dello Stato, sia sulla costa sia nell'entroterra. Il volgare e la lingua letteraria erano quasi livellati e gli scrittori montenegrini scrivevano, dunque, in una lingua prossima al parlato⁹.

Il periodo di pace dopo il riconoscimento internazionale dell'indipendenza del Montenegro fu estremamente prolifico in tutti i segmenti dello sviluppo sociale, in modo particolare nel campo della produzione culturale e letteraria del Paese. Si stavano sviluppando una serie di istituzioni culturali che cercarono di seguire le tendenze culturali europee. Il tentativo fu quello di accordare il canone letterario nazionale su quello meno convenzionale dell'area culturale bocchese per ricavare nuove e più moderne prospettive letterario-culturali a partire dal XX secolo in poi.

CONTESTO STORICO-CULTURALE E LETTERARIO

I rapporti letterario-culturali tra l'Italia e il Montenegro nel passato si sono consolidati prevalentemente grazie ai legami di singoli personaggi con l'ambiente italiano, in alcuni casi attraverso generi letterari specifici come la letteratura odeporea e soprattutto attraverso le pubblicazioni periodiche come mezzo principale di dialogo e comunicazione interculturale dei circoli intellettuali e letterari. Ma nemmeno questi eventi ebbero un forte influsso nella espansione della produzione traduttiva dalla lingua italiana che a lungo non fu il risultato di un'evoluzione graduale e continua o un effetto di direttive statali, bensì sporadica e improvvisata, soprattutto per le personali simpatie e gusti estetici degli autori e dei direttori responsabili di giornali e riviste che svolsero le loro attività letterario-culturali nel Montenegro (Kilibarda, 1992, 182). Le ragioni per il primato della letteratura italiana tra tutte le altre letterature occidentali europee sono molteplici

8 Petar II Petrović Njegoš, tre anni dopo essere stato nominato metropolita del Montenegro nel 1833, inaugurò al Monastero di Cetinje la stamperia portata dalla Russia dove pubblicò la sua raccolta poetica *Pustinja Cetinjski* [L'eremita di Cetigne] e inviò la prima pubblicazione periodica montenegrina (*Grlica: kalendar crnogorski*, 1835-1839) cominciando così con l'attività editoriale che crearono le condizioni favorevoli alla riforma, allo sviluppo culturale-educativo e all'ammodernamento dello Stato montenegrino (Šuković, 1986, 21). Nonostante questi successi come uomo di Stato, il metropolita Petar II è più conosciuto e riconosciuto come poeta e pensatore che come sovrano, ottenendo grande fama letteraria tra i popoli slavo meridionali.

9 Lo sviluppo della lingua montenegrina è particolare perché si basava sulla *koiné* formata naturalmente, originariamente stabilita nella lingua della comunicazione e della letteratura orale che, linguisticamente e sostanzialmente, ebbe origine dal volgare e dalla vita quotidiana (Čirgić, 2011, 37-38).

(motivi politici, storici, culturali, letterari, geografici, sociologici, religiosi ecc.) fra i quali quelli particolarmente decisivi sono:

1. la vicinanza e i profondi legami storico-politici e socio-geografici che univano il Montenegro con le Bocche di Cattaro e la Dalmazia dove la familiarità con la lingua, letteratura e cultura italiana hanno origini e tradizione plurisecolari;
2. la formazione intellettuale e la provenienza bocchese o dalmata della maggior parte degli autori di traduzioni letterarie, pubblicazioni critiche e contributi saggistici e dei mediatori e divulgatori di questo reciproco scambio multiculturale;
3. la visita privata del re Nikola I (allora principe del Montenegro) al re Vittorio Emanuele II a Roma nella primavera del 1873 e l'attualizzazione della *questione montenegrina* nella diplomazia italiana;
4. il matrimonio della principessa Elena del Montenegro con il principe di Napoli, successivamente re d'Italia, Vittorio Emanuele III di Savoia nel 1896 che suscitò numerose pubblicazioni e scritti per l'occasione contribuendo a una maggiore conoscenza del Montenegro in Italia e segnando una nuova fase nelle relazioni tra le dinastie reali e i due Paesi;
5. il Concordato del 1886 stipulato tra la Santa Sede e il Principato del Montenegro, storicamente il primo con un Paese dei Balcani e con uno stato ortodosso;
6. l'interesse per l'immagine non solo del Montenegro ma anche dei Slavi meridionali e letteratura slava in generale in Italia;
7. Petar II Petrović Njegoš, il più acclamato poeta nazionale, passò la maggior parte del suo tempo nelle zone dell'Adriatico orientale e in Italia e, appunto, la lingua italiana è stata la prima lingua straniera nella quale vengono tradotte le sue opere letterarie.

I primissimi cenni della letteratura italiana nel Montenegro si possono trovare nell'almanacco annuale *Grlica: kalendar crnogorski* (1835–1839), la prima pubblicazione periodica letteraria montenegrina promossa su iniziativa del *vladika* Njegoš, dopo il suo primo viaggio a San Pietroburgo via Trieste che fu la prima grande città europea che il vescovo-poeta montenegrino conobbe. Il centro cosmopolita dell'Adriatico settentrionale, culturalmente avanzato ebbe un'importanza peculiare e una forte influenza sia nella sua vita e sulle sue opere letterarie, sia nel suo modo di esercitare il potere politico e diplomazia internazionale (Kilibarda, 2014, 73–88). Durante i quattro anni di pubblicazione

dell'almanacco dove venivano pubblicati articoli storici, canzoni eroiche e letteratura prosastica, nell'ultimo e penultimo numero apparvero solo alcuni brevi cenni sugli autori italiani, fra i quali furono menzionate di sfuggita le figure di Tasso e Petrarca¹⁰.

Nel 1851 dopo la morte del più famoso dei Njegoš, l'ultimo principe-vescovo del Montenegro, il suo successore rinunciò alla posizione ecclesiastica di vescovo e istituì il principato secolare, trasformando il Paese in un principato laico per la prima volta dal 1697, continuando l'impegno dei suoi predecessori nello sviluppo culturale e nell'ammodernamento dello Stato. Si adoperò per ristabilire il lavoro della tipografia statale ma sfortunatamente la guerra contro i Turchi costrinse il giovane principe a fondere il piombo della tipografia per ricavarne proiettili. La nuova tipografia iniziò a operare poco prima della sua morte e dopo venticinque anni dalla pubblicazione dell'almanacco *Grlica* iniziò la pubblicazione di un nuovo almanacco – *Orlić: crnogorski godišnjak* (1865–1870; 1885). Sebbene fosse una rivista politico-letteraria, l'obiettivo della pubblicazione fu quello di ridurre l'influenza della cultura occidentale e presentare le aspirazioni della politica ufficiale nell'ottica del romanticismo, e soprattutto di rafforzare le idee di panslavismo e dei legami ortodossi con la Russia e la Serbia (Martinović, 1965, 196). Di conseguenza, nelle sei annate di questa pubblicazione annuale non troviamo alcun saggio, traduzione, notizia o contributo legato alla cultura e letteratura italiane.

PRIMI CONTRIBUTI DANTESCHI

La prima rivista letteraria montenegrina *Crnogorka* (1871), venne stampata come appendice *per lettura e diletto* del giornale politico a cadenza settimanale *Crnogorac: list za politiku i književnost* (1871–1873). La rivista fu pubblicata solo in una ventina di numeri nel corso del primo anno, sotto la redazione dal letterato, scrittore e politico Sima Popović (1846–1921) e come proprietario del giornale viene citato Jovan Sundečić (1825–1900), segretario del principe del Montenegro. Fu proprio in questa rivista dove venivano pubblicate canzoni patriottiche, resoconti di viaggio, racconti e biografie che apparve il primo saggio critico su Dante, che fu contemporaneamente il primo articolo sulla tematica sulle letterature straniere pubblicato nel Montenegro.

Il saggio *Život i djela Danta Alighiera* [La vita e le opere di Dante Alighieri] di carattere biografico che intende mettere in luce una figura poco nota nel contesto montenegrino, era opera del traduttore, scrittore ed editore

10 Dimitrije Milanković, il direttore responsabile dell'almanacco *Grlica* e probabilmente l'autore del saggio *Topografičko opisanje carstva poezije* [Il regno della poesia descritto topograficamente], menzionò per primo Torquato Tasso insieme agli «imperatori della poesia epica: Omero, Virgilio e Milton» (Milanković, 1838, 92–93). Nell'articolo *Kratko geografičko-statičko opisanje Dubrovačkog okružija* [Breve descrizione geografico-statistica del distretto di Dubrovnik], l'autore Milanković menzionò Petrarca nella descrizione delle scuole ragusee dove i professori erano sempre italiani dotti, fra cui anche «Joan di Ravenna», il segretario del Senato raguseo dell'epoca e il discepolo del «celebre Petrarca». Nello stesso articolo, l'autore nominò Tasso parlando delle prime traduzioni nella lingua serbocroata della favola pastorale *Aminta* di Nedeljko (Dominik) Zlatarić e della prima traduzione del poema epico *Gerusalemme liberata* di Ivan Gundulić (Milanković, 1839, 56–58).

bocchese Stevan V. Vrčević pubblicata in due numeri consecutivi della rivista (Vrčević, 1871a; 1871b). Da una prospettiva strettamente personale, si potrebbe ritenere valida l'ipotesi secondo cui Vrčević sia stato stimolato a pubblicare il saggio proprio nell'anno del 550° anniversario della scomparsa di Dante, oppure come omaggio alla proclamazione dello Stato italiano unitario, in cui il *Sommo Poeta* fu assunto a simbolo dell'unità nazionale. Tuttavia, il saggio di Vrčević rappresenta non solo il primo testo critico-letterario dalla letteratura italiana pubblicato in Montenegro ma anche, cronologicamente parlando, uno tra i primi testi su Dante in lingua serbocroata nella seconda metà dell'Ottocento che fu ben accettato e recensito dai dantisti jugoslavi (Cronia, 1965, 117, 122). Non a caso, Dante fu, dunque, il primo autore italiano che meritò un posto nelle pubblicazioni periodiche montenegrine e proprio con il *Sommo Poeta* si cominciò lentamente a conquistare gli orizzonti letterario-culturali della sponda occidentale dell'Adriatico, andando così in pari con i testi che precedentemente furono pubblicati nella lingua serbo-croata e slovena partendo dalla metà dell'Ottocento (Roić, 1982; 1983). Il saggio fu scritto durante gli studi di Vrčević a Vienna, contrassegnati dalla sua appartenenza alla società accademica *Zora*, uno dei rami della *Gioventù serba unita*. Tutti i membri della società dovevano presentare i loro contributi annuali: successivamente tali contributi furono pubblicati nei periodici letterari e politici con la nota «di Zora» a garanzia di qualità. Così, anche Vrčević pubblicò la sua *lectio* viennese su Dante nel 1871 nella prima e unica rivista montenegrina del tempo come suo primo contributo professionale (Miljanić, 1975, 224–225).

Nella rivista letteraria *Crnogorka: list za književnost i pouku* (1884–1885), che apparve sotto lo stesso nome ma con una nuova redazione editoriale, troviamo più notizie, segnalazioni e altri tipi di articoli o note sulle letterature occidentali che in qualsiasi altra pubblicazione periodica montenegrina dell'epoca (Šuković, 1986, 135–136)¹¹. Grazie alla politica editoriale del giornalista, direttore del Liceo classico di Cetinje e ministro dell'istruzione Jovan Pavlović (1843–1892), i lettori della *Crnogorka* si poterono informare sulle novità del mondo culturale e letterario nella sezione dedicata alle *Notizie dalle letterature straniere*. Nella seconda annata della rivista troviamo la notizia (riteniamo possa essere attribuita a Pavlović in qualità di caporedattore) che „due canzoni inedite del grande poeta della *Divina Commedia*” furono stampate „in originale, in lingua francese e nell'attuale lingua letteraria italiana” nella rivista francese *La Revue contemporaine*. Intanto, la redazione della rivista informò i lettori che le „due canzoni facevano parte dell'*Inferno* dantesco” e accennò, inoltre, al fatto che furono scoperte

da Augustin Boyer d'Agen (1857–1945) che, preparando la sua traduzione della *Commedia* in francese, le aveva trovate a Roma nella ex Biblioteca degli Scolopi (Pavlović, 1885a, 132). Un mese più tardi nella stessa sezione della rivista la notizia che «un certo francese Boyer» avesse ritrovato «due canzoni dantesche» venne smentita: si informarono i lettori che il poeta, storico dell'arte e conte italiano Domenico Gnoli (1838–1915), in qualità di direttore della romana Biblioteca nazionale centrale Vittorio Emanuele II, scoprì che le „due canzoni non sono di Dante ma di un suo copista dal XIV secolo proveniente da Siena” (Pavlović, 1885b, 176).

Il pubblico letterario poteva informarsi sulla vita e sulle opere di Dante anche attraverso l'unico testo critico-letterario pubblicato nella rivista *Luča* (1895–1900) durante i sei anni della sua pubblicazione. Nel 1897 fu pubblicato il saggio *Život i književni rad Danta Alighieri-a* [La vita e la produzione letteraria di Dante Alighieri] firmato con le iniziali „M. N.” di un autore sconosciuto. All'inizio del saggio, l'autore espone i motivi che lo hanno spinto a scriverlo, affermando che «sarebbe una vergogna» non sapere niente di Dante che è «il genio, non solo italiano, ma affatto mondiale» (M. N., 1897, 232). Successivamente vengono presentati numerosi dettagli di carattere biografico e informativo, più o meno rilevanti, relativi alla vita di Dante: dalle origini della famiglia Alighieri, alla sua giovinezza e all'incontro con Beatrice, fino alle sue attività politiche. Fatta eccezione per un breve cenno conclusivo sulla *Divina Commedia*, l'articolo è in larga parte incentrato sulla narrazione della vita di Dante, con particolare enfasi sulla sua biografia politica e sulle attività patriottiche svolte prima e dopo l'esilio. Tali elementi concorrono a delineare una rappresentazione agiografica della figura dantesca, proiettata come simbolo di virtù civiche e patriottiche, ed esaltata come «il più grande figlio d'Italia» (M. N., 1897, 237).

La rivista letteraria *Književni list* (1901–1902) che usciva nei primi anni del XX secolo, oltre agli articoli e i contributi letterari, pubblicò anche materiale storico, folkloristico e filologico. Benché in questa pubblicazione mensile non venne pubblicato alcun saggio critico-letterario che trattasse la letteratura italiana, in due numeri consecutivi della rivista uscì una traduzione di professor Živko Dragović (1856–1928), uno dei pochi traduttori che non apparteneva al circolo degli intellettuali bocchese-dalmata. Sebbene nella storiografia letteraria montenegrina si sia finora ritenuto che il contributo di Dragović consistesse nella traduzione di un articolo anonimo dalla lingua francese (Kilibarda, 1992, 150), abbiamo scoperto che si trattava, in realtà, di una libera parafrasi di alcuni passaggi scelti dal libro *Vie du Dante* (Chabanon, 1773), opera dell'accademico, compositore e scrittore francese Michel-Paul Guy de Chabanon (1730–1792).

¹¹ Nella rivista *Crnogorka* dal gennaio di 1884 fino al 1885 furono pubblicati più di 500 contributi di oltre 30 autori prevalentemente sulla tematica di letteratura, storia, filosofia, scienze sociali e naturali, scienze del linguaggio, musica, teatro e bibliografie (Martinović, 1965, 138).

На молбу заслужне општине грбаљске, пошто се дознало из извјештаја представника и порезних пристава, од интенданта војничких и од Вишег представника Долфина, одлуком Сената је ријешено да се задовољи са признањем текућих плата, у износу како се разабрало лира *чешко-ришопштин* двадесет шест мјесечно у истом новцу, заповиједа се у толико горереченоме Магистрату Депутатима и приставима порезним да се шаље од мјесеца до мјесеца гореречена сума у групе на по се, с нашим увјерењем да ће вредноћа ваша умјети наћи опрезне начине да се не би случиле неуредности, и да буду увијек, тачно, и у цјелости исплаћиване речене плате истој општини. Мораћете пак предходно исплати узети свечану изјаву, да сваки пут, кад се народ гореречене општине грбаљске буде мијешао у опасним правцима Црногораца на штету Турака, биће за свагда исте плате одма укинуте. Ово јавно повољивање назначено у корист онога који није имао никаквог удјела у горепоменим покретима, неће послужити као примјер онцијема, који су се мијешали у назначеним распрама, због чега ће му бити укинута одређена плата. Кад се на посљетку буде тачало да ли да се има право на плате којима је рок исплате протекао, онда ће се прибјећи нужном расвјетљивању ствари, а у толико Ви ће те моћи утјешити тај народ са увјерењем Јавног Благовољења.

Дато у нашем Двору Дукалном дана 20. септ. Назначење 5 MDCCCXXXI.

Анрија Бергардо, тајник.

Срећа и несрећа

(слике из живота Данте Алигијери)

с француског Ж. Драговића

Два су догађаја главна у животу Дантову: љубав према Беатрици и прогонство из Фиоренције.

Њему је било девет година кад се с Беатрицом упознао, а и њој од прилике исто толико. Од милосте називаху је надимком Бис.

Она му се учинила чаробна, боје њезне и племените; обучена бијаше као што је

доликовало једној младој девојци. „Од тада је, говори он, љубав обухватила моју душу. Та љубав је, силом коју јој придаваше моје уображење, тако вавладала са мном, да сам постао потпуни њен роб. Та ми љубав заповиједаше понекад, да идем да тражим тога младога анђела; ишао сам да тражим ту жевску и ја је виђех са пртама тако грациознијем и љубазнијем, да се заиста за њу могаху рећи оне Омирове ријечи: „она не изгледаше као кћер једнога смртнога, него као кћер Божија“.

Послије оне среће, коју човек осјећа кад љуби, није ништа на свијету дирљивије од онога наивнога, њезнога и пјесничкога начина, којим се та љубав исказује.

Мало доцније, Данте је поново срио Беатрицу; она је била у бијело обучена, *bianco vestita*, а пратиле су је двије девојке мало више од ње (Како се и најмање појединости зарезу у заљубљено срце!) Проправила је једном улицом, на којој се бијаше зауставио Данте, дрхтајући од страха. Она га је тако грациозно поздравила, да му се учинило, да види сва чудеса и тајне највећег блаженства. То је било око девет сати из јутра, а у исто доба, то је било и први пут, да је он чуо њезин њезни глас. Он се повуче као опијен у најкрајњи угао свога стана. Тамо, мислећи о томе поздраву, би обухваћен дубокијем сном, у коме је имао *виђења*.

Она млада девојчица, својом невидљивом руком, отворила му бијаше позлаћена врата онога, што је идеално и чудесно.

Пријатељи га питаху, да им каже име своје драгале: он их гледаше, уадисаше и — не одговараше ништа. Он је виђаше у себи сасоме, *окруњену чаробном благодану*. У његовом срцу становаше блаженство, које надмашаше његову снагу. Један поздрав, један поглед њен бијаше довољан, да изведе Данта из себе самога. „Тај поглед, говори он, бијаше за мене врхунац среће. Ја сам тако био прожман њезним осјећањима, да ми ни мој најљући непријатељ није у томе тренутку могао бити мрзак. Никакав бол, нити никаква туга не могаху ући у моју душу.“

Данте је пјевао њене чари у својим *sonetti*, *canzoni* и *madrigali*. Из једнога мјеста његове „*Vita nuova*“ види се да јој је обећао, да ће је овјеквјечити у једноме друшћујему дјелу и — одржао је рјеч. Према томе *Divina comedia*, то ремек-дјело људскога духа, може се узети као кулминациона тачка страсне љубави, љубави у потпуноме расцвету своје.

Immagine 2: Prima traduzione su Dante dalle lingue straniere (BDM-PP-R, 1902).

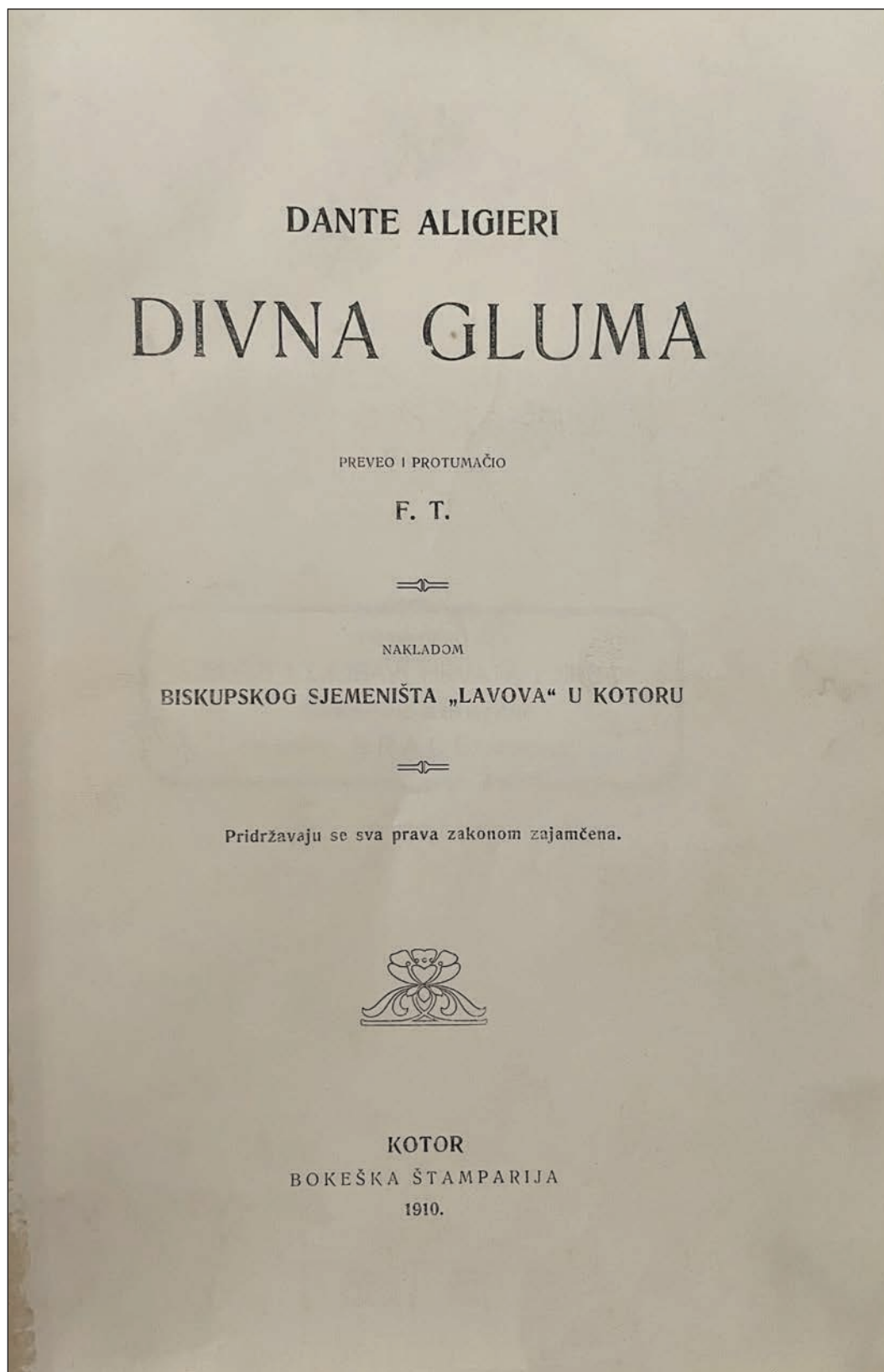

Immagine 3: Prima traduzione integrale (in versi) della Divina Commedia presso gli slavi meridionali (Fonte: collezione privata d'autore).

Nel contributo intitolato *Sreća i nesreća: slike iz života Danta Alighieri* [Felicità e infelicità: immagini dalla vita di Dante Alighieri], prevalgono le descrizioni dei momenti chiave che segnarono la vita del Poeta: l'incontro con Beatrice e le sue attività politiche, culminate con l'esilio da Firenze. Il traduttore, tra l'altro, accennava al fatto che Dante, osservato da vicino nel contesto in cui visse, «fosse un uomo di potere», mentre, guardato da lontano, in un ambiente scosso da turbamenti politici e religiosi, «fosse un uomo di libertà» (Dragović, 1902a, 143), un poeta «toccato dall'amore per la propria patria», la cui poesia «si richiama nella rivoluzione italiana e in Garibaldi stesso» (Dragović, 1902b, 173). Questo contributo in cui dominano i toni politico-patriottici legati alla figura di Dante, ha un carattere più ideologico e pragmatico che critico-letterario, e rappresenta l'unica traduzione di questo tipo pubblicata in Montenegro nei primi decenni del XX secolo.

Tradurre integralmente la *Divina Commedia* nella lingua serbocroata fu un'attività di grande importanza che iniziò a cavallo tra il XIX e XX secolo. La prima traduzione integrale in versi fu pubblicata alla fine del primo decennio del Novecento. La pietra miliare nel cammino delle traduzioni del capolavoro dantesco presso gli slavi meridionali si deve al vescovo cattolico Frano Tice Uccellini (1847-1937). L'opera del vescovo cattarino, che resta fedele alla forma dell'originale, è considerata un avvenimento letterario di particolare importanza. Con prefazione, note e il ritratto giottesco di Dante, l'Uccellini curando personalmente la stampa in una modesta stamperia bocchese pubblicò nel 1910 a Cattaro il libro intitolato *Divna gluma* [L'incantevole recita], firmato modestamente solo con le iniziali «F.T.» (Uccellini, 1910).

La traduzione uccelliniana ancorata al decasillabo trocaico rimato conserva lo stesso numero dei versi dell'originale italiano ed è accompagnata con l'indice analitico, la prefazione sulla vita, opere e i tempi di Dante nonché i dettagliati commenti d'autore¹². Il gazzettino settimanale montenegrino *Glas Crnogorca* (1873-1922) subito dopo la pubblicazione della traduzione di Uccellini annunciò ai lettori la novità letteraria. Nella sezione di *Letteratura, Arte e Istruzione* si diedero informazioni sulla struttura del libro, dell'autore e del prezzo. Seguendo la ideologia politica del tempo, la redazione della rivista scrisse nell'annuncio che la «*Divina Commedia* di Dante fu tradotta integralmente nella lingua serba» (*Glas Crnogorca*, 25.09.1910, 2). In realtà, la traduzione di Uccellini è scritta nella lingua vicina alla tradizione letteraria popolare delle Bocche di Cattaro e della Dalmazia, pubblicata in caratteri latini, piena di forme linguistiche e sintattiche complesse, di arcaismi e

dialettismi e dedicata «all'armonia e all'amore fra croati e serbi, fratelli di sangue e della stessa lingua» senza ulteriori specificazioni a riguardo da parte del traduttore (Uccellini, 1910, Dedicata). Nella prima pagina del proemio l'autore si rivolge ai lettori scrivendo metaforicamente che con questa traduzione egli aveva cominciato a lavorare il durissimo campo ancora non arato e che sarebbe stata la sua ricompensa prediletta se dopo di lui questo terreno fertile fosse curato da uno più meritevole «che arricchirà la nostra letteratura ancora modesta con una traduzione valida» (Uccellini, 1910, 7). In seguito venne presentato un breve panorama sulla vita di Dante, sulle sue opere letterarie con particolare attenzione alla *Divina Commedia*. Con questa tardiva traduzione di tutto il Poema dantesco, gli slavi meridionali si sono avvicinati alle correnti letterarie moderne e nonostante avesse avuto larga risonanza nella letteratura serbocroata, la notizia della sua pubblicazione nella rivista periodica montenegrina conclude la presenza, le risonanze e gli echi danteschi nel Regno del Montenegro.

MUTAMENTO NEL CANONE LETTERARIO-CULTURALE

Dal punto di vista diacronico, il motto del Montenegro – *cavalleria ed eroismo* – costituisce la base del suo codice socioculturale e appare spesso come una struttura semantica centrale nella cultura e letteratura montenegrina, perché il testo letterario viene visto come una sorta di modello dell'universo, che ricostruisce in un certo senso anche l'ordine socioculturale. In un dialogo attivo con la propria tradizione, in particolare con quella orale che per secoli fu l'unica del Paese, il codice letterario venne creato a partire da tale struttura semantica favorendo la trasposizione e la reinterpretazione socioculturale e artistica dello stesso modello, all'interno della cultura e della civiltà balcanica (Kilibarda, 2012). Quel modello funzionò come sistema di restrizioni e divieti che regolarono e condizionarono l'insieme di postulati dei comportamenti all'interno delle comunità patriarcali, conservatrici ed eroiche (Šuvaković, 2005, 113). Nonostante la cultura e la letteratura del XX secolo tendessero in generale a distruggere spietatamente ogni traccia dei modelli epici ed eroici, nella cultura montenegrina una vera disintegrazione di questa struttura semantica avvenne solo gradualmente, prima modificando parzialmente il canone letterario per arrivare, lentamente, alla sua decostruzione (Bečanović 2009, 5-6).

La situazione non mutò significativamente all'inizio del XX secolo: nelle nuove riviste, gazzettini e pubblicazioni periodiche letterarie si pubblicarono prevalentemente i temi legati al folklore nazionale e al canone

12 Il vescovo Uccellini, nella prefazione all'opera, offrì una spiegazione di carattere ecclesiastico per la sua scelta di tradurre il titolo in quel modo. A suo avviso, Dante chiamò l'opera *Commedia* (Gluma) perché essa rappresenta il teatro sul cui palcoscenico si presenta il macrocosmo del mondo, mentre *Divina* (Božanstvena), invece, non sarebbe una traduzione precisa, poiché la divinità esiste in sé e per sé e non può essere attribuita alle cose. Di conseguenza, l'aggettivo derivato da questo termine dovrebbe essere riservato esclusivamente a ciò che esprime la superiorità dell'essenza di Dio (Uccellini, 1910, 15-16). Cronia (1965, 54) annotò che la traduzione di Uccellini è «ravvivata da coraggiosi neologismi che vanno da parole composte al titolo stesso dell'opera con espressione nazionale *gluma* che sa di rappresentazione e *divina* che più che omologa è voce omofona».

letterario popolare del mondo slavo nel tentativo di ostacolare o almeno mitigare l'influsso delle letterature occidentali europee. All'uscita del primo numero della prima rivista letteraria novecentesca *Književni list* (1901–1902), i redattori del *Manifesto* stampato nella prima pagina affermarono esplicitamente che la potenziale diffusione delle letterature occidentali avrebbe potuto danneggiare lo sviluppo e il progresso della cultura e della letteratura nazionale e che, perciò, sarebbe stato necessario fare di tutto per contribuire al rafforzamento e alla diffusione dei valori tradizionali contro tali culture e le loro minacce, principalmente rafforzando i legami con la letteratura russa (*Književni list*, 1901, 1). La barriera che ostacolava la divulgazione delle letterature e degli influssi culturali europei occidentali era riconducibile a fattori concreti come l'ideologia politica dominante che puntava a rafforzare la tendenza etnocentrica culturale segnata dalla promozione del panslavismo¹³. I modelli culturali dell'epoca entravano nella letteratura subordinandosi al suo codice specifico e complesso, e quindi, tramite la letteratura avevano un effetto sulla società. Questa influenza si rivelò pericolosa per la società montenegrina perché si avvicinava a una forma di mitomania: le narrazioni e gli argomenti letterari venivano identificati con quelli empirici e i modelli letterari con quelli etnografici e antropologici, con la tendenza a considerarli e presentarli come reali avvenimenti letterari in ottica romantica (Andrijašević, 2017, 17).

Ci sono numerose ragioni che inducono a ritenere che per la letteratura montenegrina il tentativo di confrontarsi con le traduzioni e imitazioni dei classici occidentali non aveva esclusivamente lo scopo di arricchire il *corpus* letterario nazionale, ma anche quello di creare una base più solida per lo sviluppo di altre forme scritte e per dimostrare che il codice linguistico e il canone letterario erano adeguati a una modernizzazione e internazionalizzazione del Paese, innanzitutto nella sfera culturale. La traduzione e la ricezione interculturale della letteratura europea entro i confini linguistici e statali portarono come conseguenza la consapevolezza di quanto il canone letterario strettamente nazionale non fosse, in realtà, anacronistico. A questo punto è importante sottolineare che il pubblico letterario montenegrino si concentrò principalmente sui temi e sulle culture straniere che avessero un vissuto storico e politico simili ai propri, identificandosi con essi (come il Risorgimento italiano), mentre le nuove esperienze forestiere furono in maggior parte rifiutate, negate e abbandonate (Kilibarda & Knežević, 2022). Nel passato

la costruzione di un canone montenegrino non era altro che una stretta collaborazione fra l'ideologia dominante e le poche istituzioni culturali esistenti; le riviste letterarie e le persone del campo della cultura erano finanziate e sostenute dal sovrano nel suo potere assoluto. In questo senso, l'ideologia statale cercò di subordinare la norma estetica per costringerla a sviluppare un sistema di valori che fosse al servizio della realizzazione degli scopi di tale ideologia (Andrijašević, 2017, 153).

La storia del canone letterario nello spazio culturale slavo più ampio fu uguale alla storia della subordinazione della scienza letteraria agli ordini dell'ideologia politica nel XIX e XX secolo. Pertanto, la comunità accademica slava meridionale non è mai riuscita nemmeno a realizzare un canone alternativo fino all'autocoscienza postmodernista e all'atteggiamento sull'inevitabilità del plurale canonico che deriva dalla poetica postmoderna (Kazaz, 2005, 124). In una riflessione sulla questione del canone uno dei maggiori teorici e critici letterari anglosassoni contemporanei, Harold Bloom, presentò una personale classifica di scrittori che, a suo parere, costituivano il canone della letteratura occidentale. Al centro del canone Bloom colloca colui che considera il supremo autore di ogni tempo e luogo, Shakespeare, ponendogli immediatamente accanto Dante che è l'unico autore della letteratura italiana ad essere incluso nella sua lista (Bloom, 1996, 2–3)¹⁴. Si può dire che, nel caso del Montenegro, un resoconto sociologico della produzione culturale aveva illuminato la formazione di tale canone come ampio processo storico e istituzionale e con delle precise implicazioni politiche e ideologiche dell'epoca. In tale contesto, Dante viene appropriato nel sistema culturale-letterario montenegrino all'interno della narrazione ideologica locale sulla cavalleria, sulla libertà e sul destino storico del popolo, assumendo la funzione di simbolo universale di modernità per avvicinare la cultura montenegrina all'orizzonte europeo. Questa duplice logica, universalistica e particolaristica, non genera contraddizioni, ma piuttosto rende possibile la funzionalizzazione di Dante come *simbolo culturale* i cui significati derivano meno dai suoi meriti letterari e più da esigenze locali di legittimazione politico-culturale (Protrka, 2008, 46). Frattanto, si devono tener presente anche le risonanze registrate durante l'Ottocento del rinnovamento del culto di Dante da parte della cultura romantica che lo carica con la valenza di padre della patria e simbolo dell'unità politica, linguistica e culturale d'Italia, facendo esplodere la fama del *Sommo Poeta* in tutt'Europa (Spaggiari, 2022). L'efficacia di canone occidentale nel Montenegro è strettamente

13 I libri storici usati nel sistema scolastico del Montenegro dalla fine del XIX secolo fino alla Prima guerra mondiale affermavano il concetto del passato nell'ottica nazionale, mentre quelli della lettura avrebbero dovuto servire sia all'accettazione sia alla legittimazione degli obiettivi politici dominanti del sovrano e del governo montenegrino, contribuendo alla formazione di una matrice ideologica e di una cultura monolitica (Andrijašević, 2017, 492).

14 Bloom afferma che i due poeti costituiscono il centro del canone per aver oltrepassato tutti gli altri scrittori in quanto ad «acutezza cognitiva, energia linguistica e forza di invenzione», mentre Dante supera ogni altro autore per la sua capacità di mettere in evidenza la posizione di definitiva immutabilità dell'uomo, destinato ad occupare una posizione fissa in eterno (Bloom, 1996). Kolbas (2001, 16) asserisce che durante la fioritura iniziale della letteratura volgare italiana, il primo canone volgare europeo comprendeva le opere di Dante, Petrarca e Boccaccio.

limitata alla presenza dei suoi autori nelle pubblicazioni periodiche del tempo: la scelta di determinati testi o autori italiani come rappresentativi, forniva tanto modelli culturali quanto prospettive critiche, con tutte le conseguenze pratiche che tali ideologie letterarie producevano¹⁵.

CONCLUSIONE

La ricezione e la presenza della letteratura italiana nel patrimonio culturale e nella produzione letteraria delle letterature slave furono influenzate dalle vicende storico-culturali dei singoli Paesi dei Balcani occidentali e vennero condizionate in gran parte da esse. Non occorre avvertire che benché il centro culturale, politico e storico del Montenegro per secoli fosse la capitale di Cetinje, la maggior parte dei mediatori che diedero impulso all'iniziativa culturale di avvicinare e di rivelare la letteratura italiana ai lettori montenegrini continuarono a essere di provenienza bocchese e dalmata, formati nell'ambiente culturale negli ex possedimenti della Repubblica di Venezia, dove la familiarità con la lingua, letteratura e cultura italiane hanno origini e tradizione plurisecolari. L'incessante e straordinario lavoro di pochissimi promotori della letteratura e cultura italiane che furono distanti dal *mainstream* montenegrino dell'epoca, finì per presentare una parte del grande patrimonio letterario-culturale italiano al seppur modesto pubblico alfabetizzato del Montenegro.

In generale, la presenza della letteratura e cultura italiane, documentate indirettamente fin dal 1838 nella prima pubblicazione periodica e direttamente dal 1871 nella prima rivista letteraria, si rivela sporadica e occasionale non solo nel corso dell'Ottocento, ma nell'intera epoca conclusasi con la Prima guerra mondiale. Secondo le argomentazioni illustrate siamo portati a credere che l'ambiente sociale e culturale montenegrino durante il periodo esaminato si sia *europeizzato*, seguendo la tendenza ad imitare i molteplici generi e le forme letterarie occidentali, e in primo luogo quelle italiane, senza però che i testi letterari fossero mere imitazioni di quelli occidentali in quanto il gusto, i modi e le circostanze socio-politiche erano radicalmente diversi. Ciononostante, si può affermare che la pubblicazione del primo contributo su Dante contribuì alla creazione di condizioni favorevoli per l'apertura della cultura montenegrina verso le altre letterature e culture europee (Kilibarda & Knežević, 2022), in primo luogo quella tedesca (Knežević, 2012) e quella francese (Jovović, 2016).

A seconda della politica editoriale, i contributi alle pubblicazioni periodiche relativi alla letteratura italiana erano per lo più traduzioni di poesie, saggi critici o note sugli autori di carattere meramente informativo o compilativo. In quel contesto, la popolarità di Dante è dovuta soprattutto al suo status di classico nella letteratura occidentale e caratteristiche interne della sua opera, ma soprattutto grazie alla fama che il *Sommo Poeta* ebbe nell'Ottocento in tutta Europa dove si sono intellettualmente e formalmente istruiti i caporedattori delle riviste. In un arco temporale che si può racchiudere in mezzo secolo circa, dagli anni '70 dell'Ottocento agli anni '20 del Novecento, Dante diviene riferimento simbolico delle aspirazioni civili e identitarie risorgimentali e, in quanto simbolo della nazione, sia in senso linguistico che politico, assume il ruolo di *modello ideale* per i gusti di pubblico letterario montenegrino nella visione romantica nel periodo che corrispondeva alla fase di sviluppo culturale e di risveglio nazionale del Montenegro.

L'analisi dei contributi su Dante pubblicati sui periodici montenegrini a cavallo tra il XIX e il XX secolo ci conduce alla conclusione che non si tratta solo di episodi marginali della ricezione letterario-culturale di un classico mondiale, bensì principalmente di una strumentalizzazione ideologica all'interno delle pratiche discorsive delle *élite* culturali dell'epoca, con l'obiettivo di articolare e legittimare la narrazione politica ufficiale attraverso la figura autoritaria e universale del canone letterario-culturale europeo. In questo senso, Dante non appare principalmente come oggetto di esegesi filologica o di analisi critico-letteraria, ma piuttosto come un costrutto culturale e un ponte verso la cultura dell'Europa occidentale, in quanto fu il simbolo della rinascita italiana, della lotta per la libertà e l'unità nazionale, elementi che rispecchiavano la situazione politico-culturale del Montenegro dell'epoca: la lotta per l'indipendenza, l'unione tra gli slavi e il riconoscimento internazionale del piccolo principato e regno balcanico. Riassumendo, con l'introduzione della figura di Dante come *simbolo del XIX secolo* (De Sanctis, 1888, 409) e uno dei due pilastri centrali del canone letterario occidentale nel contesto storico-culturale montenegrino, vennero sostanzialmente trasformati e modificati sia il codice culturale egemone, sia il canone letterario dominante, avvicinando il Paese alla realtà europea nel tentativo di rimediare le dissimmetrie tra diverse letterature e culture.

15 A cavallo tra XIX e XX secolo troviamo la tendenza delle traduzioni di poesie patriottiche, a titolo d'esempio: *Piemonte* di Giosuè Carducci (Dragović, 1896, 195–201) e *All'Italia* di Giacomo Leopardi (Vjesnik, 9. 4. 1915, 2). Živko Dragović, il traduttore di *Piemonte*, pubblicò in occasione del settantesimo compleanno di Carducci l'articolo su «il più grande poeta italiano vivo» dove annotò le citazioni dalle due lettere che Carducci gli inviò dopo la sua traduzione. Nella prima lettera il poeta italiano mostrò la gratitudine per la traduzione della sua poesia nella lingua «del vostro nobile popolo», e nella seconda scrisse: «Io, da che ho conoscenza della storia, ammiro il valore e la fede onde il vostro eroico popolo dal Montenegro propugna e rappresenta nei secoli la indipendenza serba; e con tutti gl'italiani ricordano ciò che noi fummo e come siamo risorti, auguro e spero prossima alla vostra nazione la libertà, l'unità, la gloria!» (Glas Crnogorca, 30. 7. 1905, 3).

DANTE ALIGHIERI V ZGODOVINSKEM IN KULTURNEM KONTEKSTU ČRNE GORE
MED POZNYM 19. IN ZGODNYM 20. STOLETYEM

Marko VUKČEVIĆ

Univerza v Črni gori, Filološka fakulteta, Danila Bojovića b.b., 81400 Nikšić, Črna gora
e-mail: markov@ucg.ac.me

POVZETEK

Vprašanje prisotnosti tujih kultur v Črni gori, zlasti tistih iz sredozemskega prostora, je že dolgo predmet raziskovalnega zanimanja. Cilj članka je zgodovinsko-kulturna analiza ključnih teženj, povezanih z evropskimi kulturnimi in literarnimi vplivi na črnogorsko tradicijo ob prehodu iz 19. v 20. stoletje. Takšna perspektiva omogoča umestitev Črne gore v širši evropski kulturni kontekst v obdobju njenega družbenega in kulturnega razvoja — od obnovitve tiskarne na Cetinju leta 1835 do leta 1918, ko je država prenehala obstajati kot samostojna politična entiteta in postala del širšega južnoslovenskega kulturnega prostora. V obravnavanem obdobju je v črnogorski kulturi še vedno prevladoval patriotski, nacionalni in folklorni diskurz, ki ga je zaznamoval izrazit odpor do zunanjih vplivov. Prispevek zato preučuje načine uvajanja zahodnih avtorjev, pripadnikov skupne evropske kulturne dediščine, v sprejemno kulturo. Posebna pozornost je namenjena italijanski kulturi kot najbližji paradigmi zahodne kulturne matrice, ki ima v črnogorskem prostoru večstoletno tradicijo. Kot študija primera je obravnavana figura Danteja Alighierija, kanoničnega avtorja zahodne književnosti ter simbolne osebnosti italijanske politične, jezikovne in kulturne konsolidacije. V zaključnem delu se analiza osredotoča na vprašanje, v kolikšni meri so tuje kulturne tendence prispevale k transformaciji družbeno-kulturnega okolja, v katerem so se uveljavljale, ter k preoblikovanju obstoječih kulturnih in literarnih kanonov v črnogorski kulturi.

Ključne besede: Dante Alighieri, Črna gora, zgodovinski in kulturni kontekst, mediteranski kulturni vplivi, zahodni literarni kanon

FONTI E BIBLIOGRAFIA

- Andrijašević, Živko (2017):** Crnogorska ideologija 1860–1918. Cetinje, Državni Arhiv Crne Gore.
- Andrijašević, Živko (2019):** Storia del Montenegro (traduzione di Sergej Roić). Nardò, Besa Muci.
- BDM-PP-R (1871):** Biblioteca digitale del Montenegro, Cetinje – Nacionalna biblioteka Crne Gore «Đurđe Crnojević» (BDM). Pubblicazioni periodiche (PP). Riviste (R). Crnogorka 07.08.1871. <https://www.dlib.me/fajlovi/p1emtvfpa31i3cppa17vrg-vk176n5.pdf> (ultimo accesso: 2025-07-29).
- BDM-PP-R (1902):** BDM-PP-R, Književni list, II, V, 1902. <https://www.dlib.me/fajlovi/p1eq-77d4o91mpe1061229167q1ep55.pdf> (ultimo accesso: 2025-07-29).
- Benjamin, Walter (2023):** Il compito del traduttore. Milano – Udine, Mimesis.
- Bečanović, Tatijana (2009):** Naratološki i poetički ogledi. Podgorica, CID.
- Bloom, Harold (1996):** Il canone occidentale. I libri e le scuole delle età. Milano, Bompiani.
- Butorac, Pavao (1999):** Kulturna povijest grada Perasta. Perast, Gospa od Škrpjela.
- Caserta, Silvia (2022):** Narratives of Mediterranean Spaces: Literature and Art Across Land and Sea. Cham, Palgrave Macmillan.
- Chabanon, Michel-Paul Guy de (1773):** Vie du Dante. Amsterdam – Paris, Lacombe.
- Cronia, Arturo (1965):** La Fortuna di Dante nella Letteratura Serbo-Croata. Padova, Editrice Anteriores.
- Čirgić, Adnan (2011):** Crnogorski jezik u prošlosti i sadašnjosti. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Dragović, Živko (1896):** Oda Pijemontu od Đ. Karđučija. Luča: Književni list Društva «Gorski vijenac», II, 5, 195–201.
- Dragović, Živko (1902a):** Sreća i nesreća: slike iz života Danta Aligijeri. Književni list: Organ „Cetinjske čitaonice i Gorskog vijenca”, II, 5, 141–143.
- Dragović, Živko (1902b):** Sreća i nesreća: slike iz života Danta Aligijeri. Književni list: Organ „Cetinjske čitaonice i Gorskog vijenca”, II, 6, 170–173.
- De Sanctis, Francesco (1888):** Saggi critici. Napoli, Antonio Morano Editore.
- Đukić, Trifun (1951):** Pregled književnog rada Crne Gore od Vasilija Petrovića Njegoša do 1918. Cetinje, Narodna knjiga.
- Eco, Umberto (1990):** I limiti dell'interpretazione. Milano, Bompiani.
- Glas Crnogorca: Nedjeljni list za politiku i književnost.** Cetinje, 1873–1922.
- Jauss, Hans Robert (1982a):** Toward an Aesthetic of Reception (Translation from German by Timothy Bahti). Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Jauss, Hans Robert (1982b):** Aesthetic Experience and Literary Hermeneutics (Translation from German by Michael Shaw). Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Jovović, Ivona (2016):** Francuski jezik i kultura u Crnoj Gori (1830–1914) [Langue et culture françaises au Monténégro (1830–1914)]. Podgorica, UCG: Fondacija Petrović Njegoš.
- Kazaz, Enver (2005):** Nacionalni književni kanon: mjesto moći. Sarajevske Sveske, 8/9, 123–133.
- Kilibarda, Novak (2012):** Istorija crnogorske književnosti: Usmena književnost (Vol. I). Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost (ICJK).
- Kilibarda, Vesna (1992):** Italijanska književnost u Crnoj Gori do 1918. Nikšić, ITP Unireks.
- Kilibarda, Vesna (2014):** Njegoš i Italija. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Kilibarda, Vesna & Jelena Knežević (2022):** Strane književnosti u Crnoj Gori do 1918. godine. Podgorica, CANU.
- Knežević, Jelena (2012):** Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945. Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Književni list: Organ „Cetinjske čitaonice i Gorskog vijenca”.** Cetinje, 1901–1902.
- Kolbas, Dean E. (2001):** Critical Theory and the Literary Canon. Colorado, Westview Press.
- Luketić, Miroslav & Olga-Cana Vukmirović (1985):** Crnogorska bibliografija, Tom II, Knjiga 1. Serijske publikacije (1835–1984). Cetinje, Centralna narodna biblioteka «Đurđe Crnojević».
- Martinović, Niko S. (1965):** Razvitak štampe i štamparstva u Crnoj Gori 1493–1945. Beograd, Jugoslovenski Institut za novinarstvo.
- Matvejević, Predrag (2003):** Mediteranski brežujar. Podgorica, CID.
- Milanković, Dimitrije (1838):** Topografičesko opisanije carstva poezije. Grlica: kalendar crnogorski, IV, 92–93.
- Milanković, Dimitrije (1839):** Kratko geografičesko-statičesko opisanije Dubrovačkog okružja. Grlica: alendar crnogorski, V, 56–58.
- Miljanić, Novak (1975):** Novinar i književnik Stevan Vrčević. Boka: zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti, 6-7, 221–240.
- M. N. (1897):** Život i književni rad Danta Aligijeri-a. Luča: književni list Društva «Gorski vijenac», III, 6, 1897, 232–237.
- Nikčević, Milorad (2012):** Istorija crnogorske književnosti: Crnogorska književnost od 1852. do 1918. (Vol. III). Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.
- Nikčević, Milorad (2019):** Književno-kulturne veze na rubovima Mediterana. Osijek, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva «Croatica-Montenegrina».

Nikčević, Vojislav P. (1993): Crnogorski jezik. Cetinje, Matica crnogorska.

Pantić, Miroslav (1990): Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka. Beograd, Srpska književna zadruga.

Pavlović, Jovan (1885a): Književne vijesti: iz stranih književnosti. Crnogorka: List za književnost i zabavu. II, 16, 02. 05. 1885, 132.

Pavlović, Jovan (1885b): Vijesti iz stranih književnosti. Crnogorka: List za književnost i zabavu. II, 21, 09. 06. 1885, 176.

Pejović, Đoko D. (1971): Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916. Titograd, Istorijski institut.

Protrka, Marina (2008): Stvaranje književne nacije. Oblikovanje kanona u hrvatskoj književnoj periodici 19. stoljeća. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

Rotković, Radoslav (2012): Istorija crnogorske književnosti: Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852 (Vol. II). Podgorica, Institut za crnogorski jezik i književnost.

Roić, Sanja (1982): Dante nelle letterature jugoslave (I). *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 27, 1–2, 241–261.

Roić, Sanja (1983): Dante nelle letterature jugoslave (II). *Studia Romanica et Anglica Zagrabiensia*, 28, 1–2, 205–269.

Sbutega, Antun (2007): Storia del Montenegro: dalle origini ai giorni nostri. Catanzaro, Rubbettino.

Spaggiari, William (2022): Dante nel Sette-Ottocento. Note e ricerche. Milano, LED Edizioni.

Šuković, Radivoje (1986): Književna periodika u Crnoj Gori: 1835–1914. Titograd, NIO «Univerzitetska riječ».

Šuvaković, Miodrag (2005): Mnogostruka lica kanona: КАНОН или канони. *Sarajevske Sveske*, 8-9, 111–121.

Uccellini, Frano Tice (1910): Dante Aligieri, Divna gluma (preveo i protumačio F.T.). Kotor, Biskupsko sjemenište «Lavova» – Bokeška štamparija.

Vjesnik. Cetinje, 1908–1915.

Vrčević, Stevan V. (1871a): Život i djela Danta Aligjera. Crnogorka: prilog «Crnogorcu» za zabavu, književnost i pouku. Cetinje, I, 4-5, 07. 08. 1871, 13–15.

Vrčević, Stevan V. (1871b): Život i djela Danta Aligjera. Crnogorka: prilog «Crnogorcu» za zabavu, književnost i pouku. Cetinje, I, 6, 14. 08. 1871, 21–23.

KAZALO K SLIKAM NA OVITKU

SLIKA NA NASLOVNICI: *Bazilika Saint-Denis* (Foto: L. Pulević).

Slika 1: *Hagija Sofija, Istanbul* (Foto: L. Pulević).

Slika 2: *Palatinska kapela, Barcelona* (Foto: L. Pulević).

Slika 3: *Milanska katedrala – notranjost* (Foto: S. Petrovčič).

Slika 4: *Samostan Sv. Hieronima, Lizbona* (Foto: L. Pulević).

Slika 5: *Bazilika Saint-Denis* (Foto: L. Pulević).

Slika 6: *Evfrazijeva bazilika, Poreč* (Foto: L. Pulević).

Slika 7: *Milanska katedrala – zunanjost* (Foto: S. Petrovčič).

Slika 8: *Hospital vitezov Ivanovcev, Rodos* (Foto: L. Pulević).

INDEX TO IMAGES ON THE COVER

FRONT COVER: *Basilica of Saint-Denis* (Photo: L. Pulević).

Figure 1: *Hagia Sophia, Istanbul* (Photo: L. Pulević).

Figure 2: *Palatine Chapel, Barcelona* (Photo: L. Pulević).

Figure 3: *Milan Cathedral – interior* (Photo: S. Petrovčič).

Figure 4: *Monastery of Saint Jerome, Lisbon* (Photo: L. Pulević).

Figure 5: *Basilica of Saint-Denis* (Photo: L. Pulević).

Figure 6: *Euphrasian Basilica, Poreč* (Photo: L. Pulević).

Figure 7: *Milan Cathedral – exterior* (Photo: S. Petrovčič).

Figure 8: *Hospital of the Knights Hospitaller, Rhodes* (Photo: L. Pulević).

